

ЛЕОНІД БІЛЕЦЬКИЙ

РУСЬКА ПРАВДА
Й
ІСТОРІЯ ЇЇ ТЕКСТУ

За редакцією Юрія Книша

Українська Вільна Академія Наук в Канаді

Вінніпег - 1993

LEONID BILETSKY

**THE RUSKA PRAVDA
AND ITS
TEXTUAL HISTORY**

Edited by George D. Knysh
University of Manitoba

The Ukrainian Academy of Arts and Sciences in Canada (UVAN)

Winnipeg – 1993

ЛЕОНІД БІЛЕЦЬКИЙ

РУСЬКА ПРАВДА
Й
ІСТОРІЯ ЇЇ ТЕКСТУ

За редакцією Юрія Книша

Українська Вільна Академія Наук в Канаді

Вінніпег - 1993

Copyright © 1993 by George D. Knysh and the
Ukrainian Academy of Arts and Sciences in Canada (UAAS)

ALL RIGHTS RESERVED

CANADIAN CATALOGUING IN PUBLICATION DATA

Bilets'kyi, Leonid, 1882-1955.

Rus'ka Pravda i istoriia її tekstu = The Ruska Pravda and its textual history

Includes text of the Ruska Pravda.

Includes bibliographical references and index.

ISBN 0-919867-99-5

1. Russkaia Pravda (11th cent.). 2. Kievan Rus – History – 862-1237 – Sources.
3. Law – Ukraine – Sources. 4. Ukrainian philology – History – Sources.

I. Knysh, George D. II. Russkaia Pravda (11th cent.). III. Ukrains'ka vil'na
akademiiia nauk. IV. Title. V. Title: The Ruska Pravda and its textual history.

DK70.A2B54 1993 947'.71'02 C93-098005-0

„...ми глибоко шануємо тисячолітні демократичні традиції нашого народу, народжені на українській землі унікальні пам'ятки права. „Руська Правда“ ... є живодайним джерелом нашого державотворення.“

З Вітального Слова Президента Леоніда Кравчука учасникам Першого Світового Конгресу Українських Юристів

(Київ, 18-го жовтня 1992-го р.)

ЛЕОНІД БІЛЕЦЬКИЙ
Прага, 1936 р.

Леонід Білецький народився 5-го травня 1882-го р. в селі Литвинівці, Уманського району Черкаської області (тодішня Київська губернія). Студював на історико-філологічному факультеті київського університету в семінарі проф. Володимира Перетца, отримавши при закінченні студій (1913-го р.) золоту медаль. Доцент-суплент української мови й літератури Українського Кам'янець-Подільського Державного Університету (1918-1920). Професор української мови й літератури Українського Тайного Університету у Львові (1921-1923). Перший ректор (1923-1926) і постійний викладач української літератури в Українському Високому Педагогічному Інституті ім. М. Драгоманова у Празі. Звичайний професор на факультеті права (1933-1945), а пізніше на факультеті філософії Українського Вільного Університету. Перший Президент Української Вільної Академії Наук в Канаді (1950-1955). Проф. д-р Леонід Білецький належав до найкращих українських літературознавців 20-го століття. Помер у Вінніпегу 5-го лютого 1955-го р., де й похований.

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО РЕДАКТОРА	11
ПЕРЕДМОВА АВТОРА	12
ЧАСТИНА ПЕРША: КРИТИЧНИЙ ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ	15
I. Огляд студії Н. Калачова. II. Студія П. Мрочека-Дроздовського, В. Сергєєвича. III. Думки В. Данилевича; студія О. Соболевського, В. Ключевського; студія і текст Є. Карського; досліді М. Максимейка, В. Чернова, В. Любимова, С. Юшкова. Висновки.	
ЧАСТИНА ДРУГА: ІСТОРІЯ ТЕКСТУ СКОРОЧЕНОЇ ПРАВДИ	26
I. Перелік списків Руської Правди. II. Розбір тексту Скороченої Правди з погляду її повстання і джерел. III. Час і місце повстання Скороченої Правди; характер її опрацювання. IV. Ідеологічна концепція Скороченої Правди та кодифікація. Висновки.	
ЧАСТИНА ТРЕТЯ: ІСТОРІЯ ТЕКСТУ ШИРОКОЇ ПРАВДИ	38
I. Проблема класифікації списків тексту Широкої Правди; шість підгруп списків Широкої Правди тексту Кормчої Книги; розбір варіантів. II. Тези від яких виходжу до дальшого студіювання тексту Широкої Правди; вияснення головної лінії розвитку тексту Руської Правди, вміщеного до Кормчих Книг в підгрупах А, Б, В, Г, Д, Є і аналіза тексту підгруп Є і Д. III. З'ясування історії тексту Правди підгруп: Г, Б, В; взаємовідносини всіх підгруп. IV. Розбір тексту списків Широкої Правди, що ввійшли до збірника Мірило Правдиве; вияснення історії їх тексту. V. Аналіза тексту підгрупи А, себто найстаршого списку Кормчої Книги; його історія; взаємини між текстом Кормчої Книги і текстом Мірила Правдивого. VI. Розгляд тексту списків Широкої Правди першого Софійського літопису; вияснення їх історії; генеза тексту в її старшій редакції й з'ясування його контамінації. VII. Вияснення тексту найстаршої редакції Широкої Правди; проблема її архетипу; означення списків, що найкраще заховали текст оригіналу Широкої Правди. Висновки.	
ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА: ПЕРШІ КРОКИ УТВОРЕННЯ І РОЗВИТКУ ШИРОКОЇ ПРАВДИ	81
I. Вияснення історії повстання Широкої Правди; питання про відношення Широкої Правди до Короткої; визначення	

їх залежності; література цього питання; порівняння текстів Короткої і Широкої Правди. II. Критика поглядів про взаємини між Короткою і Широкою Правдою; порівняння системи і пляну Короткої й Широкої Правди; Широка Правда вийшла із Короткої: докази. III. Основне тло Широкої Правди; історія її розширення, опрацювання і кодифікації. IV. Характер творення Широкої Правди; час її повстання; умови й питання про її автора чи кодифікатора; ідеологічна концепція й нове в кодифікації Широкої Правди. Підсумки.

**ЧАСТИНА П'ЯТА: ВИЯСНЕННЯ КОДЕКСУ
КОРОТКОЇ ПРАВДИ Й ПИТАННЯ ПРО
ЯРОСЛАВОВУ ГРАМОТУ 103**

I. Історія Короткої Правди: розгляд списків, їх класифікація та походження. II. Дві частини Короткої Правди і їх між собою взаємини. III. Вияснення характеру цих взаємин: друга частина не є самостійний кодекс Короткої Правди а лише доповнення до її першої частини; Коротка Правда: єдиний кодекс законів синів кн. Ярослава; вияснення основ її законодавчого і взагалі культурного реформаторства: відміна кривавої помсти. IV. Питання про Ярославову Правду: погляд О. Шахматова; історія Ярославової Правди.

ЧАСТИНА ШОСТА: МОВА РУСЬКОЇ ПРАВДИ 117

I. Огляд літератури. Питання слідів київської староукраїнської мови в списках Руської Правди. II. Вияснення занепаду неповноголосних ъ і ь в пізніх списках Руської Правди. III. Тьгда / тогда; ть, нь / то, но: форми з ъ і форми з о. IV. Сонантність ъ і ь: риса староукраїнської мови оригіналу Руської Правди. Сліди цього факту в списках XIII-XV-го вв. V. Форми меч і міч сучасної української мови та їхні стародавні основи. VI. Къснячъко / Коснячко Короткої і Широкої Руської Правди: самотутня староукраїнська форма. Вияснення слова обьль. Підсумки.

ПРИЛОГА: ТЕКСТ ШИРОКОЇ РУСЬКОЇ ПРАВДИ 131

ПРИМІТКИ АВТОРА [1, 2, і т.п.]..... 142

ПРИМІТКИ РЕДАКТОРА [а, б, і т.п.]..... 154

ПОКАЖЧИК ІМЕН 165

ВСТУПНЕ СЛОВО РЕДАКТОРА

Гене́за цінної текстологічної праці Леоніда Білецького про основну пам'ятку стародавнього українського права була накреслена самим автором у своїм довгим автобіографічному листі 11-го листопада 1941-го р. до тодішнього ректора Українського Вільного Університету в Празі, Івана Борковського (оригінал зберігається в архіві Л. Білецького в Торонті):

„Року 1932 декан правничого факультету Вільного Українського Університету [проф. Сергій Шелухін - Ю.К.] запрошує мене листом, чи не згодився би я викладати на правничім факультеті курс з історії українського права спеціально філологічний: огляд та інтерпретація стародавніх правничих пам'яток (княжої доби, українсько-литовської та гетьманської). Я подумав і згодився, запропонувавши деканові написати працю: Історію тексту Руської Правди. Це примусило мене простудіювати всі відомі тексти Руської Правди (а їх було до 70), і студія моя через півроку була на факультет подана. Рецензенти, проф. Станіслав Дністрянський та проф. Опанас Андрієвський дали позитивні рецензії, і я був на факультеті обраний звичайним професором. Моя справа була подана на затвердження Сенатові Університету... і я в тій гідності звичайного професора був затверджений [13-го лютого 1933-го р. - Ю.К.]“.

У жовтні 1933-го р. українська академічна громада Праги мала нагоду почути головні висновки студії Білецького, виголошені ним у формі доповіді підчас Українського Правничого З'їзду. В часах тотального розгрому української правничої науки в Україні сталінським режимом, філологічна аналіза тексту Руської Правди переведена одним з найвидатніших українських літературних критиків цієї доби набувала особливого значення, не лише наукового але й національно-державного. Доповідь Леоніда Білецького була надрукована Іваном Огієнком у журналі *Наша Культура* в грудні 1935-го р., але сама студія, на жаль, не могла тоді вийти в світ через невідрадні поліграфічні можливості української академічної еміграції.

Пізніші спроби Білецького видати цю студію (з поправками й додатками) теж не увінчалися успіхом. В лютому 1948-го р. була підписана угода з Товариством Прихильників УВАН (Авгзбург, Німеччина) в справі публікації 20-ти аркушової книги п.н. „Руська Правда й її історія“, до якої мали бути включені, крім первісної текстологічної студії, всі матеріали що їх Білецький приготував в рр. 1934-1936 коли він інтенсивно працював над *мовою, літературним стилем*, та іншими філологічними питаннями інтерпретації Руської Правди. Переїзд Білецького до Канади 1949-го р. унеможливив реалізацію цього проєкту. А в тім, початковій фазі існування УВАН у Вінніпегу (з питомими труднощами розвитку й стабілізації фінансової бази цієї установи) не дозволяли братися до видавання більших стисло-наукових праць. Завершивши літом 1954-го р. клясичну редакцію

поетичних творів Шевченка (4-томне вид. „Тризуб“), Білецький підготував скорочений машинописний варіант своїх текстологічних і мовних матеріалів про Руську Правду. Була надія, що вінніпезьке видавництво „Тризуб“ опублікує цю „синтезу“ (так її назвав його близький тодішній співробітник Юрій Мулик-Луцик). Одночасно, Білецький доповнював свою давнішу, ширшу студію (цебто – первісний текст 1932-го р.) на підставі новіших праць отриманих з книгозбірні Гарвардського університету за посередництвом Юрія Шевельова.

Тяжка хвороба в осені 1954-го р. не дозволила авторові завершити цю перерібку, а смерть, що наступила 5-го лютого 1955-го р. взагалі припинила всі намічені пляни. „Тризуб“ відмовився друкувати вищезгадану синтезу. УВАН під керівництвом Ярослава Рудницького мала тоді інші пріоритети. В 1971-му р. машинопис скороченого варіанту текстологічно-мовних студій Білецького був переданий власноручно його молодшою донькою О. Білецькою-Козоріс, що завідувала в той час архівом пок. батька, Омелянові Пріцакові, директорові УНГУ, для евентуальної публікації. Пізніше, О. Пріцак запропонував О. Білецькій-Козоріс примістити переданий машинопис в бібліотеці УНГУ де „цей твір мав би краще призначення чим у приватній збірці“ (Лист Пріцака до Білецької-Козоріс 7-го травня 1973-го р.) Остаточна доля машинопису Леоніда Білецького невідома: в бібліотеці УНГУ його немає.

Зникли теж з архіву Білецького, не знати коли й за яких обставин, всі матеріали його мовно-літературних аналіз Руської Правди в рр. 1934-1936, крім т.зв. „шостої частини“ (див. нижче ст. 117-130). Це очевидно непоправна втрата для української науки. Тим більше хочеться тут висловити щиру подяку й признання старшій доньці Леоніда Білецького, Катерині Лазор-Кандибі, що погодилася на весні 1988-го р. передати в тимчасове розпорядження УВАН дорогоцінний рукопис первісної текстологічної студії батька про Руську Правду, а також деякі дрібніші документи що відносяться до його творчої роботи над цією тематикою.

Неможливо подякувати поіменно всім тим, що допомогли в підготовці до остаточної редакції праці Леоніда Білецького своїми устними інформаціями чи документальними повідомленнями, почасти суперечливими, але повсюди доцільними. Ніщо не залишилося мною не використане. Всім їм передається щире спасибі в імені Президії УВАН. Особливу подяку висловлюється: Д-рові Михайлові Марунчакові, Президентові УВАН в рр. 1980-1989, без зрозуміння й моральної підтримки якого не вдалося б здійснити цей редакційний проєкт; Мгр. Ірені Книш і Д-рові Миколі Мушинці.

Складається теж щиру подяку Українській Канадській Фундації ім. Тараса Шевченка, і Департаментові Політичних Студій Манітоського Університету, за їхню фінансову допомогу цьому виданні.

Юрій Книш

ПЕРЕДМОВА АВТОРА

Коли я приступав до студіювання Руської Правди з чисто філологічного становища, я керувався багатьма мотивами і спонуканими. Але найголовніший із них був той, що Руська Правда є пам'ятка величезної всесловянської культурної ваги. Цей твір назверх виглядає по своїй структурі і змістові ніби стисло правничою пам'яткою староукраїнських законів і норм права. Але вчитуючись у її назверх монотонні й нудні статті, вдумуючись у їх фактичний та ідеологічний зміст, в цілу концепцію зібраних у ній фактів із самого староукраїнського життя та людських взаємин – я спостерігаю ту глибину реальних життєвих соціальних і національних відносин, що так красномовно визирають із лягідарно-коротких фраз, речень та статей. В них спочиває та величезна і глибока традиція народнього життя та його звичаїв у взаємовідносинах та поступованнях наших предків. З цього становища дослідник народнього побуту та звичаїв, археолог і історик доісторичного звичаєвого права, побуту, родинних відносин Руську Правду покладе в основу своїх археологічних і доісторичних студій і повною рукою зачерпне звітти матеріал й відомості хоч би в таких інституті родиннім як кривава помства, зо всіма виявами в різних фазах життя стародавньої родини, роду, верві, дикої віри, та всіх перипетій звичаєвого родинного карного права.

Але Руська Правда має величезне значіння і для історика пізнішої доби: Володимира Великого, Ярослава, Ярославичів, Володимира Мономаха і т.д. Руська Правда в цім відношенні є живе дзеркало, що відбиває в собі цілу низку чисто соціальних взаємин різних народних верств та шарів. Ні один історик без Руської Правди не зрозуміє так глибоко соціальної структури населення від найдавніших часів його історичного життя. З цього становища Руська Правда є найвидатніша пам'ятка, що так яскраво змальовує відносини між вищими верствами староукраїнського населення і нижчими, як смерди, закупи, холопи, раби; взаємовідносини між мужем і жоною в родині та їх дітьми. Це є невичерпане джерело щодо пізнання соціальної структури українського населення середньовіччя.

Крім того, Руська Правда відбиває в собі розвиток рівня правної і моральної свідомості українського народу в найглибших і найделікатніших взаєминах між собою. Коли порівнати цю сторону Руської Правди з нормами старонімецького права, – в Руській Правді кидається в вічі відмінність правових відносин, а власне: Руська Правда фіксує знесення кривавої помсти й заміну останньої на грошеві покути (віра, продаж, уроки), фіксує рівність жінки перед законом і в спадковім праві та в праві родиннім, і за вбивство жінки та сама відповідальність убивника що і за мужчину; нарешті фіксує змагання законодавців полегшити становище найбіднішого населення (смердів,

закупів, холопів, рабів) перед сильними світу, великими землевласниками, перед тими богачами що дають у позику гроші і стягають великі проценти („рѣзы“) і т.д.

Далі, Руська Правда відіграє велику роль і в історії старого русько-українського та східно-слов'янського письменства. Історія старого письменства київської і пізнішої доби фіксує значення таких збірників різного складу, як збірники старого права, як збірник „Мѣрило Праведноє“, як „Кормча Книга“ (Номоканон) і т.д.; але не зясовує їх взаємини та послідовність у процесі їх повстання та історичного розвитку. Руська Правда, після докладного вияснення історії її тексту точно встановлює генезу цих збірників старого письменства та їх між собою взаємини.

Не буду торкатися того величезного значення Руської Правди, яке вона займає в історії українського та словянського права. Це значення докладно зясоване майже в кожному компендіумі та підручникові історії українського права, російського і загально словянського права. В цих курсах з історії словянського права та видання пам'яток (див. працю Г. Іречка *Svod zakoniv slovanskich*, Прага 1880), Руській Правді відноситься одне із перших місць.

Нарешті Руська Правда відіграє велику роль і в історії стародавньої української книжної мови, та того стародавнього діалекту російської мови в яким більшість її списків заховалася. Я маю на увазі новгородські говори старої російської мови. Ні один підручник з історії російської мови, чи то Соболевського, чи Шахматова, Брандта, Кулбакіна й інш., не обійдеться щоби не цитувати текст того чи іншого списку Руської Правди. Текст її в усіх виявах її численних списків, це невичерпане джерело для пізнання фонетичних, морфологічних і синтактичних особливостей та ознак цих мов.

Це все разом і заохотило мене до того щоб зясувати першу і найважливішу сторінку з історії Руської Правди – історії її тексту, без чого не може обійтися ані один історик культури, соціального життя, права, звичаю і т.д., щоб правдиво зясувати й представити справжню картину тих загально-культурних, соціальних, звичаєвих і правових відносин. Це все також спонукало мене і до вивчення її мови. Чи добре я виконав своє завдання, про це скаже компетентне слово фахова критика.

Леонід Білецький

Модржани у. Праги. 30 серпня 1935 р.
Вінніпег. 27 липня 1954 р.

Частина Перша:

КРИТИЧНИЙ ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ

I.

До студіювання тексту й історії Руської Правди я підходив із певним ваганням щодо наслідків моїх дослідів. До таких вагань причинилися слова П. Мрочека-Дроздовського: „Після дисертації Калачова, не залишилося майже нічого до розроблювання щодо літератури й зовнішньої історії Руської Правди.“ З цих слів ученого виходило, що марні будуть заходи коли зовнішня історія Правди вже досліджена. Через таке запевнення Мрочека-Дроздовського я, звертаючись до праці Н. Калачова,² сподівався довідатись вичерпуючі дані про Руську Правду. Внедовзі праця Калачова була мною простудійована. І ось тепер, коли я пізнав майже всю літературу про Руську Правду, коли я простудіював праці Мрочека-Дроздовського, Сергєєвича, Владимирського-Буданова, Максимейка, Соболевського, Карського і багато інших, пізнав праці дослідників права, істориків і соціологів, праці видатних філологів, – я зрозумів те велике значіння, яке має студія Калачова.

(1) Ніхто перед ним не дослідив стільки списків (аж 50) Руської Правди, скільки їх зібрав згаданий учений. (2) Ніхто ще не був приправив таке видання тексту Правди, яке ми маємо в праці Н. Калачова. (3) Він перший докладно зібрав усі варіанти відомих йому списків і подав у своєму виданні. (4) Він перший подав найосновнішу історію тексту. (5) Він перший перевів найпевнішу і на той час найдокладнішу класифікацію списків Руської Пради. (6) Н. Калачов перший освітлив ті сторінки історичного розвитку Правди, що є такі важні не лише для історика права, але й для історика взагалі. Таким чином, праця Калачова є студією не лише історичного значіння для свого часу; повз неї байдужо не пройде ані один дослідник Руської Правди.

Обминаючи повну бібліографію й огляд студій про Руську Правду від самого початку студіювання її, бо це все докладно подано й опрацьовано у згаданий праці Калачова, я перейду до критичної оцінки вислідів і студій учених, починаючи від студії Калачова, аж до наших днів. У своєму огляді я зверну увагу перш за все на методологічні прийоми їхньої критики тексту та визначення історії Руської Правди.

Студія Н. Калачова появилась друком ще р. 1846. Текстологічні студії в ту добу стояли взагалі невисоко; властиво щойно розпочинались. Отже не диво що праця Калачова зайняла таке визначне місце серед текстологічних студій того і пізнішого часу. Коли ж до неї підійти з текстологічними прийомами і методою, що прикладаються

в аналізі тексту в теперішніх часах, то легко в ній викрити основні методологічні довільності вченого. Наприклад:

(1) Н. Калачов в основу свого наукового видання тексту Руської Правди поклав Синодальний список, хронологічно найстарший (р. 1282). З погляду фільологічного, а зокрема текстологічного, коли дослідник приправляє ту чи іншу стародавню пам'ятку до видання зі всіма варіантами відомих її копій – то перш за все в основу такого видання кладеться текст такого списку (копії) що був би *типовим* для найбільшої кількості копій і редакцій, щоби видання було найстисліше і для наукових студій найзручніше; і лише тоді, коли задовільняється ця остання вимога, то приймається на увагу хронологічна давність копії та поправність її тексту. Чи відповідає цим вимогам текст Синодальної копії? Зовсім ні. (а) Із всіх 46 копій т.зв. Широкої редакції Правди відомих Калачову, Синодальний список єдиний що відрізняється (і) пропуском двох (18-ої та 19-ої) статей в першій частині і (ii) повною відміною в порядку статей у другій своїй частині. Отже Синодальний список не тільки не є типовим для всіх списків, а навпаки, зтирає всі типові прикмети решти списків, і губить у читача будь яке уявлення про справжній характер тексту цієї „редакції“ та його вигляд. (б) Хоч список цей хронологічно є найстарший із усіх відомих нам списків Правди, але текст його, як це буде видно з дальшого викладу, є пізніший і з такими поважними помилками та пропусками, які його вартість дуже обезцінюють.

(2). Крім вищезазначеного методологічного недогляду якого був допустився Н. Калачов видаючи текст Руської Правди, вчений зробив другу, ще більшу, помилку у своєму виданні. Вже свого часу цю помилку відзначив В. Сергєєвич; він писав що „найбільше відступає від тексту рукописів видання Калачова, видане ним 1846 р. В його дослідженні про Руську Правду, вона (Руська Правда) не лише розділюється на вчислені статті; її суть передається в *приємливій послідовності*, а не в тій яка знаходиться в рукописах. Видавець спершу передає статті які відносяться до права державного; потім статті цивільного права; після цього статті карного права, а на кінці статті процесуального права. Розподіл права на державне, цивільне, карне, і процесуальне був цілком невідомий впорядникам Правди. *Примінення нашої сьогоднішньої системи до видання стародавньої пам'ятки обкрадає осягню із свого самотного колориту, і в жоднім випадку не заслуговує на підтримку.*“⁴³ До цих правдивих слів ученого я цілком приєднуюсь.

(3). Неправдивий, на мій погляд, у Калачова і принцип класифікації списків тексту Руської Правди. Усі списки учений розкладає в чотири „фамілії“ відповідно до того, в яких рукописах ті списки вміщені. „Щодо *фамілій* відомих мені редакцій Руської Правди,“ пише Н. Калачов, „то я їх визнаю *чотири*. До першої фамілії відносяться списки найстарших літописів: Новгородського і Ростовського; до другої – списки Кормчих т.зв. Кирилівської редакції, та близько споріднених з ними старих збірників, знаних під іменем *Мірило Правдиве*. До третьої фамілії я причислюю списки пізніх Новгородських (Софійських) Временників; на кінець до четвертої – списки пізніх збірників різних статей досить відмінного змісту.“⁴⁴

Автор у своїм визначенні „фамілій“ Руської Правди перш за все не провів послідовно принципу класифікації. Під „фамілією“ чи родиною я розумію таку громаду фактів чи явищ, що об'єднуються між собою після ознак спільних лише для цієї родини і різняться від прикмет іншої родини тих самих фактів чи явищ. Наприклад, про Мазепу, українського гетьмана XVII-XVIII ст., є написані: роман, хроніка, поема, драма, історична силуетка, історична студія і т.д. Отже, спільні ознаки для роману, хроніки, поеми, драми і т.д. будуть тими жанровими прикметами, що об'єднуюватимуть низку творів в окремі їх родини: три романи, чотири драми, дві поеми і т.д. Таким чином за родинами можуть класифікуватися лише такі твори, чи писані пам'ятки, які хоч мають і спільну тему, але цілковито відрізняються композицією і т.д. Це є окремі, цілковито самостійні ділянки творчості, дуже далекі одна від одної.

Через це саме послідовніший у своїй класифікації списків тексту Руської Правди був Е. Тобін, що всі відомі йому списки поділив на дві родини: (а) списки *Короткої* Правди; (б) списки *Широкої* Правди.⁵ Принцип класифікації для його часів послідовний і не викликає жадних сумнівів, тоді як Н. Калачов другу родину Руської Правди Тобіна розбив ще на три родини. Один і той самий текст Широкої Правди поширений у списках, Калачов розділив у три різні громади списків („фамілії“) і тим їх усамостійнив та ввів читача в блуд, надавши 3-ій і 4-ій „фамілії“ списків значення не тільки редакцій а окремих творів: в наслідок такої класифікації маємо вже не дві Руські Правди, а чотири. Даліше, Н. Калачов до другої „фамілії“ ввів текст Руської Правди, що характером свого опрацювання до такої фамілії не належить. Я маю на увазі списки кн. Оболенського і Ф. Толстого, опубліковані тим-же Калачовим.⁶ Текст і статті цих двох списків стилізовані так відмінно, що творять нову Руську Правду, зкодифіковану із двох попередніх (*Короткої* і *Широкої*) і *скорочену* в порівнянні з *Широкою* Правдою.

(4). Н. Калачов неправильно визначив етапи історичного розвитку тексту Руської Правди *Широкої* і *Скороченої*. Коли *Коротка* Правда, згідно з моїми студіями, означена правдиво, то громада списків (*Кормчої* Книги, *Мірила* Правдивого, *Новгородського* (*Софійського*) *Временника*, і *Збірників*) визначена хронологічно цілковито невірно. Це свідчить про те, як буде видно даліше, що дослідник, приправивши текст Руської Правди до видання з такими численними варіантами, докладних студій над текстом не переводив, варіантів не використовував і не давав належної оцінки головнішим текстуальним змінам в їх історичній перспективі; а міркував над текстом, виходячи з цілком абстрактних припущень, згори визначивши невірну схему історичного розвитку тексту Руської Правди.

II.

За висновками Н. Калачова безкритично пішов професор Московського університету П. Мрочек-Дроздовський. Учений прийняв основну тезу Калачова, що списки *Короткої* Правди складають першу

фамілію і найстаршу, додавши до спостережень Н. Калачова свої міркування про т.зв. три доповнення до Ярославової Правди: перше – статті: 19-29; друге – статті: 30-32; третє – статті: 33-41.⁷

Мрочек-Дроздовський приймає й далші висліди Н. Калачова про Широку Руську Правду, тільки деталізує їх порівняльним оглядом статей Широкої Правди,⁸ та низкою т.зв. доповнень: перше – статті 98-109; друге – статті 110-121 (Троїцького списку); третє – статті 1^X-17^X по ст. 52 Карамзінського списку; четверте – статті 109-121 Карамзінського списку; й, останнє – статті (X/4) по ст. 121 того ж списку.⁹

Н. Калачов підказав П. Мрочеківі-Дроздовському і хронологічне означення місця для Синодального списка. Поклавши цей останній список в основу свого видання тексту Руської Правди, Н. Калачов тим самим признав його найстаршим серед усіх списків Широкої Правди не тільки хронологічно, але й на підставі якості тексту. Цю тезу Калачова П. Мрочек-Дроздовський розвиває в той спосіб що визнає Синодальний список переходовим від Короткої Правди до Широкої. Це твердження вчений засновує на цілком теоретичнім припущенні, що чим старший текст Правди, тим він є примітивніший, коротший і менше систематизований. Таким чином, еволюція тексту Правди відбувалася від найпростішої і найпримітивнішої Ярославової Правди через низку доповнень до неї синами Ярослава, внуками і т.д. Через стисліше зведення статей разом, і через кращу їх систематизацію текст Правди витончувався, статті викристалізовувались і нарешті вилились у т.зв. текст Троїцького списка, найкращий і найпоправніший із всіх списків Руської Правди. І в ланцюзі такої еволюції текст Синодального списка 1282 р., несистематизований в другій частині, без деяких статей у першій – є переходовий від Короткої Правди до Широкої. Чи правдиві висновки вченого, хоч як вони видаються стрункими і привабливими – це буде видно із мого дальшого досліду.

Переходжу до студії В. Сергєєвича.¹⁰ В цій останній і найпоправнішій своїй студії, В. Сергєєвич перш за все плутає фамілію списків із їх редакцією: „Ці чотири *редакції* чи *фамілії* різняться між собою основно,¹¹“ каже дослідник; отже автор не бачить різниці між *редакцією* тексту і його *фамілією*. В дійсності ж редакція ховає в своїм означенні тільки зверхні відміни тексту – формально-стилістичні відхилення, що мають на меті все таки свідомий акт редакторської праці, а не механічної граматично-мовної чи лексичної оправи тексту під час копіювання тексту, властивої для *копії*. Таким чином, результат механічної оправи тексту під час списування є *список, копія*; свідомо, але тільки зверхня перерібка тексту – це редакція; а свідомо внутрішня і зверхня творча праця, що перетворює твір заново – це *новий твір*, громада списків і редакцій якого може складати цілу їх родину (фамілію).

В. Сергєєвич, допустивши таке хистке означення окремих громад копій Правди, тим самим допустився і неправильної класифікації тексту Правди. Він всі списки Правди ділить на чотири редакції або фамілії. Коротку Правду, наприклад, розбиває на дві частини й кожду означає як окрему редакцію: перша – за часів князя Ярослава, друга – за часів князів Ярославичів (синів Ярослава). Обидві ці редакції

заховались у списках Новгородського літопису: „щодо об'єму, вони дуже короткі; щодо змісту цілковито між собою відмінні.“¹² Обидві ці редакції створені в Києві.

„Третя Правда“ пише В. Сергєєвич далі, „щодо часу композиції молодша від Правди другої редакції.“¹³ „Композицію *широкої Правди* треба відвести до самого початка XII ст...“¹⁴ „Третя редакція Правди також мусить належати матері городів руських (себто Києву) так як і дві старші...“ „Ця *третя Правда* дійшла до нас в дуже багатьох списках. Калачов знав їх більш як 40...“ „Важних різниць між окремими списками небагато...“ „Деякі списки мають додаткові статті в порівнанні з іншими, але кількість додаткових статей невелика і не дає причини вимірковувати окрему редакцію...“¹⁵ „Ці переставки досягають значного розміру тільки в Синодальному списку. Вони починаються після 49-ої статті (на підставі Троїцького списку у виданні Калачова)^A і включають цілий їх ряд аж до 102-ої,^B з котрою відновлюється спільне їх чергування із другими списками.“¹⁶ „Найбільша відмінність щодо змісту представлена в Карамзінському та йому подібних списках. Після 64-ої статті^B там вміщено 17 цілком оригінальних статей...“ „Переписувач, вставляючи їх в Руську Правду, очевидно не знав що він робив. Ця вставка знаходиться в списках не раніших від XV-го ст. і бракує в найстарших. Вона для нас важна в тім відношенні що доказує можливість вміщення додаток до пам'ятки вже після того як її редакція устійнилася.“¹⁷ „Виринає питання про відношення списків *третьої фамілії* до двох перших. Списки третьої фамілії творять самостійну редакцію.“¹⁸

Я дозволив собі довше спинитися на цих виписках із праці В. Сергєєвича щоби (1) показати як учений плутає різні терміни, зводячи їх до одного значення: „Третя Правда“, „Третя фамілія Правди“, „третья редакція Правди“; (2) показати як учений не може точніше означити характер тексту Синодального списку та громади списків типу Карамзінського. Такі великі зверхні відміни тексту в цих обох списках механічно не робляться як думає дослідник; тут ми маємо до діла тільки із свідомою редакційною працею. Отже, коли всі списки Широкої Правди складають окрему родину нового правничого твору, то списки, як Синодальний, Карамзінський і йому подібні складають окремі редакції Широкої Правди: (а) редакція Синодального списку і (б) редакція Софійського Временника.

„Четверту фамілію Правди“ пише Сергєєвич далі, „творять списки середні щодо об'єму, а найпізніші щодо часу їх повстання. Їхнім приміром може служити список князя Оболенського.“¹⁹

Поділивши в такий спосіб усі списки Руської Правди в чотири редакції чи фамілії, В. Сергєєвич пробує намітити історичну перспективу розвитку тексту третьої редакції в її поодиноких списках. Автор розподіляє найстарші списки цієї громади у певні галузі, яких констатує три: (1) списки: Троїцький, Синодальний, Крестініна і Чудівський (опублікований Мрочекком-Дроздовським); (2) списки: Археографічної комісії і Пушкінський; (3) списки Карамзінський, Софійський і Беляєва. В першій галузі найстаршим буде Троїцький сп., у 2-гій – Археографічної Комісії, а для 3-ої оригіналом є такий

список, що був споріднений із оригіналом 2-гої галузі. Найближчим до первісного тексту третьої редакції В. Сергєєвич уважає списки: Троїцький з 1-ої галузі і Археографічної Комісії з 2-гої галузі. Таким чином, текст Широкої Правди, на думку вченого, витворившись у ХІІ-ім ст. перерібіці більше не підлягав.²⁰ Оці останні висліди, як буде видно далі, я вважаю найбільшими здобутками Сергєєвича, тому що (1) вони оперті на фактичному матеріялі і (2) вони є найближчими до правди із всіх гіпотез попередних дослідників.

III.

Пізнавши найголовніші студії про Руську Правду що розроблялися дослідниками історії старого українського права,²¹ я передсвідчився, що вони докладно не досліджували тексту Руської Правди, бо не були з фаху підготовані до текстологічних студій. Кождий із них розумів, що філологічне студіювання пам'ятки є головним кроком до її вивчення, без якого дальші досліди неможливі. Так Н. Калачов уважав що філологічна критика є другим кроком після видання тексту Правди.²² П. Мрочек-Дроздовський був переконаний що „початком дослідів (по змісту, з внутрішнього боку – Л.Б.) являється вияснення пам'ятки з філологічного боку.“²³ Історик і археолог В. Данилевич вже в останні часи, року 1916-го писав: „Руська Правда совершенно не вивчена у філологічнім відношенні. В наслідок цього ані питання про час виникнення пам'ятки, ані питання про його відмінні редакції, їхній час і місце упорядкування, не можуть бути поставлені в достаточній науковій повності, а всім спробам дати відповідь на ці питання бракує переконливого фундаменту: вони являються тільки більше або менше вірогідними гіпотезами.“²⁴

Рік 1916-ий був, видно, переломовим, бо тоді появилась також студія про Руську Правду видатного філолога О. Соболевського.²⁵ В цій праці я справді відчув тенденцію вченого сказати нове слово про нашу пам'ятку. Треба зазначити що поруч уже згаданих у попередньому розділі дослідників-правників (що старшою є т.зв. Коротка редакція Правди, а Широка є пізнішою і молодшою) – від перших часів вивчення Правди підносились голоси: Н. Карамзіна,²⁶ Г. Розенкампа,²⁷ Д. Дубенського,²⁸ що не Коротка Правда є старшою, а навпаки, Широка Правда є та, про яку згадує літописець князя Ярослава, себто вона є первісною Правдою і тим самим старшою. В. Ключевський у своєму курсі російської історії навіть зазначає що „можна було б прийняти Коротку редакцію як вибір із Широкої.“²⁹

Цю тенденцію Ключевського і попередних учених О. Соболевський кладе в основу своїх студій і робить на підставі першої і другої статей Руської Правди такі висновки: „Можна сумніватися в тім що перші 17 статей Короткої Правди являють собою „старші“ статті Правди, та що ті статті можна назвати Правдою Ярослава.“ „Є підстави думати“, продовжує вчений, „що ці 17-и статті взяті із Широкої Правди, і при тім деякі з них були скорочені.“³⁰ „Друга половина Короткої Правди переводить ґрунтовні скорочення відповідних статей Широкої Правди – типу дещо відмінного від звіду Широкої Правди

яка до нас дійшла.³¹ Вчений гадає, що простора Правда є найближчою до тієї Правди яка була складена Ярославом, доповнена синами і внуками; але вона (ця Широка Правда) була трохи відмінною від Широкої Правди, що дійшла до нас; бо ця остання в Новгороді підпала місцевим змінам у тексті відповідно до побуту і з вини переписчиків.³² Отже з цих коротких, але категоричних висновків О. Соболевського бачимо, що автор підніс основні питання щодо історії тексту Руської Правди, але свої тези подав бездоказово, не обґрунтувавши її „основи“ що дозволили йому прийти до таких вислідів.

Висловлений погляд О. Соболевського не залишився самотнім того роду голосом серед сучасних дослідників Руської Правди. Авторитетний голос вченого підхоплює другий видатний філолог – Є. Карський, у передмові до виданого ним тексту Руської Правди на підставі Синодального списку 1282 р., із варіантами відомих йому найголовніших списків і то лише XIV-XVI ст.³³ Вчений подає текст Синодального списку у двох виглядах: (1) т.зв. гражданкою із захованням індивідуальних ознак списку і з варіантами 20-ох списків до нього та примітками з роз'ясненням деяких слів, що зустрічаються в тексті списку для докладнішого їх зрозуміння; (2) фотолітографічно з повною автентичністю списку. Це перше видання Руської Правди, що дає повне уявлення про рукопис списку, його письмо та палеографічні властивості. Щодо варіантів, то вчений не використав навіть тих списків, що в варіантах до свого видання подав Н. Калачов. Є. Карський із цих останніх, відомих Калачову подає лише п'ять найстарших списків;³⁴ решта 14 списків поданих у варіантах праці Карського є цілком нові, що Калачову не були відомі. З цього становища тексти і варіанти у виданні Є. Карського мають певне значіння, бо докладніше передано самий текст Синодального списку, а варіанти розширюють можливість для студювання тексту Правди познайомитися з більшою кількістю її списків.

Але через опублікування тексту Синодального списку і підведення до нього варіантів решти списків, Є. Карський допустився тої самої методологічної помилки яку я сконстатував раніше у виданні тексту Н. Калачова – а власне текст Широкої Правди не передано так, як він виглядає у всіх списках, а препаровано відповідно до порядку статей Синодального списку, єдиного у своїм вигляді; чим учений позбавив іншого дослідника мати текст в порядку статей всіх інших списків, і мати уявлення про саму систему Правди в її найпопулярнішому тексті.

У своїй студії (див. його Передмову) Є. Карський ставить своїм завданням вивчити мову Синодального списку і Правди взагалі та її літературну історію. Мова пам'ятки дає можливість ученому досить точно (на його думку) визначити час повстання Правди, місце її написання, і навіть народність особи що закріпила цю збірку на письмі; а вивчення давнішого списку Руської Правди помагає точніше й основно підійти до вирішення й інших питань. Синодальний список робить на вченого вражіння що він є написаний чисто народньою мовою, і Карський припускає що, чим старша редакція Руської Правди, тим яскравішим у ній є народний елемент, бо перші переписувачі світ-

ських пам'яток за часів князя Ярослава (грамот, правничих збірок звичаєвого права) ще не встигли виробити строго стилізованої літературної мови. Синодальний список нібито найкраще зберіг цю чистоту стародавньої народної мови, чого немає в інших списках, навіть і в Короткій редакції Правди.

З таких спостережень Є. Карський виводить, що текст Синодального списку XIII ст. із усіх списків найкраще відбиває основний текст Руської Правди, що повстав в головних своїх частинах ще в XI ст. і був доповнений на початку XII ст. Через це саме Синодальний список 1282 р. має бути одним із найважливіших списків, щодо вирішення різних питань, зв'язаних із Руською Правдою.

Далі Є. Карський розбирає питання чому статті Синодального списку своєю системою та порядком відрізняються від інших списків Широкої Правди. Карський не погоджується з В. Сергєєвичем, що вважав Синодального списку пізнішим, ані з Тобіном, який твердив що переписувач Синодального списку просто переплутав статті, – і збиває думки цих двох дослідників та приходять до висновку що „існуючий вид Руської Правди в Новгородській Кормчій 1282 р. – найстаршого рукопису – показує як при Володимирові Мономаху і після нього поступово вироблювалися статті в цій пам'ятці. В повній Руській Правді типу Троїцького списку, ми маємо вже більш-менш скомпільовану пам'ятку XIV-го ст., списану із оригінала який послужив як основа для всіх пізніших видів.“⁴⁵

З цих слів видно що вчений повертається до твердження П. Мрочка-Дроздовського про те що серед списків Широкої Правди Синодальний 1282 р. є найстарший. Але Карський іде далі від згаданого науковця. Дослідник нав'язує свої думки до тверджень О. Соболевського, і вважає що текст Короткої Правди який заховався лише в списках XV-го ст. „може очевидно спиратися на давніших записках, створених ще при синах Ярослава, але міг також виринути як результат вибору із збірника кодифікованого після Володимира Мономаха, з такої його (збірника) частини, яка випередила устави цього князя котрі з'явилися вже в Київській області. Могли тут з'явитися і якісь доповнення із тих норм які почасти усно а почасти письменно зберігалися в судовій практиці, хоча нові статті появлялися і в пізніших списках.“ „Як би то не було“, продовжує дослідник, „до цього часу найстарший список Руської Правди являється список Новгородської Кормчої 1282 р. Його ми покладемо в основу наших дальших висновків і виводів; інші, пізніші списки, примінюються лише на стільки на скільки вони допомагають вивчати цей найстарший список.“⁴⁶

Останні студії М. Максимейка⁴⁷ про Руську Правду улегшують мені зясувати раніші погляди вченого на зачеплені нами текстологічні проблеми зв'язані з літературною історією Руської Правди. Максимейко в цих основних питаннях історії тексту Руської Правди визнає що Коротка Правда є старша за Широку, яка є розширенням і доповненням Короткої. Щодо Широкої Правди, то на його думку найстарший і найпоправніший текст заховався в Троїцькому і Синодальному списках. Дослідник вважає текст Пушкінського і Карамзінського списків пізнішим. Особливо пізнім вважає Максимейко список

Карамзінський, що поправляв свій текст на основі декількох списків Широкої Правди і навіть „зазирив“ до тексту Короткої Правди.

Тих самих поглядів на взаємини Короткої і Широкої Правди є і М. Владимирський-Буданов.³⁸ Різниця лише та, що найпоправніший і найстарший текст Правди ніби заховався в Карамзінському спискові. В основному, погляди Максимейка і Владимирського-Буданова сходяться з поглядами В. Сергєєвича.

Приблизно до того самого часу що і студія Є. Карського, належить праця в українській мові Василя Чернова.³⁹ В цій праці автор зазначає, що неоднаковий порядок статей Троїцького і Синодального списків повстав через різне групування цих статей у збірниках. Руська Правда має твердий ґрунт, коли припустити простору Руську Правду не єдиним суцільним законодавством, а збірником постанов, уставів, звичаїв тощо.

Найпізнішим списком є Карамзінський. Далі, за П. Мрочеком-Дроздовським, В. Чернов вважає що список Синодальний є найраніший, бо кодифікація його є менше вдала, порядок статей про заупи не систематичний, а хронологічний, порядок статей про спадщину – менше вдалий. Ці три списки (Синодальний, Троїцький, і Карамзінський) автор, ідучи за В. Сергєєвичем, не вважає за окремі редакції.

Спільні групи статей списків Академічного (Коротка редакція Правди) і Троїцького (Широка редакція) свідчать про те, думає Чернов, що в склад Академічного і Троїцького списків ввійшли окремі збірки що існували до них, але до наших часів не заховалися. Величезні відміни в складі статей, неоднаковий розклад і великі зміни в тексті доказують що Академічний список не утворився із Троїцького через його скорочення, і не через перерібку Академічного списку складачем Троїцького, бо вигадати аж 76 статей ледве чи можливо для одного складача. Автор припускає працю багатьох осіб над обробленням зазначених списків і бачить у них пам'ятки різних місцевостей і різних часів; їх можна вважати за збірники окремих норм звичайського права та княжих уставів, що до наших днів не збереглися.⁴⁰ Автор установає лише дві редакції Руської Правди: (1) простора і (2) редакція всіх списків типу Академічного.⁴¹ Ці дві редакції повстали незалежно одна від одної, але вийшли із спільного їм обом джерела, яке до нас не дійшло.

Далі, відзначу ще одну студію щодо критики тексту Руської Правди, а саме працю В. Любимова.⁴² Автор цієї студії спинив свою увагу на численних поправленнях великої кількості помилок Троїцького списку і відкрив що ці поправки зроблені не самим переписувачем тексту, а далеко пізнішим читачем. Дослідник вважає, що ті приписки пороблені іншою рукою вже в кінці XVIII ст., а може навіть на початку XIX ст. І що цікаве – ця рука привикла вже писати скорописом і її відмінність від уставного письма Троїцького списку очевидна. Таким чином, коли факт правлення тексту списку, що вважався і вважається рядом дослідників найкращим і найпоправнішим із усіх найстарших списків Руської Правди, є фактом незаперечним, то вартість тексту цього списку знижується, щодо кращого ним заховання правдивішого тексту Широкої Правди.^Г

Нарешті р. 1935-го в Києві появилася ще одна дуже важна праця про Руську Правду проф. С. Юшкова, який „на основі 7-ми списків тексту Руської Правди та п'яти редакцій склав і підготував до друку“⁴³ текст цієї пам'ятки. До цієї основної праці С. Юшков подає передмову, в якій коротко визначає свою класифікацію списків тексту Руської Правди на підставі редакцій.

У своїй передмові, вчений вважає, що основним питанням при видаванні тексту пам'ятки – це є питання про її редакції. Далі, вказавши коротко на теорію Тобіна про дві редакції Руської Правди, на теорію Калачова і Сергєєвича та заперечення теорії останнього Дьяконовим, С. Юшков приходять до такого висновку: „Отже доводиться визнати, що цілком пристати на всі запропоновані раніше класифікації було б недоцільно; конче треба внести в них поправки, що наперед визначені суттю поданих нами критичних завважень. Загалом ми вважаємо“, продовжує далі автор, „що історія тексту нашої пам'ятки буде найкраще змальована, якщо ми розіб'ємо всі списки на п'ять редакцій. До I. редакції ми залічуємо списки типу Академічного, до II. – списки Троїцького, до III. – списки Карамзінського типу, до IV. – списки Руської Правди, об'єднані з артикулами Судебника царя Константина, що для нас типовий буде список з особливого збірника – додатки до Новгородського літопису за списком Археографічної Комісії № 240, до V. редакції – списки скорочені, типу списка Оболенського. II. редакцію треба представити в трьох ізводах: Синодальному, Пушкінському і Троїцькому.“⁴⁴ Оце і все щодо класифікації списків тексту Руської Правди.

Такий *догматичний* характер самого переведення класифікації списків тексту Руської Правди мірою редакцій вказує скорше на зверхній, а не внутрішній, спосіб установаження класифікації й визначення п'яти редакцій та ще і з додатком трьох ізводів. Приходиться приймати на віру, що Коротка Правда типу списку Академічного у відношенні до Широкої Правди типу списку Троїцького буде тільки редакцією а не окремим кодексом, чи збірником статей, чи окремою Правдою. Так само тільки на віру мусимо прийняти що текст списку Карамзінського у відношенню до тексту списку Археографічної Комісії (IV редакція) буде III. редакцією, а не навпаки: текст списку Археографічної Комісії – III. редакція, а Карамзінського – IV редакція. Навіть коли погодитись на всі критичні завваження автора до студій Калачова, Сергєєвича й інш., то запропонована ним схема класифікації списків тексту Руської Правди і генеза (історія розвитку) тексту Правди, на мій погляд, буде довольною, ні на чому не спертою, і з самого тексту поданих списків не виведеною.⁴ Особливо це буде видно із дальшого мого розбору цієї проблеми в наступних відповідних розділах.

Підводячи підсумки найголовніших вислідів критики та історії тексту Руської Правди, мушу сконстатувати, що така критика й історія тексту на основі самого тексту Руської Правди ще не була переведена докладно, як того бажали П. Мрочек-Дроздовський, В. Данилевич, і навіть В. Любимов.⁴⁵ Всі попередні спроби переводились або довольною й після наперед визначених припущень (апріорно) або після тільки часткового, неповного й побіжного студювання самого тексту Правди.

І висліди ці не тільки суперечні між собою, але просто протилежні. Так наприклад: (1) Одні дослідники констатують що старшою є Коротка „редакція“ Руської Правди (Тобін, Калачов, Мрочек-Дроздовський, Сергєєвич, Владимирський-Буданов, Максимейко, Юшков, Любимов); другі вчені є переконані, що старшою є якраз не Коротка, а Широка „редакція“ Руської Правди (Еверс, Дубенський, Розенкамф, Ключевський, Соболевський, Карський). (2) Одні дослідники твердять, що Синодальний список є найстарший серед усіх списків Широкої „редакції“ Правди (Калачов, Мрочек-Дроздовський, Максимейко, Чернов і інш.); другі вважають якраз навпаки: Синодальний список є пізніший в порівнанні з іншими списками Широкої Правди (Сергєєвич), а Є. Карський навіть пробує довести, що Синодальний список не тільки найстарший з усіх списків Руської Правди, але й найближчий до оригіналу Ярославової Правди. (3) Одні вважають, що найпоправнішим списком Широкої „редакції“ Правди є список Троїцький, другі – Троїцький і Археографічної Комісії, треті – Синодальний, четверті – Карамзінський, а Дубенський вважав що найстарший є список Пушкінський.

Отже на таких суперечливих і навіть протилежних вислідах історії тексту Руської Правди не можна будувати дальшого студіювання вже чисто правничого, історичного, правно-економічного і соціологічного, бо всі вони будуть засновані не на об'єктивних підставах критики тексту й визначення правдивої історії тексту Правди, а на суб'єктивних припущеннях, довільно взятих на віру в залежності від того чи іншого погляду попереднього дослідника.⁵

Необхідна основна ревізія тексту Руської Правди та його докладної критики й визначення вірогідної історії повстання й розвитку цієї пам'ятки. До такого дослідження я і переходжу.

Частина Друга:

ІСТОРІЯ ТЕКСТУ СКОРОЧЕНОЇ ПРАВДИ

I.

Я простудіював текст Руської Правди і варіанти до нього із 70-ти списків.⁶ Перше питання, що повстає перед дослідником текстів Правди є питання клясифікації всіх її списків. В попередній частині я старався в'яснити різні спроби дослідників такої клясифікації, але на мій погляд, ці спроби з цих чи тих причин не були переведені згідно з всіма вимогами текстологічного вивчення даного твору. Через це саме у своїм дослідженні тексту Правди я виходжу із своєї власної клясифікації і всі відомі мені списки⁶ умовно групую в три громади: до першої громади зачисляю всі списки Короткої Правди; до другої – всі списки Широкої чи просторої Правди; до третьої громади – списки Скороченої Правди.

А. Списки тексту Короткої Правди.*

1. Академічний (із Новгородського I літопису); півустан, середина XV-го ст.⁴⁷
2. Археографічної Комісії (із Новгородського I літопису); півустан, середина XV-го ст.⁴⁸

Б. Списки тексту Широкої Правди.

3. *Троїцький I* (Бібл. Леніна в Москві); Мірило Правдиве, устан, друга половина XIV-го ст.⁴⁹
4. Московсько-Академічний (Бібл. Леніна); Мірило Правдиве, півустан, XV-те ст.
5. Синодальний II (Державний Історичний Музей в Москві); Мірило Правдиве, півустан, кінець XV-го ст.
6. Синодальний III (Д. Істор. Музей); Мірило Правдиве, півустан, 1587 р.
7. Кирило-Білозерський III (Бібл. Салтикова-Щедрина); Мірило Правдиве, півустан, середина XVI-го ст.
8. *Синодальний I* (Д. Істор. Музей); Кормча Книга, устан, 1282 р.⁵⁰
10. Румянцевський I (Бібл. Леніна); Кормча, півустан, кінець XV-го ст.
13. Прилуцький, або Лаптева (Бібл. Леніна); Кормча, півустан, 1534 р.
14. Соловецький III (Бібл. Салтикова-Щедрина); Кормча, півустан, 1519 р.
15. Архівський I (Центральний Державний Архів у Москві); Кормча, півустан, кінець XV-го-початок XVI-го ст.
17. Царського I (Д. Істор. Музей); Кормча, півустан, середина XVI-го ст.
21. Толстого III (Бібл. Салтикова-Щедрина); Кормча, півустан, друга половина XVI-го ст.

- 25/66. Годуновський П і І: Успенський: (Д. Істор. Музей); Кормча, півустав, кінець XVI-го ст.
27. Фроловський-Браїловський (Бібл. Салтикова-Щедрина); Кормча, півустав, початок XVII-го ст.
30. Толстого І (Бібл. Салтикова-Щедрина); Кормча, півустав, перша половина XV-го ст.
31. Чудівський І (Д. Істор. Музей); Кормча, півустав, 1480-і рр.
32. Соловецький І (Бібл. Салтикова-Щедрина); Кормча, півустав, 1493 р.
36. Чудівський ІІ (Д. Істор. Музей); Кормча, півустав, 1499 р.
38. Бібліотеки Салтикова-Щедрина. Кормча, півустав, кінець XV-го ст.
39. Соловецький ІІ (Бібл. Салтикова-Щедрина); Кормча, півустав, початок XVI-го ст.
41. Троїцький ІІ (Бібл. Леніна); Кормча, півустав, початок XVI-го ст.
42. Царського ІІ (Д. Істор. Музей); Кормча, півустав, друга половина XVI ст.
43. Крестініна (Д. Істор. Музей); Кормча, півустав, кінець XV-го ст.⁵¹
45. Академічний ІІ (АН СССР); Кормча, півустав, початок XVI-го ст.
48. Троїцький ІІІ (Бібл. Леніна); Кормча, півустав, початок XVI-го ст.
53. Толстого ІІ (Бібл. Салтикова-Щедрина); Кормча, півустав, друга половина XVI-го ст.
54. Фроловський І (Бібл. Салтикова-Щедрина); Кормча, півустав, кінець XVI-го ст.
55. Соловецький ІV (Бібл. Салтикова-Щедрина); Кормча, півустав, друга половина XVI-го ст.
58. Румянцевський ІІ (Бібл. Леніна); Кормча, півустав, 1620 р.
60. Кирило-Білозерський І (Бібл. Салтикова-Щедрина); Кормча, півустав, друга половина XVI-го ст.
61. Кирило-Білозерський ІІ (Бібл. Салтикова-Щедрина); Кормча, півустав, 1590 р.
64. Царського ІІІ (Д. Істор. Музей); Кормча, скоропись, перша половина XVII-го ст.
72. *Пушкінський* (Ц.Д. Архів); Збірник законів, півустав, друга половина XIV-го ст.⁵²
73. *Археографічний ІІ* (Інститут Історії АН СССР); Збірник в додаткові до Новгородського літопису, півустав, середина XV-го ст.⁵³
75. Літопису Авраамки. Теж Збірник законів в додаткові до літопису, півустав, 1495 р.
76. Погодінський ІV (Бібл. Салтикова-Щедрина); Збірник законів, півустав, початок XVI-го ст.
78. Троїцький ІV (Бібл. Леніна); Збірник, півустав, початок XV-го ст.
79. Оболенського ІІ (Ц.Д. Архів); Софійський Временник, півустав, друга половина XV-го ст.
80. *Карамзінський* (Бібл. Салтикова-Щедрина); Соф. Вр., півустав, кінець XV-го ст.⁵⁴
82. Ундольського ІІ (Бібл. Леніна); Збірник різних текстів, півустав, кінець XV-го ст.
83. Бальзерівський (Інститут Історії АН СССР); Соф. Вр., півустав, друга половина XV-го ст.

84. Библиотека Ленина. Соф. Вр., півустав, кінець XV-го-початок XVI-го ст.
85. Беляєва. Неточна копія XIX-го ст. списку Ундольського III.
86. Воронцова (АН СССР); Соф. Вр., півустав, кінець XVI-го-початок XVII-го ст.
87. Толстого V (Бібл. Салтикова-Щедрина); Соф. Вр., півустав, кінець XV-го ст.
88. Воскресенський (Д. Істор. Музей); Соф. Вр., півустав, друга половина XVI-го ст.
- Строєва. Ч. 26 у Калачова. Кормча, півустав, XVI-го ст. Загублена.
- Царського IV. Ч. 30 у Калачова. (Д. Істор. Музей); Збірник статей із Кормчої, скоропись, XVIII ст.
- Чудівський III. Ч. 33 у Калачова. Соф. Вр., півустав, кінець XV-го ст.
- Горюшкіна. Ч. 39 у Калачова. Копія Бальзерівського списку (див. ч. 83), скоропись XVIII-го ст.
- „Царського V“. Ч. 43 у Калачова. Списаний з рукопису XV-го ст. відомим фальсифікатором Бардіном для Царського.
- Болтіна. Ч. 44 у Калачова. Виданий Болтіном 1792 р. але невідомо з яких рукописів.
- Московсько-Академічний II. Ч. 21 у Калачова. Кормча, півустав, XVI-XVII ст. Загублена.
- Архангельський. Ч. 61 у Калачова. Кормча, півустав, XVI ст.
- Варіанти Калачова. Чч. 46-50 у Калачова.

В. Списки тексту Скороченої Правди

70. Толстого IV (Бібл. Салтикова-Щедрина); Кормча, скоропись, середина XVII-го ст.
71. Оболенського I (Ц.Д. Архів); Кормча, скоропись, друга половина XVII-го ст.⁵⁹

II.

Вже з цього одного самого лише переліку списків Руської Правди можна бачити що друга громада тексту (Широкої Правди) була найпопулярнішою і найдовше затримувалась у судовій та адміністративній практиці. Обіймає вона списки тексту Правди, що хронологічно повставали, починаючи від XIII ст. аж до XVIII ст. Менше популярною була Коротка Правда, а найменше поширеною – т.зв. Скорочена Правда.

Самі терміни: *Коротка Правда*, *Широка* і *Скорочена*, – визначають зверхню ознаку, що різнить їх тексти між собою. Справді, текст Короткої Правди містить у собі лише 43 статті; текст Широкої Правди в одних списках 121 статей, а в других – аж 142 статей; текст Скороченої Правди має 52 статей. Отже тільки цей зверхній підрахунок статей вказує, що ці три громади є між собою за обсягом різні.

Щоб з'ясувати глибші основи і прикмети тексту кожної із цих трьох громад Руської Правди, я почну свою аналізу із третьої, Скороченої групи.

Текст цієї останньої відомий мені лише з двох списків: 70 і 71. Обидва вони пізні: походять з XVII ст. й обидва писані скорописсю. Різняться вони між собою в тексті лише десятьма варіантами. Вникаючи у ці варіанти уважніше, приходжу до переконання що обидва ці списки повстали незалежно один від одного, із якогось третього списку, що був їх оригіналом. Як повстав цей оригінал?

Порівнюючи текст Скороченої Правди з текстом Широкої Правди, я переконуюсь що текст Скороченої Правди найближче підходить до тексту Широкої Правди в списках Кормчої книги, зазначених у мене числами: 36, 38, 39, 41, 42, 43, 45, 48, 53, 54, 55, 58, 60, 61, К-21, К-26, К-30, та сп. Архангельський. Наведу кілька прикладів.

1. Варіант 29. 22.³

У згаданих вище списках Широкої Правди читаємо таке місце: **Но платити ему продажа 3 гривны за бесчестіє...** У всіх інших списках тексту Широкої Правди слова за бесчестіє відсутні. В списках 70 і 71 Скороченої Правди (стаття 2) це місце читається: **Но платити ему продажа за безчестіє...** Хоч цей останній варіант скорочений, але вираз за безчестіє яскраво свідчить про його залежність від вищеперахованих списків Широкої Правди з Кормчої Книги.

2. Беру варіант 33. 2.

Заголовок 33-ої статті Широкої Правди у списках 3, 4, 5, 6, 8, 15, 17, 27, 30, 31 читається: **оже кто всьядеть на чужь конь.** У списках 36, 38 і т.д. (а також 64) читається дещо відмінний заголовок: **о всьденіи на чужь конь.** А в списках 70 і 71 читається також: **о вседѣнни на чужь конь.** І в цьому прикладі бачиться спорідненість тексту Скороченої Правди з тими самими списками Широкої.

3. Наводжу варіант 41. 33, де в майже всіх списках читається: **то всимь по 3 гривны и по 30 кунь платити.** Але в списках 31, 36, 38, 53, 58, і т.д. бракує слова платити: воно в цих списках переставлене, точно так як і в списках Скороченої Правди, де маємо **то всем платити по 3 гривны і т.д.**

4. Подаю варіант 49. 11.

Як приклад із найбільшості списків: **иже кто поклажаи кладеть оу кого любо, то ту послуха нѣтуть.** В списках 30, 31, 36, 38, 53, 58 і т.д. замість то ту написано то том/оу. У списках 70 і 71 Скороченої Правди це місце читається: **аще кто поклажеє кладет у кого, тому послуха нѣт.** Залежність підкресленого виразу від наведених списків Широкої Правди - очевидна.

5. Для порівняння наводжу варіант 67. 14-22 Широкої Правди що знаходиться у списках 3, 8, і інш.: **аже безь людини, а в поклепѣ, то нѣту продажѣ.** Цілого цього речення немає у списках 30, 31, 36, 38, 42 і ін., але воно є в тексті Скороченої Правди, а також у списках 53, 58 і ін.

Гадаю що і цих прикладів досить щоб пересвідчитись у тому, що текст Скороченої Правди наближається до тексту Широкої Правди списків 31, 36, 38, 53, 54, 58, 64 і т.д. Кормчої Книги. Це можна б потвердити низкою додаткових варіантів.

Проте таке наближення тексту Скороченої Правди до тільки що вказаної громади списків Кормчої Книги ще не є достаточним. Необхідно відзначити ще й той список із цієї громади, що був би найближчим із усіх до тексту Скороченої Правди, а можливо навіть і його оригіналом.

Вже Н. Калачов у згаданій своїй студії зазначив що текст Скороченої Правди є найближчим до 64-го списку Широкої Правди. То місце 64-ого списку,⁵⁶ на якому дослідник засновує своє твердження, це 30-а стаття Широкої Правди,⁵⁷ або 99-а стаття звідного тексту видання Калачова:⁵⁸

Ст. 30: Аже оударить мечемь, а не оутнеть на смерть, то 3 гривны, а самомуу гривна за рану, оже лѣчебноє; потьнеть ли на смерть, то вира. Калачов 99: Аще же ударить мечемь или ножемь а не утнеть^а на смерть то князю вины 9. гривенъ а истцу за рану^б судять и еже лечебноє^в потнеть ли^г на смерть то вира платити^д (Списки 64, 70, 71)

а. цього слова немає в 70 і 71. б. рани в сп. 71. в. немає в 70 і 71. г. замість „потнеть ли“, сп. 70 і 71 мають „аще ударить“. д. в 70 і 71 немає „то вира платити“ і додано: „жердю“.⁵⁹

Н. Калачов також наводить у зіставленні статтю 29,⁶⁰ або статтю 132 звідного тексту.⁶¹ Там читається:

Ст. 29: Оже придетъ/ь/ крѣвавъ мужь/ь/. Оже придетъ крѣвавъ мужь на дворъ или синь, то видока ємоу не искати, нъ платити ємоу продажу 3 грив(ны); или не боудеть на немъ знаменія, то привести ємоу видокъ слово противу слова; а кто боудеть началь, томоу платити 60 коунъ; аче же и крѣвавъ придетъ, или боудеть самъ почаль, а выстоупять послуси, то то ємоу за платежь, оже и били.

Калачов 132: О мужи кровавъ. Аще при/и/детъ кровавъ мужь на дворъ или синь то видока ему не искати но платити ему продажа за бесчестіе каковъ будетъ аще /ли/ не будетъ на немъ знаменія то привести ему видокъ слово противу слова^а а кто будетъ почаль тому платити куны во что и обложать ащежь и кровавъ прїидеть или будетъ самъ почаль а выльѣзуть послуси того ему за платежь еже и били.^б (Списки 64, 70, 71)

а. кінець статті після „слова“ пропущений в сп. 70 і 71.

Цей останній приклад Н. Калачова порушує ту близькість тексту Скороченої Правди до списку 64, бо примітка а. показує, що майже половина статті 29 списку 64 опущена в тексті обох списків Скороченої Правди; а даліше зіставлення вченого зазначених списків ще більше віддалює текст Скороченої Правди від тексту 64-ого списку і від тексту інших списків Широкої Правди.

Наводжу 133-ю статтю звідного тексту Руської Правди Калачова:⁶²

Список ч. 8: Или пьхнетъ мужь мужа любо к собѣ любо от себе, любо по лицу оударить, или жердью оударить, а видока два выведоуть, то 3 гривны продаже; оже боудеть варягъ или колбягъ, ть полная видока вывести, и идета на роту.^а

Список ч. 64: *Аще ли пхнеть мужь мужа любо кь себѣ любо оть себя, любо по лицу ударить, или жердію оударить а без знаменія, а видока два выведуть то 3 гривны продажи⁶⁶ оже будеть варягъ или колобязгъ крещенія не имѣя, а будеть/ има бои, а видока не будеть, ити има на роту по своен вѣрѣ, а любо на жребіи, а виноватыи в продажѣ во что и обложать.*⁶⁶

Списки чч. 70, 71: *или попехнет, а знаменія нѣтъ, а видок будет, аще будет болярин, или людин, или варягъ, крещенія не имѣя, то по их пути платити безчестие; аще видока не будеть, ити им на жребіи, а виноватыи в продаже, во что обложат.*⁶⁷

Таке розходження тексту Скороченої Правди із текстом сп. 64 Широкої Правди показує що текст Скороченої Правди вийшов не із тексту сп. 64, а якогось іншого. Ключем що може допомогти відшукати джерело для Скороченої Правди є нпр. Кормча Книга 58-го списку Широкої Правди. В цій Кормчій є правила про послухів. Деякі вказівки на ці правила ми маємо в праці Г. Розенкампа,⁶⁸ в якій учений наводить кілька прикладів із Кормчої Книги що була в його руках. Н. Калачов за вказівками Розенкампа йде трохи далі і перераховує ті списки Кормчої Книги де знаходяться правила про послухів. За моєю нумерацією це списки 5, 6, 41, 42, 48, 54, 58, К-21, отже переважно ті рукописи Кормчої книги що споріднені з текстом Скороченої Правди. Цих правил у рукописові, де міститься список Правди ч. 64, якраз немає.⁶⁹

Н. Калачов із Кормчої наводить три статті (об'єднавши їх в одну) під спільним заголовком: *О мужи кровавъѣ*. Ці статті в Троїцькому списку Широкої Правди у виданім Калачовим тексті відмічені під числами 23, 24, 25.⁷⁰ Паралельно до кожної статті автор випишує відповідну статтю Кормчої Книги із праці Розенкампа,⁷¹ але не із тексту Руської Правди, а з самої Кормчої, із правил про послухів, і на прикінці цих текстуальних зіставлень робить такий висновок: „Ця стаття, крім деяких, зрештою досить помітних варіантів, вповні згідна з відповідними їй статтями в списках Руської Правди вміщеними в Кормчій Царського (сп. 64 – Л.Б.), Кормчій Оболенського, і одної із Кормчих Петербурської Публічної бібліотеки,⁷² цебто відомих уже сп. 64 і двох списків Скороченої Правди.

Коли прирівняти наведену Калачовим із Кормчої статтю Аще приидеть кровавъ мужь до 29-ої ст. списку 64 і 2-ої статті Скороченої Правди списків 70 і 71, то вони справді покриваються між собою. Але 2-га стаття сп. 70 і 71 покривається із 29-ою ст. списку 64 лише в першій половині, кінчаючи словами „то привести ему видокъ слово противу слова“; на цім реченні сп. 70 і 71 свою статтю закінчують, а 29-я ст. сп. 64 продовжується далі.⁷³

Так само покривається і дальша частина статті правил про послухів із 30-ою статтею сп. 64 і 3-ою статтею тексту списків 70 і 71. Але коли прирівняємо до кінця статтю правил про послухів із 31-ою ст. сп. 64 і 4-ою статтею сп. 70 і 71, то пересвідчимось, що тут Н. Калачов у своїм вищенаведеним твердженні розминається з правдою. Наводжу ці статті:

1. Стаття правил про послухів сп. 58.

Аще ли пехнет муж мужа либо к себѣ либо от себе, либо по лицу ударит, или жрьдію оударит, а без знаменія, а видокъ будет, бесчестіе ємоу платіти; аже боудет боляринъ великихъ боляръ, іли меншыхъ боляръ, или людинъ городскій, іли селянинъ, то по его пути платіть бесчестіе; а оже будет варягъ іли колобяг, крещенія не имѣа, а будетъ има бои, а видока не будетъ, ити има ротѣ по своен вѣрѣ, а либо на жребіи, а виноватыи в продаже, въ что и обложат.⁷⁴

2. Стаття 4-а списків 70 і 71: подана на стор. 31.

3. Стаття 31-а списку 64: подана на стор. 31.

В наведеній статті я спостерігаю такі спеціальні вирази в списку 58, як наприклад: „а видокъ будет,“ аже боудет боляринъ...или людинъ“, „то по его пути платіть бесчестіе“, які є і в тексті списків 70 і 71, але їх немає в тексті сп. 64, бо цей останній наближується до цієї самої статті всіх списків Широкої Правди. Далі, в тексті сп. 58 і списків Скороченої Правди немає: „то 3 гривны продажи“, а цей вислів є у тексті сп. 64 і всіх інших списків Широкої Правди.

З цього всього я роблю той висновок що ці статті автор тексту Скороченої Правди опрацював не на підставі тексту сп. 64 Широкої Правди, а на основі правил про послухів списку типу 58-го Кормчої Книги, і там же в Кормчій Книзі типу сп. 58-ого користувався текстом Руської Правди. Перероблюючи сей текст складач корегував перероблювані статті відповідними статтями із правил про послухів.⁷⁵

III.

Коли й де ця Скорочена Правда повстала? Що спонукало автора її наново переглядати і навіть перероблювати текст Широкої Правди? Якими джерелами користувався автор в процесі своєї праці, відновляючи другі й відкидаючи треті? З якою метою така нова кодифікація провадилася? Такі питання насуваються в дальшій студіюванні Скороченої Правди.

Остаточної відповіді на перше питання за браком матеріалів дати неможливо. Я висловлюю лише погляд, заснований на порівнанні текстологічним, що Скорочена Правда повстала не раніше першої половини XVII ст. Спираю цей здогад на тім, що списки Скороченої Правди найближче підходять до тексту тої ж групи що список 58 Широкої Правди: а цей список по давнині свого написання належить до початку XVII ст. Хоч текст цього списку не є оригіналом тексту Скороченої Правди, доба його повстання є найранішим можливим часом повстання оригіналу (архетипу) для списків 70 і 71.

Щоб відповісти на решту поставлених питань, необхідно порівняти текст групи списків К-21, К-30, 36, 38, 42, 53 і т.д. Широкої Правди як найближчої до тексту Скороченої Правди із текстом цієї останньої і вияснити самий процес її складання.

До традиційного заголовку Скороченої Правди („Судь Ярославль Володимерича“) додається, перед такою ж традиційною назвою („Правда Руская“) – ще й назву: „Указь“. В цім уточненні такої старої назви як Правда Руская висловом Указь я бачу доказ того, що в

правовій свідомості автора цього тексту відбулася зміна в зв'язку із заголовком твору. Видно слово „указ“ більше промовляло характером наказової категоричності закона, аніж стара назва „Правда“, що містить в своїм значінні насамперед моральну тенденцію.⁷⁶ В цій переміні назви „Правда“ на „Указ“ видно відбулась та сама тенденція підсилення авторитетності наказової, як наприклад повстала потреба ще раніше до старшого заголовку „Правда Роськая“ Короткої Правди додати категоричніший змістом і формою заголовок в Широкій Правді Суд Ярославль Володимиричь (сп. 8, сп. 3 і т.д.), або Оустав великого князя Ярослава (сп. 73, 76, 80), або Судь Ярослава князя (сп. 72).

Щодо самого тексту статей Скороченої Правди, то *перша* стаття заховує лише першу частину першої статті Широкої Правди, кінчаючи словами: то положити за голову 80 гривен. В другій частині тої самої статті Скороченої Правди – про княжого мужа, тіуна, русина і т.д. заново кодифікована стаття обмежується лише загальним реченням: любо разсудити по муже смотря. Друга, 3-я і 4-а статті, як я вже зазначив раніше, запозичені із правил про послухів Кормчої Книги в якій міститься список типу 58-го Руської Правди. Подібні статті (під числами 29, 30, 31) читаються в усіх інших списках Широкої Правди, але вони (власливо стаття 31) інакше тут змодифіковані. Таким чином, автор Скороченої Правди 2-гу статтю (чисто історичну про синів Ярослава та про їх новий устав) а також статті 3-ю, 4-у, 5-у і 6-у Широкої Правди зовсім опускає, а на їх місце переносить статті 29, 30, 31, але в іншій стилізації і з іншого джерела. Така зміна в порядку і в стилізації статей є поважною подією з боку кодифікаційного. Вона зроблена: (1) під впливом відповідних статей правил про послухів Кормчої Книги (а не Правди) і (2) під впливом порядку статей Короткої Правди з Новгородського літопису. (Ці статті в Короткій Правді також займають 2, 3, і 4 місце).

Статті 5 і 6 покриваються з статтями 7 і 8 Широкої Правди. Статті 7/8 відповідає ст. 18/19 Широкої Правди, але тому що їх переписано із попсованого списку паки ли варягъ или инъ кто тогда. А по костехъ и по мертвецѣ (див. нпр. сп. 36) то автор Скороченої Правди, шукаючи сенсу цієї фрази, начеркнув: любо варягъ или инъ а по костехъ/ь/ и по мертвецѣ і цим ще далі відійшов від первісного, правильного речення: паки ли варягъ или кто инъ тогда; а по костехъ и по мертвецѣ не платити вѣры (сп. 3, поправлений списками 72 і 80).

Статті 9-17 Широкої Правди зовсім пропущені. В цих статтях Правда визначає доходи (прибутки), деталізує грошову покуту (віру) за вбивство княжих слуг, за ремісників, холопів, рабів. Видно така розцінка не відповідала дійсним вимогам часу, коли кривава помста вже офіційально не регламентувалася.

Пропущені також статті 20-28 Широкої Правди. В них трактується про „виру“, про „правду желѣзом“ коли свідки відсутні, про каліцтва й особисті образи. Статті 29-31 Ш.П. перенесені на місце 2-6; ст. 32 – про втечу челяді (раба) – так само пропущена.

Стаття 33 Широкої Правди стала 9-ю Скороченої. Стаття 34 зовсім відпала. 10-ю статтею стала 35-а ст. Широкої Правди. Стаття 36

Широкої Правди о сводѣ (про відведення від себе підозріння в крадіж) – пропущена. Стаття 37 Широкої Правди відповідає ст. 11 Скороченої, але звужена до кількох речень. Стаття 38 Широкої Правди – про пізнання свого челядина (раба) – зовсім пропущена.

Ст. 12 Скороченої Правди відповідає ст. 39 Широкої, але зводиться до одного речення: а свода ись своего города в чужу землю нѣт. Ст. 13 і 14 відповідають статтям 40 і 41 Широкої Правди. Далі автор пропускає ст. 42-45 – про крадіж скотини, хліба; але частину ст. 42 (про крадіж скотини) автор об'єднує із ст. 45 (о уроцѣх скоту) і вміщує їх в статті 15 Скороченої Правди. Стаття 16 Скороченої Правди відповідає статті 46 Широкої Правди.⁷

Статті 47 і 48 (про позику кун) Широкої Правди автор пропускає і переходить до ст. 49 (о поклажаі, себто про рухоме майно) де наводить лише її першу частину як 17-у ст. Скороченої Правди. Видно що автор відкинув кінець ст. 49 через попсованість чи розтягненість. Ст. 18 відповідає ст. 50 (о рѣзѣ). Далі автор пропускає ст. 51 і 52 про місячні проценти (рѣзы). Стаття 53 (т.зв. Оуставъ Володимѣрь Всеволодичя – див. сп. 3) теж пропускається і затримується лише стаття 54 (про купця, що з чужими кунами в дорозі десь загине), котра міститься в Скороченій Правді як ст. 19.

Таким чином перша частина Широкої Правди новим кодифікатором дуже скорочується щодо кількості статей та їх формулювання. На 53 статей автор пропускає аж 35; три статті замінює на відповідні із правил про послухів; змінює порядок, наблизивши в початку до порядку статей Короткої Правди; викидає всі історичні екскурси про синів Ярослава та їх з'їзд (ст. 19 Короткої Правди або ст. 2 Широкої), про з'їзд Володимира Всесолодовича (ст. 53 Широкої Правди) як зайві; викидає всі статті що говорять про клясові чи соціальні різниці; відкидає деталі. Отже автор свій кодекс узагальнив, привів до 18 статей, маючи перед собою взірць Короткої Правди (Коротка Правда в першій частині мала тільки 18 статей), чим зробив свій кодекс рухливішим, стислішим і дав більшу волю (що може доходити і до сваволі) тим, що мали би нею користуватися як законом. Нарешті стисло об'єднав, відкинувши ст. 53 про Володимира Мономаха, першу частину Правди з другою, не залишивши і сліду їх відокремлення між собою.

Стаття 20 Скороченої Правди відповідає ст. 55 Широкої. Статті 56-66 (про закупи, про холопа-забираху і про холопа-свідка) зовсім пропускаються. Стаття 21 Скороченої Правди відповідає ст. 67 Широкої, а ст. 22-га – 68-ій. В статті 23 Скороченої Правди автор об'єднує аж п'ять статей: 69-73 (про бобра і про борть: о бобрѣ и разламании борти.) Стаття 74 Широкої Правди пропускається. Стаття 24 Скороченої Правди містить у собі ст. 75 Широкої (а се ѿ борти – див. сп. 8); тут проявилась тенденція автора впорядкувати статті одного змісту. Ст. 25 Скороченої Правди відповідає ст. 76 Широкої Правди.

Автор цілком пропускає статті 77-79 (про смерда, що мучить другого без княжого дозволу; що мучить огнищанина і що краде човна), і переходить до статей 80-82 (о перевѣсѣхъ) – теж, видно, з метою ліпшого впорядкування. Притім ст. 26 відповідає ст. 80; ст. 27 –

ст. 81; ст. 28 Скороченої Правди утворилася лише з кінця ст. 82 Широкої.

Далі автор переходить до статей 83-85 Широкої Правди і переносить їх до Скороченої Правди як статті 29, 30 і 31; але ця остання складається тільки з початку 85-ої ст. Статті 86 і 87 про різні оплати мечників, „дѣтському“ й інші. цілковито опускаються; а статті 32 і 33 Скороченої Правди відповідають ст. 88 і 89 Широкої. Ст. 90 про спадщину смерда пропускається. З цих останніх пропусків статей можна спостерегти тенденцію автора ліквідувати всі статті що стосуються до прав і обов'язків смердів. Зате автор докладно заховає ті статті що відносяться до прав боярів і об'єднує їх (ст. 91-95, 98-100) в статтях 34-41 Скороченої Правди, опустивши лише статті про городників і мостників (ст. 96, 97), бо вони порушують суцільність статей про боярські маєтково-правні інтереси.

Нарешті автор опускає ст. 101-109 про спадщину матері, про посідання жінки після смерті мужа, про дітей і їх спадщину після смерті матері, що виходила заможною (мала двох мужів), про спадщину для доньки; про судові накладки, про тятбу братів, про накладки зв'язані з присягою (ротою). Також докладно автор спинається на статтях про холопів (ст. 110-121, без ст. 119); статтям 42-50 в Скороченій Правді відповідають ст. 110-118 Широкої, а статтям 51 і 52 Скороченої Правди – статті 120-121 Широкої.

IV

Перше що звертає на себе увагу в Скороченій Правді це те, що заголовок „Руська Правда“ уточнено як „Указ“. Я вже вказував на психологічні причини такої заміни, а тут дам пояснення і щодо правно-історичних моментів, що теж відіграли ролю в цій зміні заголовка. В часи цієї перерібки Широкої Правди на Скорочену, в Московщині панували своєрідні форми адміністративно-правних розпоряджень. Вже з XIV ст. в адміністративно-судовій практиці діяли т.зв. *установи государеві грамоти* або *укази*. Вони давалися намісникам деяких більших провінціальних міст з метою поставити цього мійського управителя та його керівництво в певні правні межі. В *указах* для них вчислялися всі обов'язки населення у відношенні до намісника: розмір судових грошових податків та доходів; порядок і судові правила та їх приложення до відносин населення і т.д. Отже на підставі аналогій із такими наказами і під їх формальним впливом до нових умов адміністративно-судового керівництва пристосовувався і текст Руської Правди, як остаточний етап її історичного розвитку.⁷⁸

Ця кодифікація Правди виявила й інші тенденції своєї доби і свого приложення до реального життя. Всі статті в котрих бралися на увагу смерди, автор відкидав; ця тенденція могла походити із різних причин. Перша і найголовніша була та, що в XVII ст. російські смерди були покріпачені і юридичної особи вже не мали, стративши більшість своїх колишніх прав. Друга причина: самий термін „смерди“ тоді вже не вживався; у грамотах XIV ст. замість „смерди“ вживалися терміни „люди“ і „сироты“, а з XV ст. ширився термін „хрестияне“

(пізніше „крестьяне“.)⁷⁹ Сама назва „смерд“ була вже лайлива і заховувалась спорадично лише в деяких місцевостях. Третя причина: Скорочена Правда призначалася лише для міста і через це саме статті про смердів у ній були вже зайві.⁸⁰ Четверта – до виключення із Скороченої Правди статей про смердів і закупів могло причинитися ще й те, що в ту пору інститут холопства (як „обельного“ чи повного, так і кабального) під впливом зuboжіння та нерівної соціальної боротьби смердів і закупів із боярством пішов уже так далеко, що типу свобідного смерда чи селянина майже вже не було, а існував особливий тип повних рабів і холопство, якому автор Скороченої Правди присвятив пильну увагу (статті 42-52);⁸¹ так само уділив він велику чуйність до правних інтересів боярства (статті 34-41). Таким чином Скорочена Правда носить на собі яскраву печатку духа своєї доби (XVI-XVII ст.) та його суспільно-правних відносин.¹ Повстав новий кодекс, очевидно, не в Україні, а десь в середній Московщині або на півночі, де боярство було чинне, і представляло собою реальну клясу, правлячу, московського суспільства.

Підводячи підсумок цієї частини студії, стверджую:

(1) Існують три громади списків Руської Правди – (а) текст Короткої Правди, (б) текст Широкої Правди і (в) текст Скороченої Правди.

(2) Скорочена Правда збереглася лише у двох списках (70 і 71).

(3) Ні один із цих двох списків не є оригіналом; повстали вони незалежно один від одного, з якогось третього тексту, що залишається в науці ще невідомим.

(4) Текст цього оригіналу Скороченої Правди треба оцінювати як *цілком новий кодекс* Правди.

(5) Повстав він у першій половині XVII ст., із тексту найпізнішої групи списків Широкої Правди, що заховалася у Кормчій Книзі пізнішої редакції, а зокрема із тексту Правди дуже близького до сп. 58, як його перерібка і нова кодифікація.

(6) На зверхнє оформлення цього кодексу впливала нова традиція „указів“ чи „государевих уставних грамот“ для намісників і воєвод що правили в містах.

(7) Текст Широкої Правди, що ліг в основу цього кодексу був пізніший, в багатьох місцях уже попсований, і з багатьох боків уже не задовольняв автора нового кодексу, бо цей текст: (а) не відповідав тим завданням, котрі ставив перед собою новий кодифікатор; (б) був розтягнутий і несистематизований на підставі нових заведених порядків; (в) містив у собі не лише чисті правні норми, але й їх процесуальне вирішення; (г) грошові такси податків і покут уже не задовольняли і не відповідали потребам і розмірам грошових такс XVII ст.⁸²

(8) Текст Широкої Правди в пізній редакції був дуже попсований і з великими помилками що затемнювали часом навіть і сенс тої чи іншої статті; з цієї останньої причини автор кодексу незрозумілі статті поправляв не тільки статтями із інших частин Кормчої (правила про послухів), але без кращої системи притягнув навіть і Коротку Правду,

що містилася в Новгородському 1-ім літописові. Таким чином третій кодекс Правди був синтезом і до певної міри навіть контамінацією обох попередніх Правд: Широкої і Короткої.

(9) Автор третього кодексу повикидав майже всі судові оплати (податків і покут) залишивши їх тільки там, де вони не суперечили практиці його часу. Це показує, що він намагався свій кодекс пристосувати до обставин і оплат дійсного стану й окремих індивідуальних випадків.

(10) Нарешті автор викинув усі речення, що оповідали про історичні моменти, зв'язані з повстанням різних частин Правди або її окремих статей. Викинув він також статті, що посилались на окремі випадки судового процесу.^а

З цього всього випливає, що Скорочена Правда – це окремий кодекс, новий і відмінний від Короткої і Широкої Правди, з новою назвою („Указ“), новим вибором статей, а в деяких статтях з новою їх відміною. Як *зовсім новий твір*, Скорочена Правда має своєрідне призначення, і не є жодною „редакцією“, як думав В. Сергєєвич, а ще більше не є частиною Широкої Правди, як думав Н. Калачов. Це зовсім новий кодекс Руської Правди, і, як вже попередньо сказано, повстав він не в Україні, а десь в центральній Московщині або на півночі.^к

Частина Третя:

ІСТОРІЯ ТЕКСТУ ШИРОКОЇ ПРАВДИ

I.

Скорочений кодекс Руської Правди, як я старався показати в попередній частині, привів мене до тексту другої громади списків, до *Широкої Правди*. Отже до студювання цієї громади я і переходжу.

Н. Калачов у своїм групуванню списків Правди виявив добрий підхід класифікувати цю громаду списків на підставі різних правничих збірників, де знаходилася Правда.³ Але вчений на самому початку своєї класифікації схибив, виділивши деякі з тих збірників в окремі т.зв. „фамілії“ списків (третю – „літописну“ і четверту – „різних збірників законів“.) Таким чином я користуюсь тільки його щасливим початком класифікації і всі списки Широкої Правди розкладаю у таких групах: 1. *Списки юридичних збірників*: 72, 73, 75, 76, 78, „Царського V“, Болтіна. 2. *Списки Мірила Правдивого*: 3, 4, 5, 6, 7. 3. *Списки з літописів чи Софійського Временника*: 79, 80, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, Калачова ч. 39 (К-39). 4. *Списки Кормчої Книги*: 8, 10, 13, 14, 15, 17, 21, 25/66, 27, 30, 31, 32, 36, 38, 39, 41, 42, 43, 45, 48, 53, 54, 55, 58, 60, 61, 64, Калачова чч. 21, 26, 30, 33, 39, Архангельський, і „Варіанти Калачова під чч. 46-50“.

Легко спостерегти що 4-та група (Кормчої Книги) посідає найбільшу кількість списків. Крім того, як доказувалося в попередній частині, автор Скороченого кодексу Правди в основу своєї кодифікації поклав список дуже близький до 58-го, що входить у склад якраз цієї 4-ої групи. Отже, я і починаю свій дослід тексту Широкої Правди із списків Кормчої Книги.⁴ Йду прямою дорогою, куди привів мене текст Скороченої Правди.

Ця група, у свою чергу, розпадається на *ішість* підгруп списків, а власне:

- (а) Синодального списку р. 1282 (ч. 8);
- (б) списків чч. 10, 13, 14, 15, 17, 21, 27;
- (в) списку ч. 25/66;
- (г) списків чч. 30, 31, 32;
- (д) списку ч. 64;
- (е) списків чч. 36, 38, 39, 41, 42, 43, 45, 48, 53, 54, 55, 58, 60, 61, Архангельський (Арх.), К-21, К-26, К-30, К-33.

Всі підгрупи відрізняються між собою зверхнім порядком складні і місцем уміщення в Кормчій Книзі, а також варіантами. Щодо перших прикмет, то список 8 поміщено в Кормчій Книзі після уступу 8-го про жидівські слова, що зустрічаються в церковних книгах, і перед уступом 10-им, де знаходиться устав кн. Володимира про церковні суди.⁵ Списки підгрупи Б містяться в Кормчій Книзі після статті Доротія єпископа Тирського „о 70 учениць“ і перед статтею „Никифора, патріярха Царяграда, літописець вскорь“;⁶ або перед статтею „Епифанія сказаніє о пророцвх“, а сама Руська Правда

закінчується словами: „До здѣ слово о Правды Руской.“⁶⁶ Список 25/66 підгрупи В має такі зверхні властивості: (1) порядок частин Руської Правди змінений – спочатку викладається друга частина під заголовком Оуставъ великаго князя Владимира, що слідує після уставу св. Володимира „о церковныхъ судахъ и о десятинахъ“, і перед статтею „Свидѣтельствовање в діяконство и іерейство“; а перша частина Руської Правди вміщена дещо далше в Кормчій, і слідує безпосередно за словом Доротея єпископа Тирського „о 70 ученикъ“, під заголовком Судъ Ярославль Володимировичъ; за нею йде стаття „Никифора свят. Патріярха Царяграда лѣтописецъ вскорѣ“. (2) Сама Правда таким протилежним розміщенням розбита на два розділи: одна її частина (друга) міститься під розділом 126 Кормчої Книги, а перша частина – під розділом 151.⁶⁷ (3) Перед цією останною частиною, себто перед властивим початком Правди після заголовка „Судъ і т.д.“ міститься вступ про неправих суддів.⁶⁸

Списки підгрупи Г вміщені до таких Кормчих Книг, що мають різний порядок статей, але варіантами самого тексту Правди вони цілком однакові і від усіх інших списків Широкої Правди – відмінні.

Такі самі особливості має і підгрупа Д. В свою чергу, більшість списків підгрупи Є об'єднуються тим що Руська Правда тут міститься після статті „о послушствѣ“ і перед словом Сіраковим „на немилостивые цари и князи, иже неправдою судятъ“.

Вистане побіжно переглянути численні варіанти цих списків, щоб пересвідчитись в тому, що кожна підгрупа різниться від другої і текстом. Наприклад:

(1) Варіант 64·1-2.

Підгрупа А заголовка немає. Текст підгрупи Б має такий заголовок: А се аще кто борть разнаменаеть. Підгрупа В: О разломаніи борти. Текст підгрупи Г: Аже /кто/ борть знаменаеть. Підгрупа Д: О разнаменаніи борти. Текст підгрупи Є: О разнаменіи борти.

(2) Варіант 3·14.

А: вирьвноую. Б,Д,Є: вирноюу. В: вировною. Г: вирноє.

(3) Варіант 40·18.

А,Б: оже ли и додържать свѣта. В: аще ли ж додържать свѣта. Г: оже ли /и/ додържать свѣта. Є: оже ли *его* додържать свѣта.

(4) Варіант 49·38.

А: бологодѣль. Б,В: благодѣяль. Г: бологодѣть. Д: благодилья. Є: бологодѣлити.

Таких варіантів можна би було навести далеко більше (аж до 500), і вони констатують систематичне їх групування на підставі цих шести підгруп. Не те важне, що ці різниці бувають і незначні (напр. варіант 40·18) а значиме є це, що вони повторені впродовж цілого тексту Правди. Крім того, можна ще сконстатувати, що підгрупа Є, до якої входить аж 19 списків, у багатьох варіантах розпадається на окремі дрібніші угруповання. Наприклад варіант 47·1-2 показує що сп. 8 (гр. А) має такий заголовок: А оже кто скота възшицеть. Деякі списки (53, 54, 55, 58, 60, 61) підгрупи Є: О възисканіи *скота*; а інші списки (36,

38, 39, 41, 42, 43, 45, 48, К-21, К-26, К-30, Арх.) тої самої підгрупи Є: **О** **възисканіи товара.**

Така диференціяція в тексті показує, що чим більше таких різниць, тим легше визначити етапи текстуального розвитку Правди і тим буває ясніша історична перспектива від остаточного моменту коли текст Правди вже спинився у своєму розвитку, аж до того первісного моменту, коли текст пам'ятки щойно зародився. Маючи це на увазі, я поспробую навести приклади, що допоможуть вияснити цю перспективу історичного розвитку тексту Широкої Правди.

(1) Варіант 38-45.

не вѣдаю: 10, 13, 14, 15, 17, 21, 27, К-39, Болтіна, 73, 76, 78, 80, 82, 83, 84, 88. **не вѣдѣ:** 8. **не видѣвъ:** 72. **не вѣмъ:** 45, 53, 54, 58, 60, 61, 64, К-21. **не вѣжъ:** 36, 38, 41, 43, 48, К-26. **не вѣждъ:** 39, 42, К-30, Арх. **не видѣ:** 30, 31, 32. Пропущено в списках 3, 4, 5, 6, 7.

(2) Варіант 47-1-2.

А оже кто скота възищеть: 8, 3, 5, 6. (У 3, 5, 6 нема „А“). **коунъ възьщеть:** 73, 75, 76. **А /се/ оже кто кунъ/ възьщеть:** 10, 13, 14, 15, 17, 21, 27. **О възисканіе скота:** 4, 53, 54, 55, 58, 60, 61, 64. **О възисканіи товара:** 36, 38, 39, 41, 42, 43, 45, К-21, К-30, Арх., К-26, 48. **О кунахъ/:** 72. **О запрѣньи кунъ:** К-39, 78, 79, 80, 82, 83, 84, 86, 88, Болтіна (Бол.).

(3) Варіант 49-38.

занеже ему бологодѣль и храниль: 73, 75, 76, 78. **бологодѣль:** 13, 14, 15, 17, 21, 27, 25/66, 80, 87, К-39. **богодѣль:** 82, 84. **занеже ему бологодѣль и хорониль товаръ его:** 8. **занеже ему въ/ бологодѣль (30, 31, 32: бологодѣть) и хорониль товаръ /его, того/:** 3, 4, 5, 6, 30, 31, 32. **бологодѣть (въ немає) ... товара его:** 53, 54, 58, 60, 61, К-21. **бологодѣлити (39: бологодѣлить) ... товара его:** 36, 38, 42, 48, К-26, Арх. **бологодѣлиль:** 41, 43. **бологодѣля:** 64.

(4) Варіант 50-10.

или наставъ на медь: 8. **или наставъ медь:** 31, 32, 36, 41, 42, 53, 54, 58, 64, 25/66, 73, 75, 76, К-26, „Царського V“. **или наставъ въ/ медь:** 3, 4, 5, 6, 10, 13, 14, 15, 17, 21, 27, 78, 84. **или даставъ (К-30: каставъ) медь:** 36, 45, К-21, К-30. **или медь въ наставъ:** 30, Бол. В списку 72 цей вислів пропущений.

(5) Варіант 51-22.

то дадять емоу коуны въ треть: 3, 4, 5, 6, 7, 8, 72, 73, 75, 76, 78, „Цар. V“. **то дадяться /ему/ куны въ/ треть:** 30, 31, 32, 36, 38, 39, 41, 42, 43, 45, 48, 53, 54, 55, 58, 60, 61, 64, К-21, К-26, Арх.

(6) Варіант 53-1-3.

А се оустави Володимиръ: 8. **Оуставъ Володимѣрь Всеволодича:** 3, 4, 5, 6, 73, 75, 76, 78. **Оуставъ/ Володимѣ,и/ра князя:** 72, 36, 38, 41, 42, 43, 54, 55, 58, 60, 61, 64, К-26, К-30, Арх. **А се устави (10, 15, 17, 21: оуоставиль) Володимѣрь князь:** 10, 13, 14, 15, 17, 21, 30, 31, 32. **Оуставъ великаго князя Владимѣра:** 25/66. **А се оуоставиль/ велики князь Владимѣрь/ Всеволодичъ Манамахъ:** 80, 83, 87, 88, К-39, Бол. **А се оуоставиль Володимѣрь Всеволодичъ Монамахъ:** 84.

(7) Варіант 67-6.

а выиметь знаменьє: 8, 72, 73, 76. выиметь: 80, 82, 83, 84, 87, 88, К-39. вьн/ь/меть: 3, 10, 27, 53, 54, 55, 58, 61. вьнеметь: 56. вымуть: 75. вон/ь/меть: 5, 15, 21, 7, 14, 60, 64. в/о/зметь: 6, 17. а в немь: 4. в/ь/неи: 36, 38, 42, 48, К-26. вь немь есть: К-21, 25/66. вонь: 30, 31, 32.

(8) Варіант 90-1-2.

О задници: 8, 36, 38, 41, 42, 43, 45, 48, 53, 54, 55, 60, 61, 64, 25/66, К-26, К-30, Арх. О задницѣ/хь/: К-21, 58. В списках 73, 75, 76 цього заголовку немає. /А,О/же /о/умреть смердъ: 3, 5, 6, 7, 10, 13, 14, 15, 17, 21, 27, 30, 31. О оумертвии смерда: 4. Ω смердахъ: 72. О смерды задн/и, і/ц/ѣ, і/: 78, 80. О смердии състаткѣ: 82, 83, 84, 87, К-39. О смердии /о/статкѣ: 88. О сстаткѣ смердии такоже и о боярскихъ сстаткѣхъ и о людскихъ: Бол.

(9) Варіант 91-1-2.

О задници боярстїи и людстїи: 73, 75, 76, 78. О задниц/и, ѣ/ боярстїи и о дружиннѣ (3, 4, 5: и о дружынѣ; 6: и о ружнеи; 7: и о дружинѣ) 3, 4, 5, 6, 7, 8. В списках 30, 31, 32 заголовка немає. О задн/и, і/цѣ бояр/ь/стїи: 21, 36, 38, 39, 41, 42, 43, 45, 48, 53, 54, 55, 58, 60, 61, 25/66, К-21, К-26, К-30, Арх.

(10) Варіант 93-10.

Аже жена сядеть по моуже то оу своихъ дѣтеі възят часть а что на ню моужь възложить: 8. Аже жена сядеть по мужи то на ню часть дати а что на ню моужь възложить: 3, 4, 5, 6, 30, 31, 32. Аже ли жена сядет/ь/ по мужи то дати на ню часть а что на ню моужь възложить: 36, 38, 39, 41, 42, 43, 45, 48, 53, 54, 55, 58, 60, 61, 64, 25/66, К-21, К-26, К-30, К-33, Арх. ...то дати, і/ю/ 27: еи/ часть а что на ню...: 10, 13, 14, 15, 17, 21, 27. Аще жена сядеть по моужѣ то дати си часть о оу своихъ дѣтеи възяти часть а что на ню моужь възложилъ: 80, 87, К-39. Аже жена сядеть по мужи то дати на ню часть а оу своихъ дѣтеи възяти часть а что на ню моужь възложилъ, тому же есть госпожа: 82, 83, 84, 88. Аще жена сядеть по мужи, то дати на ню / 75: еи/ часть аще на ню что мужь възложилъ тому же есть госпожа: 73, 75, 76, 78, „Цар. V“.

(11) Варіант 94-22.

матери своєи: 3, 4, 5, 6, 30, 31, 32, 73, 75, 76, 78, 80, 82, 83, 84, 87, 88, К-39, Бол. своєа: 54, 58, К-21, 25/66. матере своєа: 10, 15, 17, 21, 36, 38, 39, 42, 43, 45, 60, 61, К-33, К-26, Арх. В більшості списків: матер/и, е/ своє/и, я/ възмутъ; тільки в списках 36, 38, 39, 41, 42, 43, 45, 48, 53, 54, 55, 60, 61, 64, 25/66, К-21, К-26, К-30, К-33, Арх.: матере своє /а,я/ и то възмутъ.

(12) Варіант 107-7-52.

73, 75, 76, 78, 79, 80, 82, 83, 84, 86, 87, 88, К-39, Бол.: оть виры 9 коунъ а метьнику, (75, 76: метьнику, 78: метелнику, 79, 80, 82, 83, 84, 86, 87, 88, Бол.: м/е, ь/тал/ь/нику) 9 вѣкошь, а /от/ бортьное земли 30 коунъ, а метнику 12 /вѣкши, вькошь/ а оть рольинои (80, 83, 87, 88, К-39: ролейнои) земли/ такоже, такоже/ а освободивше челядинъ (80, 87, К-39: челядина) 9 коунъ, а митнику (75, 76: метнику, 78: метелнику, 80, 82, 83, 84, 87, 88, К-39: мьтальнику) 9 вѣкошь а оть иныхъ оть всьхъ тяжь,

комуо помогоуть, по 4 коуны, а/метнику, метельнику, митальнику / 6 вѣкошь. Та сама стаття у списках 3, 4, 5, 6, 7: а се оуроци судебнии отъ виры 9 кунъ, а метельнику 9 вѣкошь, а отъ бортноѣ земли 30 кунъ а о иньхъ (8: а о ньхъ, 36, 38, 41, 42, 43, 45, 48, 53, 54, 55, 58, 64, 25/66, К-21, К-26, К-30, К-33, Арх., 13: а отъ иньхъ, 10, 27, Вар. Кал.: а о иньхъ, 15, 17, 21: а и шныхъ, 14: пропушено) о всьхъ тяжь, кому помогууть, по 4 куны, а метельнику 6 вѣкошь. Речення підкреслені в сп. 73 ... Бол. пропушені в списках 3, 4, 5, 6, 7. Немає цих самих речень і в списках 8, 10, 13, 14, 15, 17, 21, 27, 36, 38, 39, 41, 42, 43, 45, 48, 53, 54, 55, 58, 60, 61, 64, 25/66, К-21, К-26, К-30, К-33, Арх.. В списках 30, 31, 32, стаття ч. 107 пропушена цілком, а в списку 72 майже повністю.

(13) Варіант 108-12.

Список 80: аще братиа растяжуются пред княземъ о задници, то^а которьи дѣтський^а идеть ихъ дѣлити^а тому взяти гривна коунъ.

∴ 3, 4, 5, 6, 21, 30, 76, – немає „то“. ∴: 73 – которьи дѣлецъ дѣлить, 75, 76 – которьи дѣлецъ (75: дѣлечь) дѣтъ дѣлить. ∴: 3, 6, Бол.: дѣт/ь/скии. 4, 5, 30, 43, 80, 87, К-39: дѣтський/и/. 31: дѣтцьки/и/. 8: дѣчкьи. 38, 48, 53, 54: дѣчьскы. 42, 58: дѣчьски. 36, 39, 41, 55, 60, 61, К-21, К-26, Арх.: дѣчьскыи. 64, 25/66, К-30: дѣч/ь/скии. 13: дѣчьскьи. 13, 17, 21, 27: дѣч/ь/скъ. 15: дѣческыи. 83, 88: дѣтескыи. 72: дитиискыи. 78: дѣцки.

(14) Варіант 55-67.

Список 72: паки будутъ княжи куны то княжи куны первое^а взяти а прокъ в дѣль.

∴ 8, 80, 82, 84, К-39 – переже. 30 – пережѣ. 27, 36, 38, 42, 48, 53, 54, 64, К-26 – прѣжде. 10, 17, 41, 43, 58, 25/66, 83, К-21, К-30, 21 – преже. 15, 31, 88, Бол., Вар. Кал. – преж/ь/. 3, 4, 5, 7, 73, 76 – первое (4: прѣвое). 6, 87: первіе.

(15) Варіант 64-29-61.

Список 3: и паки ли господинъ не хотѣти начнеть платити за нь, а продасть и, отдасть же переди или за конь, или за вольт, или за товарь^а, что будетъ чожего взять^а а прокъ ему самому взяти собь. ∴: списки 30, 31, 32, 36, 38, 39, 41, 42, 43, 48, К-26, К-30, К-33, Арх. не мають вислову что будетъ чожего взять.

(16) Варіант 77-46-47.

Список 3: аже погубять слѣдъ на гостиныхъ^а на велицѣ, а села не будетъ, или на пустѣ, кдѣ же не будетъ ни села, ни людии, то не платити ни продажи, ни татбы.

∴ 4, 5, 6 – на гостиныхъ. 30, 36, 41, 42, 43, 48, К-26, К-30, 25/66, К-39, 80, Вар. Кал., 78 – на гостинници. 31, 32, 38, 39, 45, 53, 54, 55, 58, 60, 61, 64, К-21, Вар. Кал., 72, 73, 75, 76, 13, Бол., 83, 87, 88 – на гости/нь/ницѣ.

(17) Варіант 84-2.

Список 21: А кто пакощами конь порѣжетъ или скотиноу, то продажи 12 гривенъ, а за пагоубоу господину оурокъ платити. Слово пакощами знаходиться в більшості списків. Списки 13, 14, 39, 41, 43, 45, 53, 54, 55, 58, 60, 61, 64, К-21, К-26, К-30, Арх. – пакости дѣа. 25/66, 36, 38, 42, 48 – пакости дѣля.

(18) Варіант 87-10-15.

Списки 78, 80, К-39: а еже емлетъ на желѣзо по свободныхъ людеи рѣчи, *любо ли запа нань будеть, ли запна не будеть*⁶ или прихождение ноцное, или кимъ либо образомъ оже не окажется, про то муки не платити ему. *с: 8 – *любо запа на нь боудеть* *любо прохождение* *ночнос*. 3, 4, 5, 6, 15, 17, 27, 30, 41, 42, 48, 43, 25/66, 54, К-21, К-26, 75 – *ли /ю/ боли запа нань будеть, любо прохождение* *ноцное*. 73, 76 – *любо ли запна не будеть, любо прохождение* *ноцное*. 72 – *любо ли запона в немь будеть* *любо прохождение* *ночнос*. 4, 27, 38, 43, 53, 54, 58, 64 – *запанань*. 31 – *запа на немь/.* 78 – *запана нань*. 72 – *запона въ немь*. 83, 85, 88 – *любо ли запа нань будеть* *любо прихождение* *ночнос*. 87 – *любо ли запа нань будеть* *ли запна не боудеть*. К-33 – *любо ли запа нань будеть* *или запна не будеть*.

(19) Варіант 96-1-2.

8: А се закладаюче городъ. Так само в сп. 3, 4, 5, 6. Сп. 80, 82, 83, 84, 87, 88, К-39, 73, 75, 76, 78: а се оуроци городни/и/. Сп. 27, 41, 43, 45, 48, 53, 54, 55, 58, 60, 61, 64, 25/66, К-21, К-30: Ω оуроцѣхъ что кому. 36, 38, 39, К-26, К-33: Ω оуроцѣмъ что кому. 42: Ω оуроцѣ что кому. 31: Ω закладѣ города.

(20) Варіант 97-1-3.

8: А се оуроци мостъникоу. 3, 4, 5, 6: О мостницьхъ. 30: О мостовщикѣ. 31: О мостовъ/ь/щинѣ. 32: О мостовѣшинѣ. 73, 75, 76, 78, 82, 83, 84, 88: А се оуроци мостнии. 80, 87, К-39: А се оуроци мостовные. 72: А мостнии оулицы. 64: О оуроцѣхъ же. 10, 15, 21, 36, 38, 53, 58: немає заголовка.

(21) Варіант 97-6-13.

Сп. 3, 4, 5, 6, 7, 8: помостивше мость, взяти от 10 локоть по ногатѣ. 73, 75, 76, 78, 80, 82, 83, 84, 87, 88, К-39, Бол.: взяти /емоу/ отъ дѣла отъ 10 локоть по ногатѣ. 72: взяти отъ дѣлив отъ 10 локоть по ногати. 36, 38, 41, 42, 43, 48, 53, 54, 58, 64, 25/66, К-21, К-26: замисць взяти ... по ногатѣ (як у попередних) маємо отъ 5 локоть взяти ногата. 10, 13, 14, 17, 21, 27, 30, 31, 32: в/ь/зяти отъ 10 локоть по ногатѣ.

(22) Варіант 98-1-2.

8: О задници. 3, 4, 5, 6, 7, 10, 13, 14, 15, 17, 21, 27, 32, Вар. Кал.: А се о задницѣ. 80, К-39, К-30: О задници. 43, 53, 54, 58, К-21: О задницѣ же. 82, 83, 84, 87, 88, Бол.: О задницѣ сирѣчь о сьстаткѣхъ. 36, 38, 41, 42, 48, 60, 61, К-26, Арх.: О задницѣхъ. 64, 25/66: О задницы же. 72: О безадницѣ. 73: А се о безадници.

(23) Варіант 98-5.

8: аже боудоуть робѣ дѣти оу моужа. Сп. 3, 4, 5, 31, 36, 41, 42, 43, К-26, К-30, К-33, 72, 73, 75, 76, 78, 80, 87, К-39, Бол., Вар. Кал.: робьи. 30, 38, 53, 54, 55, 60, К-21, 25/66, 82, 83, 84, 88: робии. 58: раби. 13, 14, 15, 17, 21, 27, Вар. Кал.: робья.

(24) Варіант 99-21.

Список 8: аже боудоуть въ домоу дѣти малы а не джися боудоуть сами собою печаловати. А мати имъ поидеть замоужъ то токмо имъ ближеи⁷ боудоуть томоу же дати на роуцѣ.

∴ 3, 10, Вар. Кал. – ближии. 15, 17, 21 – ближіє. 4 – ближни. 31, 32, 36, 38, 39, 41, 42, 43, 45, 48, 53, 54, 55, 58, 60, 61, 64, К-21, К-26, К-30, К-33, 25/66, 73, 75, 76, 78, 80, 82, 83, 84, 87, 88, К-39, Бол., Арх., Вар. Кал. – ближнии. 72: ближе 30 – будеть ближнии. Вар. Кал. – ближнѣ.

(25) Варіант 114-45-47.

Список 8: а боудеть посадникъ не вѣдал єго то повѣдавше ємоу пояти оу него отрокъ и шедьши оувязати и и дати ємоу вязебноє 10 коунь^а а *перейма нѣтоугъ*^а аче оупоуститъ собѣ ємоу пагоуба а не платитъ въ то никтоже.

∴: 73, 76 – вязебноую гривною собѣ ємоу пагуба. 72 – вязебноую грив а не платитъ в то никтоже. 10, 15, 17, 21, 27, 36, 38, 39, 41, 42, 43, 45, 48, 54, 58, 60, 61, 64, К-21, К-26, К-30, К-33, 55, Арх., Вар. Кал. – нѣтоу. 6, 31, 25/66 – нѣтъ. Сп. 72, 76, 78, 80, 83, 87, 88, К-39, Бол. – щойно на кінці речення, після никтоже маюють: тѣм же и *перейма /ємоу/ нѣтъ*.

Варіант 115-6.

Список 8: аже кто не вѣдая чюжь холопъ оусрячетъ^а или вѣсти дѣсть любо държитъ оу себе идеть от него то ити ємоу ротѣ.

∴: 3, 5, 6, 7 – /о/усрячетъ. 4, 10, 13, 14, 17, 30, 72, 73, 75, 76, 78, 80, 82, 83, 84, 87, 88, К-39, Бол. – оусряцетъ. (Так само в сп. 15, 21, 27, Вар. Кал.) Сп. 36, 38, 39, 41, 43, 45, 48, 54, 55, 58, 60, 61, 25/66, К-21, К-26, К-30, Арх. – срячетъ. 42, 64 – сряцетъ.

(27) Варіант 117-12.

Список 8: аже кто поуститъ холопа въ торъ а щдолжаєть то выкоупати єго господиноу а *не*^а лишитися єго.

∴: 3, 5, 6, 30 – и не. 31 – не. 36, 38, 39, 41, 42, 45, 48, 54, 55, 58, К-21, К-30, Арх., 60, 61 – али. 43, 64 – или. 25/66 – але.

(28) Варіант 121-33-34.

Список 8: Оже боудоуть с нимъ крали и хоронили то всѣхъ выдали паки ли *а*^а выкоупаєть господинъ.

∴: 4, 36, 42, 48, 54, К-21, К-26, 58, 25/66, 80 – паки ли я. 3, 5, 31 – паки ли. 64 – паки ли и. 7, 30, 39, 41, К-30, 72, 73, 75, 76, 87, Бол., Вар. Кал. – паки ли. 14 – или паки.

II.

Подані вище приклади, а також докладне і багато разів перевірене студювання тексту всіх цих списків, дають мені змогу визначити кілька тез, до яких далі вже не буду повертатися, але від яких, як безперечних для мене фактів, буду постійно виходити:

(1) Текст Руської Правди розвивався і мінявся не за поодинокими статтями, як окремими цілостями, що могли свідомо опускатися й додаватися під час копіювання (хоч спорадично і це бувало), а переважно і тільки за текстом Правди в цілому.

(2) Цілість Руської Правди, як суцільного кодексу (чи твору), і встановлений порядок статей, коли такий вже зформувався остаточно, та непорушність такого порядку відігравали далеко більшу роль в

процесі переписування, аніж змінювання та переставлювання окремих статей.

(3) Зміна і переставлювання порядку статей або опущення тої чи другої статті в цілому або в її частині, – відбувалося в наслідок лише неуважності переписувача, а не якогось свідомого редакційного акту.

(4) Свідома зміна порядку статей, коли така робилася, завжди йшла в парі із основною редакційною або кодифікаційною переріркою тексту, чи переріркою поодиноких статей. А цей свідомий акт відбувався лише тоді, коли, під впливом внутрішніх завдань чисто ідеологічного характеру, вироблювався *новий* кодекс Руської Правди, як це я старався показати вияснюючи історію Скороченої Правди, або переводилася нова редакція якогось кодексу, про що буде далі мова.

(5) Коли-ж робилася тільки копія того чи іншого кодексу, то черга статей залишалася непорушна; а зміни в тексті копії повставали: (i) або в спосіб чисто механічний (пропуск слів, речень); (ii) або в спосіб стилістично-коректурний; (iii) або, нарешті, в наслідок незрозуміння поодиноких слів, речень, а то й цілих періодів.

А проте головна лінія розвитку тексту Широкої Правди мені уявляється дуже скомплікованою. Коли я приглядаюся до варіантів цього тексту, особливо до тих, що я навів вище у 28 прикладах, то спостерігаю найголовніше те, що текст Широкої Правди розвивався по двох основних лініях: по одній лінії розвивався текст Софійського Временника (сп. 79, 80, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, К-39, Бол.) і давних правничих збірників (сп. 72, 73, 75, 76, 78, „Цар. V“), а по другій лінії – текст списків Мірила Правдивого (сп. 3, 4, 5, 6, 7), Синодальної Кормчої р. 1282 (сп. 8, підгрупа А) і решта Кормчих Книг розподілених мною раніше в п'ять додаткових підгруп: Б, В, Г, Д, Є.

Починаю своє текстологічне плетиво із другої лінії розвитку тексту. В першому розділі цієї частини я всі списки Кормчої Книги розбив на шість підгруп. Виходжу із підгрупи Є; це є та підгрупа від котрої я вивів повстання Скороченої Правди, себто від сп. дуже близького до 58-ого.

Коли приглядаюся до варіанту під прикладом 21, то спостерігаю, що ця підгрупа, разом із списком 64, підгрупи Д, є *наймолодша*, бо тільки їй властивий є вислів *отъ 5 локоть взяти ногата*; тоді як у списках Мірила Правдивого і в списку Синодальному (підгрупа А) це саме місце подано: *от 10 локоть по ногатѣ* (старше речення). Від цього останнього речення вийшов варіант підгрупи Б і підгрупи Г: *взяти от 10 локоть по ногатѣ*; а від нього міг в свою чергу вийти згаданий наймолодший варіант підгрупи Є (*отъ 5 локоть взяти ногата*). Цю саму думку, що підгрупи Є і Д є наймолодші підказує мені також варіант прикладу 26, де вислови срячеть підгрупи Є і срящеть підгрупи Д є досить красномовні.

Подібну хронологічну схему розвитку тексту я добачую у варіантах під прикладами 22, 11, і 8. Ці варіанти показують, що старшими є підгрупи Б і Г, а пізнішими є підгрупи В, Є, Д. Така ж хронологічна скаля визначається і в варіантах прикладів 6, 3, 2, 1 і т.д.

Ці всі приклади визначають таку хронологічну послідовність підгруп: А - Б - Г - В - Є - Д.

Необхідно все таки точніше означити розвиток тексту великої підгрупи Є і відношення її до Д і В.

Вже раніше я зазначив що підгрупа Є, на підставі варіанту під прикладом 2, розпадається на два угруповання списків. До першого належать списки: 45, 53, 54, 55, 58, 60, 61, К-21; а до другого списки: 36, 38, 39, 41, 42, 43, 48, К-26, К-30, Арх. Приглядаючись до варіантів під прикладами 1, 2, 3, 22, і 58-2-3,⁸⁹ я переконуюсь що друге угруповання є пізніше щодо якості тексту, хоч серед нього є списки 43, 48, К-26, К-30, які в інших варіантах наближаються до першого угруповання: це показує що ці чотири списки займають місце *переходове* між першим і другим угрупованнями - пізніші від першого і раніші від другого.

Найпізніший список Широкої Правди, що входить до Кормчих Книг є список 64 (підгрупа Д). Він, крім уже згаданих особливостей, дає ознаки найпізнішого тексту ще й тим, що це єдиний список в котрому статті 29, 30, 31 (як і зазначено в другій частині цієї студії) були частинно (хоч інакше як в Скороченій Правді) поправлені на підставі правил про послухів, чим список 64 найдалі відійшов від основного тексту Широкої Правди. Він є найближчим до списків підгрупи Є звідки мабуть і був списаний. В свою чергу, списки другого угруповання підгрупи Є через текст списків 43, 48, К-26, К-30, виходять із тексту типу першого угруповання, а може навіть із тексту одного із відомих його списків (К-21, 54), чи від спільного їм оригіналу.

В першій угрупованні найстарший текст із списків посідає список 58-ий, К-21-ий, або їх спільний прототип. Таку хронологічну послідовність підказують, крім багатьох інших, ще й такі варіанти:

(1) Варіант 6-1-3.

В списках 3, 4, 5, 6, 8 читається: **Н/ъ, о/ оже боудеть оубиль.** А в сп. 41, 43, 48, К-26: **Ноже.** Сп. 38, 53, 54, 58, К-21, К-30: **И оже.** А список 64: **И егда.** Цим варіантом підгрупа Д цілком відходить від основного тексту Кормчої Книги.

(2) Варіант 5-33-40.

Тут списки 36, 38, 41, 42, 43, 45, К-26, К-30, гублять ціле речення основного тексту: **а въ 40 гривень емоу заплатити из дружинны,** яке інші списки цієї підгрупи (53, 54, 58, К-21 і т.д.) заховують. Цю саму хронологічну скалю підтримують варіанти: 11-8-11; 16-1-11; 20-19-22; 29-19; 35-59-60; 44-8-10; 47-1-2; 49-38; 56-34 і багато інших.

Відносну старшість тексту списку 58 або К-21 в підгрупі Є можна доказати ще такими варіантами:

(3) Варіант 67-6.

Сп. 8: **а выиметь знамени/ъ/є** - правдивий і найстарший вислів. В списках 3, 10, 27, 53, 54, 58, читається: **вън/ъ/меть.** Сп. 4 (Мірило Правдиве): **въ немъ.** В інших списках підгрупи Є це саме слово читається так: 55 - **вънметь.** К-21 - **въ немъ есть.** 36, 38, 42, 48, К-26 - **въ неи.** 41, 43, 39, 61, К-30 - **вне.** 60 - **вонметь.**

(4) Варіант 71-1-2.

В списках 3, 5, 6 читається найстарший вираз: **Аже кто борть разнаменаеъь**. Сп. 58, К-21: **О разнаменании борти**. Сп. 36, 38, 41, 42, 43, 53, 54, К-26, К-30: **О разнамени борти**.

(5) Варіант 48-4-7.

Сп. 8: **дасть въ коуплю коуны** (найстарший вислів). Сп. 3, 4, 5, 6, 58 викривлюють сенс: **дасть куплю в/ь/ куны**. Сп. 36, 38, 42, 48, 53, 54, К-21, К-26, 27: **дасть куны въ куплю** (недоладність попереднього варіанту виправлюють).

(6) Варіант 53-1-3.

Сп. 3, 4, 5, 6, 73, 75, 76: **Оуоставъ Володим/е, Ъ/рь Всеволодичя** (найстарший вислів). Сп. 58 цей заголовок не дописує: **Оуоставъ Володиме....** Ця незакінченість в інших списках причинюється до вислову: **Оуоставъ Володимера князя** (сп. 36, 38, 41, 42, 43, 48, 54, 55, 60, 61, К-21, К-26, К-30, Арх.).

Наведені приклади підтверджують що найстарший текст із цілої підгрупи Є заховав список 58, і почасти сп. К-21. Котрийсь із тих двох списків (або їх архетип) був можливо оригіналом для цієї підгрупи.

Досліджуючи дальшу історію тексту Руської Правди в Кормчих Книгах мушу представити в якому відношенні текст списків 58, К-21 стоїть до тексту підгруп Б, В, і Г. Вияснення цього співвідношення покаже дорогу розвитку тексту Правди в Кормчих Книгах.

III.

Переглядаючи варіанти тексту в Кормчих Книгах, я спостерігаю що списки 58 і К-21 найбільше збігаються із списками підгрупи Г. Наприклад:

(1) У варіанті 49-38 читається в сп. 10, 15, 17, 21, 27 (підгрупа Б) і в сп. 25/66 (підгрупа В) – **благодѣяль** (старший вислів). Сп. 3, 4, 5, 6: **бологодѣль**. Сп. 30, 31 підгрупи Г: **бологодѣть**. А сп. 53, 54, 58 і К-21: **благодѣть**.

(2) Варіант 51-21-23 читається у списках 8, 3, 4, 5, 6: **то дадять єм/о/у**. В підгрупі Б маємо **то дадутъ емоу**. Зате в підгрупі Г: **то дадяться**; а в списках 36, 38, 53, 58 і т.д. підгрупи Є також **то дадятся**. Такий самий збіг в тексті списків 58 і К-21 із текстом підгрупи Г завважається у варіантах 52-21; 66-17-18; 68-23; 70-1; 54-6; 54-55-57; 55-68; 58-6; 64-33; 65-50; 77-40-41; 80-1-2; 80-7; 82-13; 84-1; 99-21; 99-69; 112-21-22, і інш. Обильність спільних варіантів доказує що збіг текстів не є випадковий, а встановлює органічну залежність списків 58, К-21 і цілої їх підгрупи Є від тексту підгрупи Г. Існує проте можливість що текст сп. 58, К-21 і підгрупи Є вийшли із спільного їм і підгрупі Г старшого тексту. Для остаточного вияснення походження цього останнього тексту необхідно приглянутись до інших варіантів.

Варіант 92-6-17 статті Правди 92-гої в тексті сп. 58, К-21 й інш. підгрупи Є читається: **аже кто умирая раздѣлитъ домъ свои дѣтемъ, на**

томе же стоати пакы ли без рядоу умереть, то всѣмъ/ы/ дѣтемъ/ы/, а на самого часть дати души. Підкреслене мною речення пропущене в тексті списків 30, 31, 32. Коли б текст підгрупи Є вийшов із тексту підгрупи Г, то це речення було би пропущене і в підгрупі Є. З цього варіанту виникає необхідність припустити, що *обидві* підгрупи Г і Є вийшли із спільного їм обом тексту, що й був для них оригіналом.

Текст підгрупи Б приводить нас до тексту громади списків Мірила Правдивого (сп. 3, 4, 5, 6, 7) у численних варіантах: 27-15; 27-17-18; 29-23-24; 30-25; 35-31-33; 38-1-2; 38-45; 67-6; 71-1-2; 72-11-12; 74-37; 90-1-2; 54-1-2; 54-64-65; 55-43-46; 57-7-9; 57-26; 61-1-18 і багатьох інших. До тексту цієї самої громади Мірила Правдивого приводять і численні варіанти тексту підгрупи Г: 9-55; 31-2; 31-32; 55-32 і багатьох інших. Отже виходить що текст Мірила Правдивого ліг в основу текстів двох підгруп (Б і Г) списків Кормчої Книги. Варіанти 27-9-16; 38-45; 40-19-20; 49-38; 67-6; 107-7-52; 55-32 й інш. вказують що текст списків підгрупи Г є ніби молодший від тексту підгрупи Б. З другого боку, варіант 38-45 свідчить що текст підгрупи Г заховав дуже старий вислів (видѣ який був мабуть і в оригіналі тексту цілої Широкої Правди: див сп. 8: вѣдѣ) про що буде мова далі.^М Отже треба припустити, що обидві ці підгрупи (Г і Б) вийшли із спільного тексту архетипу.^Ю Коли ж взяти до уваги що текст списка 30 підгрупи Г є старший, про що свідчать варіанти 9-76-77; 29-49; 35-31-33; 38-1-2; 92-1-10; 58-3; 57-33-34; 58-35; 87-9-10 й інш., то це доказує що текст сп. 30 вийшов із архетипу підгруп Г і Б. Від тексту сп. 30 міг повстати текст сп. 32, а потім текст сп. 31. Така їх правдоподібна хронологічна послідовність.

Щодо списків підгрупи Б, то текст сп. 21 є так невдало переписаний і з такими помилками, що він найменше вартісний із усіх списків його підгрупи. Інші списки цієї підгрупи Б на основі варіантів 38-31-32; 66-27; 107-40 й інш. показують, що серед них текст списків 14, 15, 17 є найпізніший. Дещо старшим є текст сп. 13, а ще старшим виявляється текст списків 10 і 27. Із цих останніх двох списків, як свідчать варіанти 5-25; 6-12; 7-26; 22-26; 58-10; 89-18; 102-41; 104-7; 105-11; 105-23; 108-12; 115-6, правильніший є текст списка 10. Можна було б сподіватися, що якраз цей текст являється оригіналом цілої підгрупи Б, але так не є. Заперечує цьому варіант 61-1-10 (на підставі якого видно що в тексті сп. 10 пропущене цілу речення), і варіант 65-6. Коли би текст сп. 10 був оригіналом підгрупи Б, то його недокладності повторилися б і в інших списках цієї підгрупи, де фактично цих дефектів не знайдено. Отже слід припустити що серед відомих списків підгрупи Б немає ані одного що був би справжнім оригіналом для цілої підгрупи. Хоч цей оригінал залишається невідомий, його треба мати на увазі, як гіпотетичний дороговказ для відшукування властивого тексту Правди.

Текст списків підгрупи Б показує, що їх архетип був найближчим до тексту списків Мірила Правдивого. Пам'ятаючи це, я повернуся до ще однієї підгрупи Кормчих, свідомо мною залишеної на боці, а власне до підгрупи В, що репрезентується поки що лише одним списком (ч. 25/66). На початку третьої частини цієї праці я вказував що текст 25/66-ого списка є розбитий і окремі часті його в

Кормчій Книзі переставлені: кінцева частина від статті 53 („Устав Володимира Всеволодичя“) поставлена тут на перше місце, а щойно після деяких інших матеріалів міститься властивий початок (перша частина) Правди. В такому розміщенні найцікавішими є ті уступи Кормчої серед яких знаходяться окремі частини Правди. Про це вже було сказано.

Незвичайне розміщення тексту Правди в цьому спискові дає мені можливість зробити слідуючий висновок: текст списку 25/66 складається із двох окремих частин які не тільки відділені одна від одної, але й розміщені протилежним порядком у порівнянні із текстом інших списків Правди Кормчої Книги. Цікаво що якраз із таких двох виразно зазначених частин в лінії „Кормчих“ списків Правди склалися: (i) два списки підгрупи Б (10 і 17)⁹¹ в яких перша частина містилася під розділом 90-им Кормчої Книги, а друга – під розділом 91: перша частина тут також поміщена після слова Доротея „о 70 ученик“ і перед „Никифора патріярха Царяграда лѣтописецъ вскорѣ“; (ii) три списки Мірила Правдивого (3, 5, 6), в яких текст Правди так само складається із двох розділів 28 і 29, і міститься після статті „о церковныхъ людехъ и судьхъ и о десятинахъ“ і перед статтею церковних правил „о власьхъ“. Вже з цього зверхного опису легко зробити другий цікавий висновок а саме: перша частина Правди у сп. 31 списана з одної із Кормчих Книг типу сп. 15 або 17 підгрупи Б, а друга частина на першій погляд ніби списана з одного із списків Мірила Правдивого (типу сп. 3, 5, або 6).

Розглядаючи варіанти тексту першої частини Правди сп. 25/66, видно таку саму залежність сп. 25/66 від тексту вказаних списків підгрупи Б у варіантах 1-13; 3-14; 6-15; 6-18; 9-33; 9-35; 9-55; 10-16; 17-10; 22-36; 27-24; 29-34; 31-2; 31-32; 34-9; 36-51; 37-61; 37-68; 38-1-2; 38-45; 38-49; 39-1-2; 41-25; 43-9; 49-38; 50-12 і інш.; а у варіантах 37-61-68; 38-1-2 легко добачити найближчу залежність в тій першій частині тексту Правди в списку 25/66 від тексту сп. 17-ого.

Трохи інша картина помітна у варіантах другої частини сп. 25/66-ого. Багато варіантів збігається із текстом сп. 3, 4, 5, 6, 7; а ще більше варіантів вказує на зв'язок тексту сп. 25/66 із підгрупою Є.

Придивляючись до схожостей тексту сп. 25/66 із текстом поодиноких списків Мірила Правдивого і текстом підгрупи Є, я помічаю таку картину: (i) Текст сп. 25/66 є найближчим до тексту сп. 4 у варіантах 53-10 і 67-6; (ii) із списком 6 його лучять варіанти 67-21; 104-7; 98-4; 114-29-32; (iii) із списками 4 і 6, варіанти 74-37 і 96-48; (iv) із списками 6 і К-21, варіанти 57-10 і 65-11; (v) із списком К-21 підгрупи Є, варіанти: 67-6; 101-5; 101-18; 102-7; 58-25; 64-42; 76-1; 76-3; 79-1; 81-14; 83-19; 86-19; 111-11; 114-1; 114-32; 116-19; 116-21; (vi) із списками К-21 і 17, варіант 58-10.

Отже картина стику тексту сп. 25/66 є дуже різноманітна; але кидається у вічі несподіваний статистичний підрахунок, що текст сп. 25/66 найбільше збігається із текстом сп. К-21 підгрупи Є. Після такого вислідку мушу звернутися до поодиноких варіантів усіх тих списків які збігаються з текстом сп. 25/66, і розглянути їх індивідуально.

(1) Варіант 67-6. (див. вище ст. 41 приклад 7).

сп. 8: **а вьшметь** знаменьс; в тексті сп. 3 підкреслене слово читається **вьньметь**; сп. 5: **воньметь**; сп. 6: **возметь**; сп. 4: **вь немь** (вислів поповсваний); сп. К-21 і 25/66: **вь немь есть**. В цьому варіанті текст сп. 25/66 найближче єднається з текстом списків К-21 і 4.

(2) Варіант 101-5.

сп. 8: **а еже жена вьрчеться сьдѣти по моужи**; підкреслений вираз в тексті інших списків: 3 – **ворчетьс**; 4 – **вьрчеться**;¹¹ К-21 і 25/66 – **порчетьс**. В цьому варіанті текст сп. 25/66 найближчий до тексту сп. К-21.

(3) Варіант 58-25.

сп. 8, 3, 4, 5, 6: **емоу господинь велить**, Сп. К-21 і 25/66: ...повелѣлъ/ь.

(4) Варіант 81-14.

У всіх списках: **а господинуоу гривна**; але підгрупа Б має **а господину затщину гривна** (сп. 13: **за т/и/шину**, сп. 14: **за т/щину**), і цю вийняткову ампліфікацію мають чужі цій підгрупі списки 25/66 і К-21 („затщину“).

(5) Варіант 114-32.

Майже всі списки: **и дати емоу вязебноє 10 кунь**. Сп. К-21 і 25/66 (випадково сп. 41) **замісць 10 кунь мають 5 кунь**.

Наведені варіанти яскраво показують що текст сп. 25/66 в цій другій частині Правди найближче підходить до тексту сп. К-21 Кормчої Книги і лише краєм стикається із текстом сп. 4 Мірила Правдивого.

В розділі II цієї частини я прийшов до висновку, що список 58 і К-21 є найстаршими в підгрупі Є а архетип їх був оригіналом цілої підгрупи. На початку розділу III я прийшов до висновку, що архетип підгрупи Є разом із архетипом підгрупи Г вийшли із тексту типу списків Мірила Правдивого. Тепер із вищенаведених п'яти прикладів я переконуюсь що архетип підгрупи Є є також архетипом сп. 4. На мій погляд список 25/66 не був списаний ані з тексту сп. 4, ані з тексту сп. К-21 і ось чому.

Обидві частини Руської Правди списку 25/66 виступають яскраво як окремі і самостійні цілості, властиво як два окремі „устава“: (1) „великого князя Володимира“ і (2) „Судь Ярославль Володимировичь“. Отже вони були списані тільки з такого тексту, в якому ці дві частини також виступали як два окремі розділи. Я вже доказав, що перша частина Правди списку 25/66 вийшла із тексту списку 17 підгрупи Б або з його архетипу; друга частина так само мусіла мати аналогічний прототип; але якраз до ролі такого прототипа не підходить ані текст сп. 4, ані сп. К-21-ий, бо тексти цих списків об'єднують обидві частини Правди в єдиний розділ, чи то Кормчої Книги (сп. К-21) чи Мірила Правдивого (сп. 4).¹² Отже тільки їх архетип, також зложений із двох розділів прислужився своєю другою частиною до повстання другої частини сп. 25/66.

Що причинилося до переставлення тексту обох частин Правди в сп. 25/66 Кормчої Книги? На мій погляд невиразний заголовок **Уставь великаго князя Владимира** другої частини Правди дав привід переписувачеві припустити що це був окремий „устав“ князя Володимира

Святославовича (Святого.) Цей переписувач відділив цю другу частину (статті 53-121) від тексту Правди і вмістив її після уставу св. Володимира „о церковних судах и о десятинах“, як самостійний „устав“, а „Судь Ярославль Володимирович“, себто Правду Руську сина Володимира Святого (статті 1-52) помістив нижче, як цілком відокремлений твір.

IV.

Всі підгрупи списків Руської Правди текст яких увійшов до Кормчої Книги (крім списку ч. 8 підгрупи А) привели мене до тексту Правди, що міститься в різних копіях збірника Мірило Правдиве. До цього збірника стародавніх законів приводить мене ще й такий факт. Любимов, переводячи палеографічні дослідження над текстом Троїцького списку Правди (ч. 3) в порівнянні з текстом списків, що увійшли до Кормчої Книги, зауважив, що *шість* списків Кормчої Книги, у своїй другій частині (мабуть слов'яно-руській?) мають такий заголовок: *Сія книги мѣрило праведное.*⁹⁸ Цей заголовок показує що збірник Мірило Правдиве увійшов як цілість до Кормчої Книги, а з ним очевидно і Руська Правда. Цей безперечний факт ще більше підтверджує мій висновок, що *в основу тексту Руської Правди що увійшов до Кормчої Книги потрапив текст із Мірила Правдивого.*

Шкода що Любимов не назвав точніше тих списків Кормчої Книги в яких міститься вищенаведений заголовок. Згідно з моїми спостереженнями найближчий текст до тексту Правди з Мірила Правдивого це текст шести списків підгрупи Б: 10, 13, 14, 15, 17, 27. Можливо що якраз вони і є ті списки Кормчої Книги в яких знаходиться згаданий заголовок. Я радий, що висліди моїх текстологічних спостережень наявно збігаються із фактичними хоч дуже скупими виписками із Кормчої Книги зробленими В. Любимовим.⁹⁹ Це свідчить про те, що хід моїх студій ішов за варіантами по цілковито надійній лінії. Отже, до тексту Правди у списках Мірила Правдивого я і переходжу. Почну із переліку головніших варіантів.

(1) Варіант 3-14.

3, 4: **виревную.** 5, 6 (і 8): **в/и/, /р/ь, е/вную.** 7: **веревную.**

(2) Варіант 6-15.

3, 4, 5: **верви нынѣ.** 6: **верви.** 8: **вѣрви нынѣ.**

(3) Варіант 13-8.

8, 3, 5, 6: **ратаинѣмь.** 4: **рата и ли инѣмь.**

(4) Варіант 15-1-2.

3, 4, 5: **О ремественицѣ и о ремественицѣ.** 6, 7: **О ремественикѣ и о ремественицѣ.** 8: **О ремѣствъницѣ.**

(5) Варіант 29-1-4.

3, 5, 6: **А придетъ кровавъ мужь.** 4: **О кровавъ мужи.** 8: **Оже придетъ крѣвавъ муж.**

(6) Варіант 29-33.

3, 5, 6, 8: **видокъ.** 4: **видоки.**

(7) Варіант 29·55.

3, 4, 5: **вылѣзуть послуси.** 6: **выидоут.** 8: **выстоупятъ.**

(8) Варіант 29·58.

3, 5, 6, 8: **тото.** 4: **того.**

(9) Варіант 30·25.

3, 4, 5, 6, 7: **а.** 8: **то.**

(10) Варіант 32·1-2.

3, 4, 6: **О челяди.** 5: **О челядіи.** 7: **О челядинѣ.** 8: **О челядѣхъ.**

(11) Варіант 32·3.

3, 5, 6: **А.** 4: **Аще.** 8: **Аже.**

(12) Варіант 34·18.

3, 4, 8: **въ своємъ городѣ.** 5: **въ своємъ огородѣ.** 6: **въ своей оградѣ.**

(13) Варіант 36·17-18.

5: **доити.** 8: **то ити.**

(14) Варіант 37·13.

3, 5, 6, 7: **портъ.** 4: **порты.** 8: **пъртъ.**

(15) Варіант 37·17.

4, 7: **выведоуть.** 8: **выведеть.**

(16) Варіант 38·1-2.

3, 5, 7: **Аже познаеть кто челядь.** 6: **Аже познаеть кто челядинѣ.** 4, 8: **Ω челядинѣ.**

(17) Варіант 38·31.

3, 4, 5: **ать.** 6: **а тои.** 7: **а оть.** 8: **оть.**

(18) Варіант 38·45.

8: **не вѣдѣ.** 3, 4, 5, 6, 7: **пропущено.**

(19) Варіант 39·1-2.

3, 4, 5: **О сводѣ же.** 6, 8: **О сводѣ.**

(20) Варіант 39·11.

8: **нѣтоуть.** 4: **нѣту.** 6: **нѣтъ.**

(21) Варіант 46·3.

3: **Аже (8: Оже) будутъ холопы татѣ судѣ княжь.** 6: **...соуть княжи.**
4: **судѣ княжь (початок пропущений).**

(22) Варіант 47·1-2.

4: **О взыскание скота.** 3: **Оже кто скота възыщеть.** 8: **А оже...**

(23) Варіант 49·13.

8: **нѣтуть.** 3: **нѣ.** 4: **нѣтоу.** 6: **нѣтъ.**

(24) Варіант 49·38.

3: **бологодѣль.** 7: **бологодѣяль.** 8: **бологодѣль.**

(25) Варіант 52·10.

8: **то ити ємоу про своє коуны.** 3: **то ити єму про своѣ куны.** 5, 7: **ити єму**

при свое... 6: ити єму про тѣ.

(26) Варіант 53·10.

8: съзавъ. 3, 5, 6: созва. 4: съзва.

(27) Варіант 56·29.

8: не роботять. 3: не робять. 4, 5, 7: не работять. 6: не ротять.

(28) Варіант 66·18.

3, 4, 5, 8: не складывати. 6: не складывали.

(29) Варіант 67·6.

8: выиметь. 7: воиметь. 3: вьньметь. 5: воньметь. 6: възметь. 4: въ немь.

(30) Варіант 67·21.

8, 3: нѣту. 6: нѣсть.

(31) Варіант 70·3.

8, 3: росѣчена. 4, 5, 6, 7: разсѣчена.

(32) Варіант 71·1-2.

8: заголовка немає. 3, 5, 6: Аже кто борть разнаменасть. 4: Ω бортіи.

(33) Варіант 72·11.

3, 4, 5: перегородить межю. 6: перегородить межю. 8: немає межю.

(34) Варіант 74·37.

3, 5: писцю. 4, 6: писъ/цоу.

(35) Варіант 90·1-2.

3, 5, 6: Аже оумреть смердъ. 4: О оумертвии смерда.

(36) Варіант 90·6.

8: Аже оумреть смердъ. 3, 5, 6: Иже смердъ оумреть. 4: Иже смердъ оумреть без дѣтїи.^п

(37) Варіант 91·1-2.

3, 4, 5: О задницѣ боярстѣи и о *дружнѣи*. 6: ...и оружинѣи. 8: ...и о дружиннѣ.

(38) Варіант 94·22.

3, 5, 6, 8: своєи.

(39) Варіант 101·1-2.

8: А се ѿ женѣ ѿже вѣрчеться сѣдѣти по муди. 3: О женѣ аже ворчеться сѣдѣти. 4: О женѣ. 5: Вѣ женѣ аже ворче сѣдѣти.

(40) Варіант 101·3.

3, 5, 6: Аже. 4: Иже. 8: А єже.

(41) Варіант 102·6.

3: начнутъ дѣти єи. 4, 5: ...єѣ. 6: ...єя. 8: єи дѣти.

(42) Варіант 102·13.

3, 4: всяко хотѣти. 8: хотѣти всяко и сѣдѣти. 5, 6: після всяко бракує и.

(43) Варіант 103·15-16.

8: то. 3, 5, 6: а. 4: опущено.

- (44) Варіант 104·7.
3, 5: **одиної.** 4: **единое.** 6: **единая.**
- (45) Варіант 105·5.
3, 8: **иночима.** 6: **иноотчима.**
- (46) Варіант 105·12.
8: **възворотять.** 3, 4, 5: **въворотить.** 6: **възратить.**
- (47) Варіант 105·15.
8: **нань же.** 3, 5, 6: **на неже.** 4: **на неиже.**
- (48) Варіант 105·17.
3, 8: **вылѣзуть.** 6: **выидоуть.**
- (49) Варіант 105·30.
8: **държать.** 3, 4, 5: **держить.** 6: **дръжить.**
- (50) Варіант 107·40.
8: **а о ньхъ.** 3, 4, 6: **о инѣхъ.** 5: **инѣхъ.** 7: **а онѣхъ.**
- (51) Варіант 108·12.
8: **дѣчкыи.** 3, 6: **дѣтскыи.** 4, 5: **дѣтскыи/и/.**
- (52) Варіант 108·13-15.
3, 4: **идѣтъ ихъ дѣлить.** 5: **...дѣлить.** 6, 7: **дѣлити.** 8: **дѣчкыи дѣти и ихъ дѣлить.**
- (53) Варіант 109·18.
3, 6: **трии.** 4, 7: **трехъ.** 5: **три.** 8: **треи.**
- (54) Варіант 54·1-2.
3, 5, 6: **Аже которыи купецъ...истопиться.** 4: **...истопися.**
- (55) Варіант 54·57.
3, 5, 6: **чи то товаръ.** 4, 7: **чи товаръ.** 8: **чье то коуны.**
- (56) Варіант 55·10.
3, 5, 6: **господь.** 4: **господь и.** 8: **гость.**
- (57) Варіант 55·31.
3, 6: **перви.** 5: **перви.** 8: **първи.**
- (58) Варіант 55·48.
3, 5, 6: **первое.** 4: **първое.** 8: **първѣе.**
- (59) Варіант 55·67.
3, 5: **первое.** 4: **първое.** 8: **переже.**
- (60) Варіант 64·25.
3, 5, 6: **или что будеть ино.** 4: **или будеть ино.** 8: **или ино что будеть.**
- (61) Варіант 64·26.
3: **что будеть чюжего взять.** 4: **что будеть оу него взять.** 8: **что будеть чюжего взять.**
- (62) Варіант 65·1-2.
3, 8: **А се оже (3: аже) холопъ оударить.** 4: **о холопѣ ударѣ.** 5: **А се аже**

холопъ ударить.

(63) Варіант 85-40-43.

3, 4: и ємѣти и на желѣзо. 8: и ємете.... 5: имѣти (пропущене и), 6: имѣти и.

(64) Варіант 85-54.

3, 8: не обинить ли єго. 4: не обидить.

(65) Варіант 87-12-15.

3, 8: запа на нь боудеть. 4: запанань.

(66) Варіант 87-16-17.

3, 8: любо прохоженіє. 4:...прохождение. 7: прихоженъє.

(67) Варіант 96-48.

3, 8: одну. 4, 6: єдину.

(68) Варіант 97-19.

3, 5: городнѣ. 4: городни. 6: городнии. 8: городень.

(69) Варіант 98-5.

3, 4, 5: робьи. 6: рабие. 8: робъє.

(70) Варіант 99-6.

8: малы. 3, 4, 5: мали. 6: и мати.

(71) Варіант 99-18-21.

8: то токмо имъ ближєи. 3: то кто имъ ближии. 4, 6, 7: то кмо имъ...

(72) Варіант 99-76.

3, 6: ростеряль. 4, 5: растеряль. 8: истеряль.

(73) Варіант 100-6.

3, 4, 5: всякъ. 8: всяко. 6: сякъ.

(74) Варіант 110-5.

3: обельное. 8: обьльное. 4: обильное.

(75) Варіант 110-58-60.

3: сь рядомъ ли. 8: с рядомъ. 6: сь родомъ ли.

(76) Варіант 114-10.

3, 5: городѣ. 4, 6: грдѣ, е/. 8: родѣ.

(77) Варіант 117-3-4.

3, 5, 6: Аже пустить холопъ. 8: Аже кто поуститъ холопа.

(78) Варіант 121-33-34.

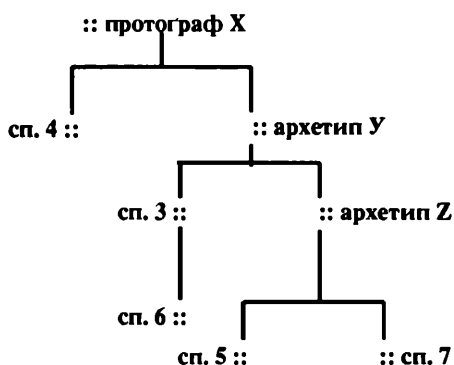
8, 3: паки ли а выкупаеть. 4: замісць а маємо я. 5, 7: паки ли (без а).

Переглядаючи наведені варіанти п'яти списків Мірила Правдивого і зводячи їх у систему, я приходжу до слідуєчих висновків: 21 варіанти підтверджують повну єдність списків 3, 5 і 6; 14 варіантів вказують на подібність і навіть однаковість у виразах списків 3, 4 і 5; 6 варіантів констатують схожість списків 3 і 4; а 55 варіантів доказують що 3 і 5 є найтісніше між собою споріднені – один із цих двох списків являється можливою копією другого.

Із решти списків найближчим до 3 і 5 є текст списку 6; але 14 варіантів показують, що цей останній список є пізніший від обох попередніх і ближчий до тексту списку 3-ого (віддалена копія?). Текст списку 4 є найбільше віддалений від тексту списків 3, 5 і 6. Досить вказати на такі варіанти як ч. 5, ч. 8, ч. 22, ч. 32 і інш. щоб побачити їх дуже відмінні між собою ознаки. Наприклад у варіанті ч. 29 найстарший вислів читається так: а вьиметь знаменіє (сп. 8, 73, 75, 76, 80, 83, 87, 88). Список 3 має вьньметь; список 5 і 7 – воньметь і воиметь; список 6 – возметь; а список 4 – вь немь. Попсований вислів 4-ого списку дав у частині підгрупи Є Кормчої Книги (сп. 36, 38, 42, 48, К-21, К-26 і др.) – вь немь чи вь неи. Таке викривлення почалося із збірника Мірило Правдиве, бо хоч в тексті списку 3 знаходимо ще більш-менш правильний вислів вьньметь, то через вокалізацію глухого ь в о і зникнення ь у тексті сп. 5 і 7 маємо вже викривлені воньметь (сп. 5) і воиметь (сп. 7) завдяки чому список 6, шукаючи правдивого сенсу, мусів змінити вираз сп. 3 на возметь. В тексті підгрупи Г Кормчої Книги бачимо ще більшу помилку: вонь. Зникнення ь і вокалізація ь в інших списках дали вьнеметь чи вьнем без кінцевого -мень а в списку 4-ім дало вь немь і т.д. Таким чином процес викривлення йшов ніби під впливом місцевої говірки „правильно“, але дав такі наслідки, що сенс первісного речення цілком затемнювався. Це помилкове перетлумачування виразу відкриває нам історичну перспективу щодо способу текстуальних змін в поодиноких списках. В цій хронологічній скалі текст списку 4 вже є виразно пізніший.

Але поруч хронологічної спостерігається й інша скаля. Візьмим наприклад варіант ч. 36. В тексті списків 73, 75, 76, 80, 83, 87, 88, 82, 84 читається такий вислів: Аще смердь оумреть без/ь/ дѣт/ии, еи/. В списках 8, 3, 5, 6, 7 це речення вже скорочене (Аже смердь оумреть); а тим часом сп. 4 це речення заховує повністю (Иже смердь оумреть без дѣтии). Цей варіант показує що текст сп. 4 ніяк не міг вийти із громади сп. 3, 5, 6, 7. Він повстав іншою дорогою, яка тягнеться безпосередно із архетипу всієї групи Мірило Правдивого із якого очевидно вийшов також текст списку 3-ого. Із того самого архетипу, а не із тексту сп. 3 вийшов текст сп. 5 і 7.

Історія повстання тексту відомих нам списків Мірило Правдивого (3, 4, 5, 6, 7) мені уявляється такою: протограф Х із виразом без дѣтеи й іншими поправнішими висловами, про що мова буде далі, ліг в основу тексту сп. 4 й архетипа У списків 3 і 5, 7; із тексту сп. 3 був пізніше списаний текст сп. 6. Графічно цей процес можна представити ось як:

Протограф X, що заховав у своєму тексті правильні вислови „безь дѣтти“, „выиметь“ і інш. без сумніву приводить мене до історичної лінії тексту, що репрезентується списками Софійського Временника і списками стародавніх юридичних збірників; про цю першу лінію тексту Пrawdи я вже говорив раніше. До тексту списків цієї першої лінії я і мусів би перейти. Але залишається ще невиясненою підгрупа А що репрезентується єдиним і найстаршим зацілілим списком Пrawdи ще з року 1282, списком Кормчої Книги колишньої Синодальної бібліотеки (ч. 8). До вияснення тексту цього списка я і переходжу.

V.

Синодальний список Руської Пrawdи був колись найпопулярніший серед усіх списків Широкої Пrawdи, починаючи від 1815 р. коли він був опублікований Калайдовичем і Строевим.⁹⁴ Навколо тексту цього списку вчений спір ведеться до сьогодняшнього дня із найрізноманітнішими вислідами. На підставі моєї класифікації цей список належить до підгрупи А Кормчих Книг. Текстологічні студії варіантів тексту всіх попередних списків Широкої Пrawdи почасти зачепляли і текст цього загадкового списку, цього найстарішого діда, що протягом 5-6-ти століть стояв осторонь і не дав після себе жодного потомства. Пrawdа свого часу Розенкампф,⁹⁵ а за ним і Калачов⁹⁶ гадали, що текст списку бувшого купця Лаптева, а потім самого Розенкампфа (текст р. 1534 – моїм численням сп. ч. 13) є копією сп. 8, але Карський, навівши з тексту його варіанти у нераз згадуваній своїй праці,⁹⁷ уможливив довести що список 13 приналежний до підгрупи Б, є посередній між списками цієї підгрупи, і досить далекий до тексту сп. 8.

Текст сп. 8 стояв цілковито поза увагою переписувачів та кодифікаторів і не приваблював до себе жодного літературного зацікавлення. Він так і залишився самотнім дідом, поховавши в собі якийсь творчий процес, якийсь рух правничої думки, хоч видно що та думка чи творча редакційна праця не була реальною, життєвою, і не викликала виразного наслідування (крім одного, про що буде мова далі).⁹⁸

Найголовніше що звертає на себе увагу коли текст цього списка прирівнювати до тексту всіх інших списків Широкої Пrawdи, це те що

сп. 8 у першій частині пропустив статті 18-19 (о поклепнѣи вирѣ), а в другій частині уклав статті в зовсім іншому порядку аніж в інших списках, не змінивши притім і не переробивши основно ані одної статті (опріч деяких заголовків).

Коли до цього списку пристосувати нумерацію статей переведену мною на підставі сп. 3 академічного видання Грекова, то картина переміщень статей в тексті сп. 8 представляється так: початкові статті йдуть нормальним порядком (1-17, 20-52) але в другій частині Правди статті чергуються інакше – 53 (54 і 55 пропущені), 56 (57-65 пропущені), 66-74 (75-87 пропущені), 101-109, а далі слідує раніше пропущені статті: 54, 55, 57-65, 75-87, 96-100; після такого перебігу пропущених статей порядок нормального чергування знова встановлюється: 110, 111, 112 і т.д. аж до 121-ої включно.

Про причини такого порядку статей списку 8-ого в науковій літературі був спір. Перший хто пробував це з'ясувати був Тобін.⁹⁸ Він гадав що така неоднаковість в порядку статей Синодального списку в порівнянні з іншими списками Широкої Правди повстала від того що картки Кормчої, в якій був уміщений цей список, підчас переїзду його із Новгороду до Москви, а звідтіля назад до Новгороду,⁹⁹ розклеїлись і в той час коли рукопис наново зшивався, ці картки були переплутані; від такої чисто механічної причини змінився і порядок статей.

Ці висновки Тобіна зустріли спротив із боку Н. Калачова,¹⁰⁰ який порадив йому (Тобінові) перед остаточним присудом, заглянути до самого рукопису і пересвідчитись там безпосередно. Справді коли Тобін переглянув рукопис Синодального списку, він від свого твердження відмовився і зазначив, що висловлений ним здогад стосується не до самого рукопису Синодальної Кормчої Книги, а до його оригіналу.¹⁰¹ Калачов не погодився з цією гіпотезою.¹⁰² Я ж вважаю, що хоч в цілому твердження Тобіна не можна прийняти, все ж такі одне його припущення оправдане, а власне те, що сп. 8 є пізніша копія з якогось невідомого і навіть досить давнього тексту Широкої Правди.

Калачов, поклавши текст 8-ого списку в основу свого видання Правди відносить його до т.зв. „другої фамілії“ списків, текст яких він вважає особливо близьким до первісної або навіть основної копії Широкої Правди. Мрочек-Дроздовський пішов ще далше. В основу історичного розвитку Правди він кладе принцип еволюційного розвитку стародавнього руського (українського) права від звичаєвого до писаних (літературно оброблених) законів та їх кодексів.¹⁰³ В цій схемі історичного розвитку від устно-примітивних норм права через поступове оброблення поодиноких статей, їх систематизацію та кодифікацію, в цій згорі значеній скалі історичного розвитку права Мрочек-Дроздовський визначає історичну перспективу і для Руської Правди. В його схемі наш список Правди ч. 8 займає посереднє місце від Короткої Правди до Широкої, і через це саме текст його є нібито найстарший не тільки хронологічно але й тематично від усіх інших списків Широкої Правди. Мрочек-Дроздовський пише: „Синодальний список, відрізняючися від Академічного (Короткої Правди – Л.Б.)

розширенням, є менше повний у відношенні до Троїцького, а як тип ізвода – представляє собою своєрідне виняткове явище; він менше правильний, більше неупорядкований – в цьому легко переконується прочитавши Троїцький список у вищенаведеному порядку чергувань Синодального списку. Ось і яке відношення Синодального списку до *короткої* Правди, представником якої являється Академічний список, і до списків розширеної Правди, представником і типом якої являється Троїцький список. Чим же виясняються ті відношення? Або: чому Синодальний список, який безсумнівно належить до групи списків *поширеної* Правди, являється з таким своєрідним, тільки йому приналежним порядком статей?

Спробую це вияснити. Перед нами три ізводи одної і тої ж пам'ятки; всі три ізводи відносяться до різного часу. Що це означає? Це означає що дана пам'ятка підлягала різночасно трьом редакціям. З якої причини? Безсумнівно тому, що перша і друга редакції були чи показалися незадовільними. Внаслідок цього, редакції *уосконалювалися*: перша мусіла бути найбільш невдалою, третя – відносно викінченою. Забудьмо тимчасово що *коротка* Правда мусіла на всякий випадок вважатися старшою від *розширеної*, і подивімся котрий із тих трьох ізводів Руської Правди находячися в нашій розпорядженні є менше, а котрий більше вдалий. Само собою розуміється що прийом першого редактора, чи упорядника першого ізводу, були більш *примітивні*, простіші, аніж прийом його наступників в справі утворення Правди. *Найпростіша, первісна* прийома в цій справі являється *безсумнівно* *впорядкування статей в хронологічному порядку*. *Коротка* Правда являється прикладом такого хронологічного ізводу. Упорядник тут обмежився лише тим, що до початкового законодацтва Ярослава він прилучив три слідувачі доповнення Ярославичів. *Тематичний порядок* тут ще дуже слабкий. Він виявився лише в тім що такси кормів і приходів не вміщені в середині системи, а віднесені до кінця ізвода. В той спосіб, *коротка* Правда це найдавніший ізвод як з історичного так із чисто зверхнього, редакційного погляду. “Але „заміна хронологічного порядку в послідовності статей більш продуманим і відповідим *тематичним*, не може бути переведена відразу... матеріал що накопичився з бігом часу не відразу піддався праці упорядника який стремів його освітити думкою і звязати в об'єднанні предметів.

З другого боку слід пам'ятати, що з бігом часу Правда розширювалася; отже, особливо в більш пізніх ізводах знаходяться додатки нових статей. *Із сукупности цих рефлексій не трудно переконатися, що Синодальний список, будучи по своїй формі пізніший ніж Академічний, є й старший від Троїцького.*

Отож із всіх трьох ізводів Правди які признаються основними, найстарший – це звід Академічного списку, відносно новий – Троїцький, а середнє місце межі ними займає список Синодального ізвода.¹⁰⁴

Відмінне становище заступає Сергєєвич. Його висновки є близькі до думок Тобіна. Говорячи про перебіги в послідовності статей, дослідник пише: „Тільки в Синодальному списку ці переставки

досягають значимого розміру. Вони починаються після статті 49 (на підставі Троїцького списку виданого Калачовим) і заторкують цілі ряди статей аж до 102-гої,^c з котрою відновлюється їх спільний порядок із іншими списками. Але і ці відступлення треба відносити до невігластва переписувача, а не до наявності пам'ятки окремої редакції. Переписувач Синодального списку мав під рукою оригінал цілком такого самого типу як той із якого був переписаний Троїцький список, але він перемішав послідовність статей. Що первісна послідовність статей є попсована в Синодальному списку а не в других виходить із того, що послідовність Синодального списку становить його особливість і нігде не повторюється. Навпаки, послідовність Троїцького списку повторяється у всіх списках цієї обширної фамілії з лише часами невеликими відступленнями. І це дає право вважати послідовність Синодального списку порушенням первісного порядку.¹⁰⁵

Отже висновок Сергєєвича є цілком суперечний з тим до якого прийшов був Мрочек-Дроздовський.

Василь Чернов знова підносить думку Мрочека-Дроздовського і вважає текст Синодального списку найранішим, бо його кодифікація є менше вдала.¹⁰⁶

Карський із свого становища теж вважає Синодальний список найближчим до первісного тексту Правди. На його думку цей список найкраще відбиває основний текст Руської Правди, що в головних своїх частинах повстає ще в XI ст. і був доповнений на початку XII ст. Через це саме, Синодальний сп. 1282 р. є один із найважливіших списків щодо вирішення різних питань, зв'язаних із Руською Правдою. Розбираючи питання, чому статті Синодального списку своєю системою та порядком відрізняються від інших списків Широкої Правди, Карський не погоджується з Сергєєвичем, що вважав Синодальний список пізнішим, ані з Тобіном, який гадав, що переписувач Синодального сп. просто переплутав статті. Збиваючи думки цих дослідників, Карський прийшов до висновку що „реальний вид Руської Правди в Новгородській Кормчій 1282 р. – найстаршій рукописі – показує як при Володимирові Мономаху і після нього поступнево прибували статті до цієї пам'ятки. В повній Руській Правді Троїцького списку, ми вже маємо більш-менш кодифіковану пам'ятку XIV ст., списану з оригінала що став основою для всіх пізніших ізводів.“¹⁰⁷

З порівняння цих думок дослідників видно, що в означенні давності тексту сп. 8-ого змагаються два основні погляди: (1) текст списку 8-ого є найдавніший серед усіх списків Широкої Правди і послідовність його статей органічно зв'язана з процесом утворення самого списку (Мрочек-Дроздовський, Чернов, Карський); (2) текст 8-ого списку в послідовності статей є пізнішим і повстав у наслідок переплутання картку рукопису (Тобін), або в наслідок того, що переписувач переплутав статті свого оригіналу (Сергєєвич). Щоб розв'язати цю контрверсію, необхідно звернутися до самого тексту, і простудіювати його як найдокладніше.

Переглядаючи варіанти тексту Правди в усіх списках, я переконався що переважаюча більшість їх лучить текст сп. 8 із текстом списків Мірила Правдивого. Така найбільша спорідненість 8-ого

списка із зазначеною групою списків доказує, що текст цього списку вийшов в своїй основі із тексту Широкої Правди вписаного до Мірила Правдивого. Ось найяскравіші приклади:

(1) Варіант 21·12-15.

сп. 8: то ти имь правдоу желѣзо. Сп. 3, 4, 5, 7: то ти имь правдоу желѣзо.¹⁰⁸ Сп. 73, 75, 76: тому правда желѣзо (найпоправніший вислів).

(2) Варіант 27·14-15.

Сп. 8, 3, 4, 5, 6, 7: или око или не оутнетъ. Сп. 72, 73, 75, 76: или око или носъ оутнетъ (найпоправніший вираз).

(3) Варіант 47·1-2.

8, 3, 5, 6: А оже кто *скота* възьщеть. 73, 75, 76: ...*коунъ* възьщеть. 72: Ω кунах.

(4) Варіант 50·10.

8: или наставъ на медь. 3, 4, 5, 6: или наставъ *въ* медь. 73, 75, 76: или наставъ медь.

(5) Варіант 54·56-57.

8: то како любо тѣмъ чьѣ то *коуны* жьдоуть ли ємоу а своя имь воля или продадять ли своя имь воля. 3, 4, 5, 6, 7: різниця лише та, що замість чьѣ то *коуны* маємо чии то товарь. 73, 76: то какъ любо *чии то коуны* ждоуть ли ємоу своя имь воля продадять ли єго.

(6) Варіант 87·10-15.

8: любо *запа на нь* боудеть любо прихождение ночноє. 3, 4, 5, 6: майже так само, тільки в сп. 4 маємо *запанань*. 73, 76: любо ли *запна* не будеть.

Крім варіантів що споріднюють сп. 8 із текстом списків Мірила Правдивого є ще й такі варіанти які можна вважати *старшими* від тексту списків Мірила Правдивого; є також ряд варіантів *молодших*. Ось приклади поправніших і старших варіантів:¹⁰⁹

(1) Варіант 49·38.

8: ємоу *бологодѣль* и хорониль товарь *єго*. 3, 4, 5, 6, 7: єму *въ бологодѣль* и хорониль товарь *того*. 73, 75, 76: ємоу *бологодѣля* и храниль (але пропущено *товарь*).

(2) Варіант 66·3-7.

8: *На послушьство холопа не складають*. 4: А послушьства на холопа не выкладываи. 3, 5, 6, 7: А послушьства на холопа не складають. 72, 73, 75, 76: *На послушьство холопа не /вы/кладивають*.

(3) Варіант 64·7-10.

8: *то господинь въ томъ*. 3, 5, 6: то *господинь въ немъ*. 73, 75, 76: *то господину въ /томъ, немъ/ не платити*.

А тепер варіанти молодші і попсовані:

(1) Варіант 3·14.

8: *вирьвноую*. 3, 4: *виревноую*. 7: *веревноую*. Найпоправніший вираз - *вервьноую* (сп. 72).

(2) Варіант 68-23.

8: О борги. А треба О бобрѣ.

(3) Варіант 69-4.

8: Аже оукрадеть кто *борть*. 4, 7: Аже оукрадеть борть. 3, 5, 6, 72, 73, 75: Аже оукрадеть *бобръ* (правильний вислів).

(4) Варіант 104-1-16.

8: Аже боудоуть двою моужю дѣти а одиной матери а о немь своєго. 3, 4, 5, 6, 7, 72, 73, 75, 76: ...а одиной матери то онѣмь своєго (отця задница а онѣмь своєго (правильний вислів).

(5) Варіант 108-11-15.

8: которыи дѣчкыи дѣти и ихъ дѣлить. 3, 4, 5, 6, 7: которыи дѣтскыи/и/ идѣть ихъ дѣлить (правильний вислів).

(6) Варіант 64-13-16.

8: нъ оже господинъ *индѣ налѣзоуть* то заплатитъ переднии господинъ его. 3, 4, 5, 6, 7: но оже *кдѣ и налѣзоуть*...

Всі ці наведені варіанти представляють аж три категорії: (а) поправніші і старші, (б) споріднені із текстом списків Мірила Правдивого, і (в) молодші. Вони доказують що текст 8-ого списка Правди є найближчим до тексту Мірила Правдивого в списках 3, 5, 7; та що історія його тексту пішла по лінії тексту цих списків. Але, з другого боку, текст сп. 8 заховує в собі досить виразів поправніших, що вийшли із кращого тексту Широкої Правди і є доказом що текст сп. 8-ого не був безпосередно списаний із вищеназваних списків (3, 5, 7), бо тоді згадані поправніші вислови в тексті сп. 8 не існували б. Отже із цього всього можливий лише один висновок: текст сп. 8 є списаний із поправнішого від цих списків тексту, але дуже до них близького. Коли поглянути на графічний образок (див. ст. 57), що подає історичну скалю тексту всіх списків Мірила Правдивого, то можна бачити, що ймовірним оригіналом з якого був списаний текст сп. 8 є архетип Z, від якого вийшов текст списків 5 і 7. Що текст списку 8 не сягає далі архетипу Z себто не вийшов із архетипу Y чи навіть із протографу цілої цієї групи списків – X, доказується тим, що в тексті сп. 8 відсутні деякі старші властивості тексту, які має навіть сп. 4 (див. варіант ч. 36 на ст. 53) або інші подібні поправніші властивості мови що наблизили б сп. 8 до тексту найстаршої групи списків Широкої Правди.

Таким чином, я вважаю що текст Синодального списку не є найстарший із всіх списків Широкої Правди, як думали Мрочек-Дроздовський, Чернов і Карський. *Текст сп. 8 є досить пізний і сягає тільки до тексту тієї групи списків, що заховалась в громаді збірника Мірило Правдиве, і то лише з того тексту що був анальогічний до тексту сп. Троїцького або й пізніший, хоч у всякому випадку старший від тексту списків 5 і 7.*

Залишається загадковим і незрозумілим (1) чому переписувач тексту сп. 8 так вільно поводився із порядком статей свого оригіналу, і (2) чому він додавав від себе низку новель до статей або опускав чи

змінював цілі речення, і то радше механічно. Приклади такої самовільної праці незвичайно яскраві: (а) переставлення статей проведене цілком механічно без жодної тенденції провести якусь нову їх систематизацію; (б) механічно пропущені статті 18-19; (в) механічно і самочинно укладач в статті 69 почав писати про крадіж „борті“, коли ціла стаття говорить про крадіжку *бобра*; (г) свавільно відрізує кінець статті 66-ої (а вь малѣ тяжє по ноуже сложити на закоупа) та механічно переносить до статті 67, як її початок, а заголовок 67-ої статті – *О бородѣ* – пересуває назад і ставить його перед доданою фразою із статті 66; (д) в статті 93-ій вставляє речення (то оу своихъ дѣтеи взяти часть) якого не має ані один список із збірника Мірило Правдиве та Кормчої Книги. Подібні вставки й заміни є і в інших статтях (див. варіанти 41-19; 57-26; 59-6; 59-15; 64-15; 99-19-20 і інш.); (е) є також багато пропусків окремих слів і цілих речень (див. варіанти 104-9-13; 106-8-12 і інш.).

Чим пояснити оці властивості чи радше дефекти списку 8? Я вже згадував як пробували це пояснити попередні дослідники. Їх пояснення не цілком задовільні. Думки Мрочека-Дроздовського абстрактні і помилкові, а Сергєєвич здається мені занадто вже знижував уважність переписувача. Слушно писав Карський: „Неприйнятне й припущення В. Сергєєвича, що переписувач переплутав черговість статей. Чому ж він не переплутав початок Руської Правди? Стародавній переписувач сумлінно старався точно відтворити рукопис оригінала, разом із всіма його помилками.“ А далі Карський подає і свої міркування, які дуже нагадують думки Мрочека-Дроздовського: „Для розуміння спостереженої ситуації насувається одиноке вияснення: теперішній вигляд Руської Правди в Новгородській Кормчій 1282 р. – показує як при Володимирові Мономаху і після нього поступнево і т.д. (див. вище ст. 60).“¹¹⁰ Незадовольняє мене і це абстрактне пояснення Карського про поступове „наростання“ статей Широкої Правди. Я старався показати, що текст сп. 8 опрацьований на підставі тексту Правди із Мірило Правдивого; отож процес складання цього тексту був виразно механічний, а не органічний („наростання“) як думав Карський.

Процес опрацьовання тексту 8-ого списку можна вияснити природніше. Тут я нав'язую до думки С. Шелухіна, правда дещо побіжно але влучної і правдивої з погляду судової практики. Шелухін пише: „При вивченні Руської Правди найтяжча справа з помилокми та вставками. Досі не встановлено й принципів, як залагодити цю справу. Одні з них виникли з нетвердої пам'яті списувача. Як XII Римських таблиць вчили на пам'ять, так Руську Правду теж вчили на пам'ять і писали з пам'яті, як збірку норм для практичних потреб.“¹¹¹

Отак з пам'яті, я в тому переконаний, працював переписувач тексту списку 8. На це існують численні докази, із яких найголовніші: (1) пропуск без жодного сліду дуже важних статей *О поклепной виры*; (2) первісний пропуск статей 54, 55, 57-65, 75-87, 96-100. Коли ж переписувач спостеріг, списуючи статтю 109, пропуск цих статей, або, звіряючи з оригіналом, завважив брак такої кількості статей, то став їх негайно списувати одна за другою, і щойно опісля прийшов до

статті 110, та вже тримався оригіналу аж до кінця Правди. (3) Вище-згадані зміни, додатки, пропуски, пошкодження, зустрічаються переважно в непереставлених статтях, здебільшого в тих (66, 67, 69, 93 і т.д.) які він первісно списував з пам'яті. (4) Помилки про крадіж „борти“ замість бобра, пересунення кінця однієї статті на початок дальшої і заголовка – на цілу фразу назад, інтерполяції речень, яких зовсім не було в оригіналі, опущення інших, це все лише свідчить про *lapsus memoriae*, а не *mensis* чи *calami*.

Отак зясувавши характер опрацювання Правди у сп. 8, насувається питання: що це за дивний процес літературного оброблення твору? Чи це є акт *seigomoї* праці? Чи в її основі лежали глибші вимоги судової практики? Чи автор ставив собі якесь завдання дати новий кодекс Правди в новій кодифікаційній справі, після вимог духа його часу? Вже В. Сергєєвич вказав, що текст сп. 8 не ховає в собі глибших вимог систематизації статей, чи кращого упорядкування в порівнянні з оригіналом.¹¹² Навпаки переписувач виявив повну десистематизацію; виявив відсутність будь якого критерія щодо дальшого і кращого упорядкування статей. Через це саме Правда в спискові ч. 8 є кроком назад відносно кодифікаційної праці. Коли можна, і навіть необхідно текст цього списку вважати окремою редакцією, то не як наслідок якогось наперед поставленого завдання зредагувати наново текст Правди, а радше як спробу списувати текст з пам'яті, яка розгубила порядок статей.

На тексті цього 8-ого списку закінчується наша студія щодо *другої лінії* тексту Широкої Правди (див. ст. 45), що заховався в Кормчих Книгах і Мірилі Правдивому. Про взаємочинність цих двох правничих збірників та їх хронологічну послідовність вже існує кілька поглядів. Н. Суворов, базуючись (1) на передмові до Кормчої Книги списку 8-ого, в якій зазначається що вона написана р. 1282 з наказу князя новгородського Дмитрія Олександровича і на кошти боголюбивого архієпископа новгородського Климента, та покладена ними в Софійську соборну церкву „на почитание священникомъ и на послушание крестьяномъ и собѣ на спасение души“¹¹³ а також (2) на тому, що вона, ця Кормча, складена після Номоканону з XIV титулів (Номоканон Фотія) що був перекладений на словянську мову ще за Ярослава і список котрого (від XII ст.) заховався аж до нашого часу, – вважає що ця Кормча раніше вбрала в себе статті староруського права, аніж витворився збірник Мірило Правдиве. А цей останній збірник, на думку Суворова, з'явився десь аж у XIV ст., і зміст його запозичено із Кормчої Книги т.зв. Софійської фамілії, здебільшого тієї фамілії яку репрезентує Синодальна Кормча, де заховався список Правди ч. 8.

На жаль Суворов не вказав джерела, з якого він зачерпнув ці відомості про Мірило Правдиве і цим показав голослівність свого твердження.¹¹⁴ Я розпоряджаю іншими відомостями. Відомі археологи та історики, як К. Калайдович і П. Строев зазначають, що повстання Мірила Правдивого відноситься до першої половини XII ст.¹¹⁵ Це твердження вони зачерпнули із перводжерела і заснували „на автентичних словах широкої передмови Мірил“,¹¹⁶ здебільшого на передмові в рукописовій Мірилі Правдивого, звідкля час повстання можна вивести з докладною точністю.

На підставі цих тверджень Калайдовича і Строева, спертих на конкретних даних, я приходжу до висновку що не Мірило Правдиве вийшло із Кормчої Книги, а радше навпаки, староруська частина Кормчої повстала із Мірила Правдивого.¹ Я теж переконаюсь в цьому з точного напису в деяких Кормчих, який наводить Любимов: „Сія книги Мърило Праведное“.¹¹⁷ Остаточо ж мене переконали висліди моїх студій над текстом Руської Правди, із яких видно, що текст Правди Кормчих Книг вийшов із тексту Правди Мірила Правдивого, і то аж два рази: (1) переписувач р. 1282 свій список (ч. 8) черпав з пам'яті і доправляв із невідомого тексту (архетипу списків 5 і 7); а із старшого невідомого тексту повстав окремий і кращий текст списку ч. 3. Отже хронологічно текст списку 8 (Синодальна Кормча) повстав із тексту списку *молодшого* від тексту списку 3 і 4 і *старшого* від тексту списків 5 і 7. (2) Другий раз текст Правди із Мірила Правдивого перейшов у Кормчу Книгу до підгрупи Б з якої цей текст перероблювався наступними Кормчими.

Отже, зясувавши досить складні проблеми (джерело із якого повстав текст сп. 8; його відношення до списку 3 і взагалі до тексту Правди, що ввійшов до збірки Мірило Правдиве), я переходжу до питання яке тимчасово було залишене на боці при кінці розділу IV, але до якого привів мене текст сп. 4-ого, себто питання хронологізації *першої лінії* тексту Правди, що заховався у списках стародавніх збірників законів, та в списках літописної групи Софійського Временника. Почну із тексту останніх.

VI.

Текст усіх цих списків введено до пізнішого Новгородського літопису, т.зв. Софійського Временника, або Софійського першого літопису. Цей літопис, на підставі двох списків (чч. 87 і 88) вперше був виданий П. Строевим;¹¹⁸ вдруге, на підставі шести списків був виданий Археографічною Комісією під назвою Софійського першого літопису;¹¹⁹ по-третє С. Юшковим, на підставі тексту 11 списків.¹²⁰

Текст Руської Правди у всіх цих списках літопису вміщено до р. 1019, після описання Альтського бою і перенесення мощів свв. Бориса і Гліба, та після слів: „И нача Ярославъ вои дѣлити: старостамъ своимъ по 10 гривень а смердамъ по гривнѣ, а новгородцемъ по 10 гривень и отпустивши я вся домовъ и давъ имъ правдоу и оуставъ списавъ грамоту рече: по сему ходите и держите якоже списахъ вам.“ Після Руської Правди слідує „Судебник царя Константина“ та продовжується літопис. У відрізненні від інших списків Правди ці списки мають заголовок: Оустав великаго князя Ярослава Володимерича о соудьхъ, а перша стаття починається заголовком: Соудъ о доушегоубствѣ.¹²¹

Але найбільша відмінність літописних списків Правди від усіх інших та, що за останньою 52-ою статтею першої частини О мѣсячнѡмъ рѣзоу *добавлено аж 17 нових статтей*, в яких вичислюється приплід після 12, 9, 3-ох і т.д. років в кількості штук худоби і в кунах від овець, кіз, свиней, кобил, бджіл; прибуток від жита, вівса, ячменю, сіна і т.д. Стаття 53-та, себто перша стаття другої частини Правди

(Устав Володимира Мономаха) тут числиться 70-ою. Таким чином, текст Широкої Правди в цій літописній громаді списків розширюється із 121 статтей аж на 142 (правда, не у всіх списках). Вже зазначені відмінності показують, що ці списки складають окрему громаду Правди; але, крім вищенаведених, вони мають ще низку відмінних, тільки їм властивих, прикмет, які теж слід відзначити.

Всі ці прикмети дозволяють мені розподілити списки Софійського Временника в чотири угруповання. До *першого* належать тексти списків 82, 84, 87, 88; в них, як і у всіх інших списках Широкої Правди, та сама кількість статтей і той самий їх порядок, хоч поодинокі списки мають деякі свої власні особливості. До *другого* угруповання стосуються списки 79 і 80; в них обох бракує однієї статті (А се оуроци ротнии) яка знаходиться у всіх інших списках цієї літописної громади. До *третього* угруповання відносяться списки 83, 85 і К-39. Найяскравіша їхня відмінність від усіх інших списків є та, що статті 72-75 перенесені й уміщені після статті 108. *Четверте* угруповання складає єдиний список 86. Властивість його тексту є та (1) що в ньому трапилися (окрім вищезгаданої перестановки статтей 72-75) два дуже великі пропуски, не рахуючи значної кількості малих; наприклад (а) бракують статті від кінця 67-ої аж по 71-у включно, (б) пропускаються статті 76-106 включно; і (2) на місце першого пропуску (67-71) вставляється кінець статті 106 від слів *аще ли и всѣ сынове боудоут лиси* і всю статтю 108.

На основі вказаних особливостей тексту кожного угруповання списків можна помітити певну хронологічну лінію їх послідовності і розвитку. Так, найближче до архетипу цієї літописної групи стоїть група списків 82, 84, 87, 88; далше через свій пропуск однієї статті стоять списки 80 і 79; але варіантами (про що згодом) вони стоять так само близько до архетипу, а може й ближче, як перша група. Переходовими від цих перших двох груп є списки 80 і 87, текст яких є близький до третьої групи списків, а саме до 83, 85, К-39. Від цієї третьої групи списків міг повстати і текст списка 86-ого четвертої групи. Такою виглядає в грубій зарисі хронологічна скаля розвитку тексту цієї літописної громади Широкої Правди. Але для стислішого означення її слід звернутися за прикладами до тих пропусків і до варіантів що є більш характерними для поодиноких списків.

Починаю від тексту списка 86. Послідовність статтей його тексту така: 1-66 (враховуючи 17 додаткових статтей 1*-17* після ст. 52), початок 67-ої ст. (кінець 67-ої до 71-ої включно пропущені), друга половина 106-ої ст., 72-75 (76-106 пропущені), 107-121. Характером свого укладу статтей цей 86-ий список дуже наближується до тексту третьої групи (сп. 83, 85, К-39) де послідовність статтей така: 1-71 (72-75 пропущені), 76-108, 72-75, 107-121. Найбільша схожість тексту 86-ого списка із текстом списків 83, 85, К-39 є та, що статті 72-75 слідуєть за статтею 108, а після них ідуть статті 107-121. Вже ця одна повна аналогія порядку статтей у другій половині тексту показує стислу залежність сп. 86 від тексту списків третьої групи. Але текст сп. 86, чи текст того списка з якого він списувався пропустив статті: кінець 67-ої, 68, 69, 70, 71, далі 76-105 і початок 106-ої; статті 72-75 заховалися в

тексті тільки завдяки тому, що були перенесені аж по ст. 108. Подаю деякі варіанти:

(1) Варіант 40-19. О тати.

80: ли додержать. 83, 86, 87, К-39: додержить.

(2) Варіант 66-6-7. О послушствѣ.

78, 80: не вскладають. 83, 86, 87, К-39: не вскладываи. 82, 84: не выкладываи.

(3) Варіант 59-7.

80: в коупу. 83, 84, 85, 86, 87, К-39: копноу.

(4) Варіант 9-32-35.

80: а коуровъ ємоу по двоє. 87: а корувъ. 83, 86, К-39: а коровъ.

(5) Варіант 16-3.

85, 87, 88, Бол.: А смерди. 83, 86, К-39: А смердеи. 80, 79: А за смердь и.

(6) Варіант 35-50-53.

80: тои же єму начнеть платити. 83, 86, К-39: то же. 85: тожь.

Варіанти 1-3 показують що текст сп. 86 стоїть найближче до тексту сп. 83, 85 і К-39; а варіанти 4-6 зближують текст списка 86 тільки до сп. 83 і К-39. В свою чергу текст списка К-39-ого великою кількістю інших варіантів наближується до тексту списків 79 і 80, які мають свої особливості (цих особливостей не поділяє текст сп. 83 і 86). Ось ці варіанти:

(1) Варіант 9-67.

86: сыпати. 80, 79, К-39: соути.

(2) Варіант 28-5-6.

86: Аще персть оутнеть кии любо то... 80, К-39: персть оутнеть мечемъ кии любо боудеть.

(3) Варіант 42-17-19.

86, 87: а боудеть ихъ. 80, 79, К-39: аще ли ихъ будеть.

(4) Варіант 46-12.

82, 83, 84, 86, 87: черньцьскыи. 80, 79, К-39: черньцевы.

(5) Варіант 48-26.

86: самомоу ротъ. 80, 79, К-39: на ротоу.

(6) Варіант 52-24.

86: промиловался. 80, 79, К-39: провиновался.

(7) Варіант 68-15.

86: выльзуть. 80, 79, К-39: вльзуть.

(8) Варіант 68-21-23.

86: а за зуубъ. 80, 79, К-39: добавлено взяти ємоу.

Таким чином, текст сп. 86 є найближчим до тексту сп. 83, з якого можливо він був списаний. До тексту сп. 83 наближується і текст сп. 85. Щодо тексту сп. К-39, то його переписувач використав текст що

мав властивості спільні для списків 80 і 83; ним міг бути текст-архетип цих обох списків. Існує список текст якого є поправніший і має спільні варіанти з текстом списків 79, 80, 83, 85, 86 і К-39. Це є текст списку 87 (Толстого V). Про таку властивість його тексту свідчать численні варіанти:

(1) Варіант 16:3.

83, 85, 86, 87, 88, К-39: А смердіи. 79, 80: А за смердь и.

(2) Варіант 21:4-6.

82, 83, 85, 87, 88, К-39: а не лѣзеть. 79, 80, 84: а не налѣзеть.

(3) Варіант 42:17-19. Див. вар. 3 ст. 67.

(4) Варіант 46:12. Див. вар. 4 ст. 67.

(5) Варіант 46:26.

87, 88: къ истыцю. 83, 86: истыцю. 79, 80: къ истцю. К-39: къ истцу.

(6) Варіант 48:26. Див. вар. 5 трохи вище ст. 67.

(7) Варіант 49:38.

87, 88: былогодѣяль. 79, 80, К-39: благодѣяль. 82, 83, 84: богодѣяль. 85: богадѣля.

(8) Варіант 53:52.

80, 83, 87. К-39: о рѣзѣ же. 82, 85: о рѣзѣхъ. 88: о рѣзахъ. 84: о рѣзи же.

(9) Варіант 66:6-7.

80: не въскладають. 83, 85, 87, 88, К-39: не вскладываи. 82, 84: не выкладываи.

(10) Варіант 66:17-18.

86: не выкладывати. 80, 87, К-39: не въскладати.

(11) Варіант 71:1-2.

82, 83, 88: О борти. 84: О бортии. 79, 80, 87, К-39: Оже борть разломить.

(12) Варіант 90:1-2.

82, 83, 84, 85, 87, К-39: О смердіи състаткъ. 88: О смердіи остаткъ. 80: О смердьи задници.

Всі ці приклади показують, що текст списку 87 або його архетип став оригіналом для тексту списків 83 і К-39 або їх архетипу. Що текст його є старший від тексту третьої групи (83, 85, К-39) вказують такі приклади:

(1) Варіант 9:32-35. В списках 72, 73, 75, 76, 78 і 88 читається: а коуровъ по двоє ємоу. Список 87 має короувъ, а текст сп. 83, 86 і К-39: коровъ. Цей приклад ясно показує що вислів сп. 87 є попований із коуров (хурей) і ліг в основу дальшого викривлювання тексту списків 83 і К-39 на коровъ.

(2) Варіант 108:8-9 виявляє що текст сп. 87 заховав найстарший вислів разом із списками 79, 80 і К-39, а власне заголовок „О задници“ тоді як всі інші списки (83, 85 і т.д.) мають пізніший вислів „О статкъ“.

(3) Найголовніший доказ давности сп. 87 є то, що він заховав усі статті Широкої Правди (крім останньої) в їхній нормальній послідовності, тоді як текст списків 83 і К-39 (про що вже була згадка), первісну послідовність статей змінив.

Але не самий текст сп. 87-ого ліг в основу тексту сп. 83 і К-39. Основою для них послужив його архетип; бо в тексті сп. 87-ого зустрічаються вирази далеко пізніші, аніж у списках 83, 85 і К-39. Наприклад:

(1) Варіант 57-26.

В тексті списків 83 і К-39: *оть него же копоу ємлеть*. В тексті списку 87 замість копоу маємо купоу.

(2) Варіант 85-63-64.

Списки 83, 85, К-39 дають: *за не похолопии*. Список 87 і 88 має *а не похолопии*. 82, 84: *за не по холопьєи*.

(3) Варіант 87-10-18.

82, 83, 84, 85, 88, К-39: *любо ли запа нань будеть любо прихождение ноцноє*. 87: *любо ли запа нань будеть ли запа не боудеть любо прихождение ноцноє*.

Ці варіанти показують що текст сп. 87 безпосередно не міг бути оригіналом для тексту списків 83, 85 і К-39. Таким оригіналом був якийсь старший текст (а можливо його архетип), поки що невідомий.

Текст сп. 87 веде до першої групи тексту літописної громади списків (82, 84, 88), а також до другої групи (79, 80). В передмові до видання першого Софійського літопису правильно зазначувалося, що текст Софійського першого літопису в спискові 79 є точна копія тексту сп. 80. Щодо першої групи (82, 84, 87, 88), то з її чотирьох списків, текст сп. 87-ого є найпізніший. Про це свідчить щойно наведений варіант 87-10-18; а таких прикладів є далеко більше. Текст сп. 82 є пізніший від тексту списків 84 і 88, хоч найближче стоїть до тексту списку 84. Про це свідчать варіанти 53-52 (див. ст. 68); 104-9; 108-1-2; 62-24 а особливо варіант 79-20-24. Тут в списку 82 пропущене ціле речення (а за *набоиную лодию 2 гривны*) яке є в списках 84 і 88.

Щодо обопільності тексту цих двох останніх списків (84, 88), то варіанти 66-6-7 (ст. 68), 71-1-2 (ст. 68), 90-1-2 (ст. 68), варіант 63-3 (правильний вислів: *обельныи*; списки 83, 84, 85, 86, 87, К-39 мають *обельмыи*; сп. 79, 80 – *обилньи*), варіант 85-63-64 (ст. 69), варіант 99-8-9 (сп. 82, 83, 84, К-39: *а не доужи*; сп. 87, 88: *и не дежи*) – виразно показують що текст сп. 84 є *старший* від тексту сп. 88. З цього виникає, що в першій групі літописних списків найпоправніший текст заховався в списку 84-ім; а в другій групі найпоправнішим є текст списку 80 (популярно знаний в правничій літературі як „Карамзінський“. Владимирський-Буданов клав його в основу цілої Широкої Правди).

Залишається ще зясувати обопільності в тексті цих двох списків: 84 і 80. Які їх особливості? (1) Текст списку 84-ого зберігає всі статті Широкої Правди в нормальній послідовності, тоді як список 80-ий пропускає статтю 109 (*оуроци ротнии*). (2) У варіанті 87-10-18 сп. 84

захоує правильний вислів, а сп. 80 додає фразу *ли запа не будеть*, що явно плутає первісно намічений сенс. (3) Текст списку 80 у варіантах 90-1-2; 90-9; 104-8-9; 108-1-2; 98-1-2 і інш. захоує старший вислів для розуміння спадщини – задниця, тоді як текст сп. 84 вже переправляє його на новіший вираз сьстаток.

Вже на підставі цих трьох прикладів можна зрозуміти, що ні один із текстів цих двох списків не був оригіналом для другого бо, коли б сп. 80 був списаний із 84-ого, не було б у ньому тих висловів що ми зустрічаємо у варіантах 90-1-2; 90-9; 104-8-9; 108-1-2; 99-18-19 і 87-10-18; з другого боку, коли б сп. 84 був списаний із сп. 80, то і він пропустив би статтю 109 про оуроци ротнии. Отже обидва списки виходять посередно із одного для них спільного тексту.

Не один раз приходилось зустрічати поруч цієї літописної громади в численних варіантах аналогічні до них варіанти списків 78 і Бол. В тексті сп. Бол. є переставлення статті 108 перед статтею 72, і це достатній знак що він складає у цьому одну спільну групу із сп. 85, 83 і К-39. Текст сп. 78 є розділений на дві окремі частини. Перша частина Правди міститься на листку 15 зворот.-21 зворот. Троїцького ІV рукопису, а друга частина (від статті 55 до кінця) пересунена наперед і міститься на лист. 8 зв.-лист. 14 зв. Обидві частини Правди знаходяться між статтями „Судебника царя Константина“.¹²² Особливості тексту цих списків (78, Бол.) показують що архетип тексту сп. 84 і 80 не лучиться з ними, а вийшов із іншого джерела. На правдоподібний протограф тексту списків 80 і 84 вказують з одного боку варіанти 59-5-8; 80-7-15; 87-10-18, а з другого варіанти 49-19-40; 90-3-9; 107-3-52; 81-28-34; 118-119-1-13. Почну з останніх.

(1) Варіант 49-19-40.

80 і 84: *но оже начнеть большимъ клепати томуу итьти ротѣ оу кого лежало. Како толко еси оу мене положилъ занеже ємоу (84: нема ємоу) благадѣяль (84: богодѣяль) и храниль.*

72: *оже начнеть того клепати болшимъ томуу ити ротѣ оу кого лежало како толко еси положилъ оу мене за неже еси блогодѣяль ємоу – хорониль.*

73, 76: *то аще начнеть клепати болшимъ тому итѣ ротѣ оу кого лежало како толко еси оу мене положилъ занеже ємоу блогодѣяль и храниль.*

8: *нъ оже начтетъ болшимъ кльпати томуу ити ротѣ оу кого то лежалъ товаръ а толко еси оу мене положилъ зане же ємоу блогодьяль и хорониль товаръ его.*

У спискові 3 ця стаття дуже попсована, але досить близька до тексту сп. 8: [но оже] *начнеть большимъ клепати томуу ити ротѣ оу кого то лѣжал товаръ [а толко] еси оу мене положилъ зан [е же] ємоу въ блогодѣяль и хорониль товаръ того.*

Отже в цім варіанті текст статті в списках 80 і 84 є найближчим до тексту списків 72, 73 і 76.

(2) Варіант 90-3-9.

80, 84: *Оже (84: Иже) смердъ оумреть безъ дѣтии то задниця (84: сстаток) князю.*

73, 76: *Аще смердъ оумреть безъ дѣтии то задниця князю.*

8: Аже оумреть смердъ то задница князю.

3: Аже смердъ оумреть то задницю князю.

І в цім варіанті текст списків 80 і 84 є найближчим до тексту списків 73, 76.

(3) Варіант 107-3-52.

80, 84: А се оуроци судебнии отъ виры 9 коунъ а металникою 9 вѣкошь а отъ борътнои земли 30 коунъ а металникою 12 вѣкошь а отъ ролъинья (80: *ролеінои*) земли такожъ, е/ а отъ свободивше (80: *освободивше*) челядина 9 коунъ а металникою 9 вѣкошь а отъ иныхъ отъ всѣхъ тяжъ комоу помогоуть по 4 коуны а металникою по 6 вѣкошь.

73, 76: А се оуроци соудебнии отъ виры 9 коунъ а метъникою 9 вѣкошь а борътноє земли 30 коунъ а метникою 12 вѣкши а отъ ролъинои земли такожде а освободивше челядинъ 9 коунъ а митникою 9 вѣкошь а отъ иныхъ отъ всѣхъ тяжъ комоу помогоуть по 4 коуны а метникою 6 вѣкошь.

8: А се оурочи соудебнии отъ виры 9 коунъ а мятелникою 9 вѣкошь а отъ борътнои земли 30 коунъ а онѣхъ всѣхъ тяжъ комоу помогоуть по 4 коуны а метелникою 6 вѣкошь.

3: А се оуроци соудебнии отъ виры 9 коунъ а метелникою 9 вѣкошь а отъ бортноѣ земли 30 коунъ а о иныхъ о всѣхъ тяжъ комоу помогоуть по 4 коуны а метелникою 6 вѣкошь.

І в цій статті текст сп. 80 і 84 ближчий до тексту 73, 76. Так само споріднений текст цих списків (80, 84, 73, 76) і в варіанті 81-28-34.

(4) Варіант 118-119-1-13.

80, 84: Ωже кто коупить чюжь холопъ /а/ не вѣдая то первому господиноу холопъ пяти а ономоу коуны имати ротѣ ходивше *яко не вѣдая есмь коупилъ вѣдая ли боудѣтъ коупилъ то коунъ емоу лишеноу быти ѡже холопъ бѣгая добуудеть товароу то господиноу холопѣ и долги господиноу же и товаръ...*

73, 76: Аще кто коупить чюжь холопъ не вѣдаа то первому господиноу поняти холопъ а ономоу коуны имати ходивше ротѣ како не вѣдаа коупилъ есмь *вѣдаа ли боудеть коупилъ то коунъ емоу лишеноу быти аще холопъ бѣгаа добуудеть товара то господиноу же и долгъ* господиноу и товаръ а не лишитися его.

8: Оже кто крываетъ чюжь холопъ не вѣдая то первому господиноу холопъ пяти а ономоу коуны имати ротѣ ходивше *яко не вѣдая есмь коупилъ...* господиноу же и товаръ а не лишатися его. 3: так як в сп. 8, себто з пропуском після підкресленої фрази.

Ото ж із усіх цих яскравих прикладів видно, що старший текст Широкої Правди із першого Софійського літопису у списках 80 і 84 найстисліше наближається до тексту списків 73 і 76. Для остаточного з'ясування цього питання слід навести ще кілька варіантів.

(5) Варіант 93.

73, 76: Аще жена сядеть по моужи *то дати на ню часть* аще на ню что моужъ възложилъ томоу же есть госпожа а задница еи моужня ненадобѣ.

8: Аже жена сядеть по моужи *то оу своихъ дѣтеи взят часть* а что на ню моужъ възложитъ ть томоу госпожа есть а задничка еи моужня ненадобѣ.

(6) Варіант 59:1-15.

80, 84: Оже господинь приобидить закоупа *оувѣдеть враждоу и оувередить цѣноу а введеть в коупоу* (84: *копноу есо*) его или отарицоу то то емоу все воротити.

73, 76: Аже господинь приобидить закоупа *а вѣведеть копоу его* или отарици то /то/ емоу все воротити.

3: Аже господинь переобидить закоупа *а оувидить купу его* ілли отарицю то то емоу все воротити.

8: Аже господинь переобидить закоупа *а оувѣдить враждоу есо* или отарицю то то емоу воротити.

(7) Варіант 80.

80, 84: Аще кто *посѣчеть* (84: *пересѣчеть*) *верею* или *вервь перетнеть вь перевѣсѣ* то 3 гривны продажи а господиноу за верєю и за вервь гривна коунь.

73, 76: Аще кто *посѣчеть верєю вѣ перевѣсѣ* то 3 гривны продажи а господиноу гривна за верєю.

8: Аже *перетнеть вьрвь вѣ перевесѣ* то 3 гривне продаже а за вьрвь гривна коунь.

3: Аже кто подотнеть вервь в перевѣсѣ...

В останних наведених трьох варіантах помітне цікаве явище, а власне – текст списків 80 і 84 *контамінує* з одного боку текст списків 73 і 76, а з другого боку текст сп. 8. Факт такої комбінації свідчить що автор коли він заносив копію Широкої Правди з тексту списків 73, 76 чи їх архетипу, або архетипу одного із них до першого Софійського літопису, *мав під руками список Правди* ч. 8; і деякі вислови що незадовольняли його в тексті сп. 73 чи 76 він корегував відповідними доповненнями із списку ч. 8. Цей факт контамінації проливає світло на час повстання тексту літописної групи Широкої Правди, а власне, що текст її не міг утворитися раніше часу повстання тексту сп. 8, себто раніше 1282 року.

Докази такої контамінації я бачу і в інших місцях тексту списків 80 і 84, особливо у варіанті 87:10-18. Цей варіант вкупі із варіантами 90:1-2; 90:9; 104:8-9; 108:1-2; 98:1-2 і інш. (див. ст. 69-70 приклад 2) показує, що текст списку 80 є ближчий до архетипу списків 80 і 84 та краще передає їх оригінал; а цей останній засновується на тексті типу списків 73 і 76.

Останні списки (73, 76), а також списки Мірила Правдивого, зокрема списки 3, 4 (а особливо протограф Х всієї цієї громади 3, 4, 5, 6, 7, який, можливо є також один із основних джерел тексту найстаршої громади всіх списків Широкої Правди) – приводять до тексту ще не перевіреної громади списків Широкої Правди, а саме до тексту збірок стародавніх законів в списках 72, 73, 75, 76, 78, Бол., „Ц.V“. Вивчання цього тексту, його стосунок до студійованих вже списків є темою наступного розділу.

VII.

Вже в попереднім розділі із цієї громади списків Широкої Правди були вилучені списки 78 і Бол. Слід тут додати, що до тексту

списка Бол. треба ставитися з великою обачністю. Цей список видано Болтіним ще року 1792, а вдруге р. 1799; отже праця була зладжена ще тоді, коли про принципи наукового видання тексту старої пам'ятки не сперечались, бо то були лише початки науки взагалі. Видавці не тільки не передавали тексту до друку таким яким він був у рукописові, а навіть змінювали його, ніби то виправляючи, а властиво той текст нівечели, бо рукописи читали і розбирали погано, без знання палеографічних основ; а ще й до того невідомо з якого оригіналу цей текст списували; так що не існує можливості це видання перевірити.¹²³ Дубенський, наприклад, гадав що видавці копіювали текст Правди для свого видання із тексту сп. ч. 72.¹²⁴ Після моїх спостережень до тексту згаданого списку (72) виданий текст не має жадного відношення; його радше можна приєднати до редакції тексту Софійського літопису; коли ж ми не маємо його оригіналу, то тяжко про виданий текст щось певного твердити. Через це саме текст списку Бол. можна долучити до текстологічних міркувань тільки в крайнім випадкові, як деяка варіяція в числі інших списків далеко поправніших.

Необачно було би судити і про текст списку „Царського V“, бо з тих нечисленних варіантів які наводить Н. Калачов у своїйому звідному тексті, дуже тяжко вивести якісь висновки щодо історії його тексту.¹²⁵ Таким чином, щодо найстаршої громади списків тексту Широкої Правди доступні мені залишаються тільки списки: 72, 76, почасти 73, 75, 78. До них відносяться дальші помічення.

Ці списки, для улегчення їх студіювання можна поділити на три групи: (1) сп. 72; (2) сп. 78 і (3) сп. 73, 75, 76. Серед останніх списків текст сп. 75 здається наймолодший. Це доказують слідуочі варіанти:

(1) Варіант 1-12-13.

73, 76: братоу *члѣвъ*. Підкреслена форма старша,¹²⁶ а сп. 75 має: братоу *чага*.

(2) Варіант 36-8.

73: *Аще боудеть въ единомъ градѣ, то цсца* тоу до конца того свода.

75, 76: *...то ищють...*

Правильний вислів знаходиться в списку ч. 72: *Аще боудеть въ единомъ городѣ, [то ити] истьчо* до конца того свода.

З цього прикладу видно, що текст списків 75 і 76 найдалі відходить від первісного вислову.

(3) Варіант 41-45-1-22.

73: *Аще крадетъ скотъ въ хлѣвъ или клѣтъ то аще боудеть єдинъ то платити ємоу 3 гривны и 30 коунъ а боудеть ихъ много то всѣмъ по 3 гривны и по 30 коунъ платити. О табѣ. Аще крадоутъ скотъ на полѣ или овци или козы или свиньи то 60 коунъ боудеть ли ихъ много то всѣмъ по 60 коунъ. Аще крадетъ гоумно или животъ въ ямѣ то колико ихъ боудеть было то всѣмъ по 3 гривнѣ и по тридесяти коунъ. А у него же погыбло аже боудеть лице лицемъ възметь а за лѣто по полуогривнѣ възметь пакы лица не боудеть а боудеть княжь конь то платити за нь 3 гривнѣ а за инѣхъ по двѣ гривнѣ. Підкреслений уступ в тексті списку 75 пропущений; це доказує що текст цього списку дефектний і тим самим пізніший.¹²⁷*

(4) Варіант 76·8.

В списку 73 читається: *боудеть ли олекоть то 5 коунь*, а на маргінесі дотичного місця в рукописові подається пояснення слова *олекоть*: – гнѣздо. Це пояснення сп. 73 на полях окремо від слова в тексті в списках 75 і 76 вже вноситься до самого тексту: *олекъ рѣкше (76: рекше) гнѣздо*. Така інтерполяція в тексті можлива тільки як пізніша стадія в роз'ясненні незрозумілого слова.

Гадаю що й цих прикладів досить щоб переконатися що текст сп. 75 є пізніший від тексту сп. 73. А приклади 2 і 4 свідчать про те, що і текст списку 76 є пізніший від тексту сп. 73, хоч дуже йому близький, а може навіть і копія з нього. Зате текст сп. 75 не є пряма копія із тексту сп. 73; доказом тому є варіант 64·3-10 тексту сп. 73: *Иже закоупть выведеть что то господинъ въ немъ*. В такому вигляді це речення перейшло до великої кількості списків Софійського літопису, деяких списків (3, 5, 6) Мірила Правдивого, і всіх списків Кормчої Книги. Текст сп. 75 передає це речення правильно: *Иже закоупть выведеть что то господину въ томъ не платити*. Про деякі поправніші речення в тексті сп. 75 свідчить також варіант 45·74-76. Отже я переконаний, що текст списків 73 і 75 вийшов із третього тексту спільного їм обом архетипа Б.

Між архетипом Б і текстом списку 75 був дещо пізніший архетип В, з якого вийшов текст Г, що посередньо спичинився до повстання з одного боку тексту сп. 78, а з другого – архетипу цілої групи списків 79, 80, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, К-39, Бол. – себто тексту громади списків першого Софійського літопису, а зокрема архетипу списків 79 і 80. Що це так було, показує варіант 93·6-10, що на підставі списку 73 читається: *то дати на ню часть*, а в тексті сп. 75 читається: *то дати еи часть*. Речення сп. 75 читається в списках 80, 87, К-39, а списку 73-ого у списках 78, 83, 84, 86, 87, 88, 82, Бол. Далі, варіант 64·3-10 читається у сп. 73, як вже було зазначено: *Иже закоупть выведеть (78: оуведеть) что то господинъ въ немъ*; і це речення перейшло до тексту списків 78, 79, 80, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, К-39, Бол., хоч правильне речення знаходиться в списку 75. Таким чином, був якийсь інший текст що причинився до повстання як тексту Софійської громади, так і тексту сп. 78. Той текст є архетип Г, що ввійшов в основу архетипу Д і тексту списку 78. Від архетипу Д міг вийти архетип Є і текст списку 80. Від архетипу Є повстав текст списку 84, від якого пішли списки 82, 87 і архетип З списків 83, 88, і Бол., а від 83-ого списку – текст списків 85 і К-39.

Чому я вводжу низку архетипів як переходові до тексту дальших списків? Попросто тому, що інакше не можна пояснити дальший етап розвитку тексту цих списків. Коли б не припустити архетип Д, а виводити текст сп. 78 і всіх інших безпосередно із Г, то тоді не можна б вияснити чому всі інші списки не пішли за текстом сп. 78, який є розбитий на дві частини, переставлені в середину Судебника царя Константина. Позатим текст сп. 78 в варіантах 21·12; 31·2; 38·1-2; 91·1-2; 107·19 і інш. є далеко старший від тексту всієї Софійської громади списків. Це доказує що між ним а списками 80 і 84 було ще якоесь проміжне кільце (один чи навіть кілька текстів, що до нас не дійшли

або ще не віднайдені). Особливо почувається необхідність припустити проміжні і переходові тексти т.зв. архетипів коли взяти до уваги що в тексті сп. 78 немає тих 17 нових статей щодо почислення приплуду худоби, збіжжя, сіна і т.д. які є у списках Софійської літописної громади і які ввійшли до цього тексту як нова і органічна складова частина.¹²⁸ Таким чином, через відсутність тексту дійсних, ще не віднайдених проміжних списків, треба припускати їх існування, бо на це вказують очевидні факти в тексті тих списків якими розпоряджається. Тільки віднайдення нових відповідних списків спроможне замінити специфіку цієї робочої гіпотези.

Ті самі варіанти (93-6-10; 59-5-8; 80, див. ст. 71-72) які свідчать про те, що текст списків 80 і 84 повстав у наслідок контамінації тексту сп. 8 і тексту-архетипу від Д й Є – знаходяться також в тексті сп. 78. Це свідчить в свою чергу про те що вони (ті варіанти) були і в його архетипі Г, який належав до тієї самої громади списків (72, 73, 75, 76, 78). Отже процес контамінації відбувся тоді коли текст Софійської літописної громади ще не існував.

О. Шахматов вважає, що Широка Правда вже читалась в літописному ізводі 1448 р., хоч тільки поки що в додатках до нього. В самих же тексті цього ізводу містилась Коротка Правда. Із цього літописного ізводу Коротка Правда, записана під роком 1016 попала до тексту Новгородського 1-ого літопису 2-гої редакції – до списків Академічного, Толстовського і Комісійного, а в додатках до літопису містилася Широка Правда.¹²⁹ В іншому місці своєї студії, Шахматов зазначає: „В Новгородському ізводі 1448 року за словами „давь имь правду и уставь, списав грамоту, рече: по сему ходите и держите, якоже списахь вамь“, словами віднесеними на кінець р. 6527 (1019), читалася Руська Правда“; а в примітці (1) до цих слів Шахматов додає: „звідсіль висновок, що в ізводі 1448-ого року, в статті р. 6527 (1019), читався той самий текст Руської Правди що і в Комісійному та Академічному списках; а Софійська 1-а літопись замінила цей текст іншим, з додатком ще інших статей позичених із прилогів до ізводу 1448 р.“ А перед щойно цитованими словами в тій самій примітці дослідник пише: „Пор. Софійську 1-у літопись, де до Руської Правди приєднані Судебник царя Константина та інш.“¹³⁰ Ще в іншому місці, Шахматов цю саму думку передає такими словами: „Упорядник Софійської 1-ої літописи замінив невдалий, на його погляд, текст іншим, взятим із додаток до ізводу 1448 р., і переписав після Руської Правди також і інші статті цих додаток. Пор. ці статті в додатках до Комісійного списку, який доповнив і в цих статтях текст Софійського Временника на підставі ізводу 1448-ого року“.¹³¹

Думки Шахматова про текст Правди в 1-ім Софійським літописові, цебто в сп. 80, 84 і інш., що вийшов із літописного ізводу 1448 р., підтверджують гіпотезу про архетип Д, яким, за його думкою, і є текст Правди що був вписаний у додатках до літописного ізводу 1448 р. Але сама контамінація тексту Правди повстала раніше, може й негайно після повстання сп. 8, цебто після 1282 р. Про це свідчать деякі вислови і терміни (як нпр. метельникъ в сп. 78, тоді як у списку 80 і інш. 1-ого Софійського літопису – метальникъ) далеко старіші аніж у 1-ім

Софійським літописові, у списках 80, 84 і інш. Потреба в такому тексті Правди виявилась тому, що текст сп. 8 не задовольняв сучасних йому високих осіб міста Новгороду і через це саме був зладжений новий поправніший текст – контамінований на підставі тексту сп. 8 й архетипу В. Текст архетипу Г це той перший контамінований текст з якого повстав текст Д літописного ізводу 1448 р. Його компонування відбулося десь при кінці XIII-ого або на початку XIV-ого ст.

Текст списків 72 і 73 в цілому не однаковий. Це свідчить про те, що згадані списки повстали незалежно один від одного із якогось невідомого тексту – А. Цей останній текст був протографом тексту Широкої Правди, або дуже близький до нього. Котрий із списків 72 і 73 краще затримав читання свого оригіналу? Варіанти 1-12-13; 21-12-13; 90-1-2; 80; 87-10-18 показують поправніший текст в списку 73; а варіанти 6-15; 20-22; 38-1-2; 38-45; 45-74-76; 90-6; 91-1-2; 64-3-12; 77-5-8; 77-9-16; 77-47; 85-27-30; 97-6-13 показують, що поправніший є текст списку 72. Отже текст списку 72 поправніших варіантів має більше, і вони є яскравіші і характерніші. Ось декілька їх прикладів:

(1) Варіант 6.

73: Аже боудеть оубиль или *свадилъ* или въ пироу явленъ то тако емоу платити по *верви нѣнѣ* иже ся *прикладывають* вирую.

72: Оже боудеть оубиль или *оъ свадѣ* или въ пироу явленъ то тако емоу платити по *верви иныи* же ся *прикладывасть* вирую.

В тексті сп. 72 виявляється сенс цілого уступу, і слова та речення як *въ свадѣ*, по *верви иныи* же ся *прикладывасть* – є зрозумілі і не попсовані.

(2) Варіант 38-45.

73: А то есть не скоть нелзѣ рѣчи *не вѣдаю* оу кого есми коупиль.

72: А то есть не скоть нилзѣ рѣчи *не видѣвъ* оу кого купиль есмь.

8: А то есть не скоть нельзѣ рѣчи *не вѣдѣ* оу кого есмь коупиль.

30, 31, 32: ...*не видѣ* оу него есмь коупиль.

В цім прикладі в тексті сп. 72 є попсований вираз *не видѣвъ*; але він піддається реституції текстом сп. 30, 31, 32 *не видѣ*, а особливо на підставі вислову сп. 8 *не вѣдѣ*. Вже Є. Карський звернув увагу в примітці до цього слова, що аорист *не вѣдѣ* є первісний вислів. Дослідник пише: „*вѣдѣ*” – стара, рідкісна форма *perfecti* (о і да): знав. Як показують варіанти, в XIV і слідуєчих ст. вона вже не була зрозуміла переписувачам¹³². Мало зрозумілою вона була і для того переписувача що замінив її на пізнішу форму теперішнього часу (*presens*) – *вѣдаю*, в якій вона дійшла до нас через текст списків 73, 75, 78,¹³³ і всієї літописної громади списків (80, 84 і інш.). Оця старша форма *вѣдѣ* пробивається виразно в тексті списку 72.

(3) Варіант 45-74-76.

73: *Оуречи* съмердомъ оже платятъ княжю продажю.

72: За коровье молоко б ногать то ти *оуроци* смердомъ оже платятъ княжю (діялект. від: князю) продажю.

В цім прикладі видно і без пояснень поправніший і цілком зрозумілий вислів *оуроци* (від *оурок*: грошева покута) у сп. 72, та затемнений і незрозумілий *оуречи* в списку 73.

(4) Варіант 90-6.

73: Аще смердь оумреть *безъ дѣтии* то задница князю.

72: Аще смердь оумреть *безажю* то князю задница.

8: Аже оумреть смердь то задница князю.

Про *безажю* правильно висловився ще Дубенський, розуміючи під тим словом *потомство*.¹³⁴ Цей вислів він поставив поруч із словами „безадщина“, „безадше“, „безадщина“, як слова одного пня й одного значіння. Мрочек-Дроздовський концепцію „безадщина“, „безотщина“, ставить поруч термінів „отуморщина“, „отмерщина“, і протиставить ї як звичайну масткову спадщину „по ряду“ спадщині тестаментовій, цебто свавільному відпису мастка за життя власника.¹³⁵ Ту саму інтерпретацію висуває Владимирський-Буданов.¹³⁶ Про слово *безажю* Карський у примітці до нього писав, що воно є „недописане і попсоване“.¹³⁷ М. Максимейко гадав, що „тут маємо до діла з *попсованим* текстом: просте та ясне значіння оригіналу (якого? – Л.Б.) тут перекручено вкрай та затемнено“.¹³⁸ Що розуміє дослідник під оригіналом“? Із всього видно, що таким оригіналом у нього є Синодальний список (ч. 8); справді трохи вище Максимейко пише: „якщо взяти за підвалину для наших висновків список Синодальний та інші з ним однорідні, то доведеться визнати, що за Руською Правдою діти померлого смерда спадку по ньому не діставали, а майно його переходило до князя“. Далі Максимейко шляхом аналогій із пізніших часів Московщини доказує, що так дійсно і було. Отже найновіші дослідники (Карський і Максимейко) не розслідивши самого терміну залишили його не з'ясованим (Карський) або допустились таких гіпотез з історії правного становища смердів які зовсім не впливають із дійсности (Максимейко).

Як пояснити слово *безажю*? В церковнім уставі кн. Ярослава читається: „*безащина* ихъ (людей церковних і монастирських) епископу и деть“. А в другому спискові Ярославого уставу читаємо: „А что ся диеть въ манастирськихъ людехъ и въ церковныхъ и въ самѣхъ монастырехъ, да не вьступається князь ни волостель в то, да вѣдають ихъ митрополичи волостими, а *безъадщина* ихъ поидеть къ волостелю митрополичю.“¹³⁹ В тексті списку 72 Руської Правди два рази читається як заголовок статті: *О безадници/ѣ*.¹⁴⁰ В Судебнику царя Константина маємо: „Иже брату даси. Аще брату нищу взаемъ даси не буде тощъ его, ни *зажи* роста.“¹⁴¹ В Тверському літописі читається: „а коли розмирье... а тогды ихъ (жителѣй – Л.Б.) въ *безащину* не ставити.“¹⁴²

З цілої нивки прикладів виходить, що до слів *безажю*, *зажи* можна ще назвати такі: *безадница*, *задница*, *безадже*, *безащина*, *безадщина*, *безъадщина*. В усіх цих висловах один і той самий пенъ: *зад*. Отже всі ці слова є споріднені й однієї родини, хоч із цілої групи безперечно первісними є *зажю*, *зажи*, а перший відмінок *зажя* (із **zadja*) жіночого роду, основа на *alia*. Що це поняття означає? Деякі списки Руської Правди літописної громади (нпр. сп. 84) в деяких статтях замінюють слово *задница* іншим словом: *сстатокъ*, яке значить – масток, масткова спадщина. Знаходяться теж вислови: *безадница* і *безадщина*. Перший вислів це заголовок до статті сп. 72 і означає що стаття має на меті пояснити хто спадщини не одержує: дружина при

дітях; сестра при братах, діти від рабині, мати дітей коли виходить заміж вдруге і т.д. Трохи інше значення має слово *безадщина*. Воно означає масток що немає прямих потомків, себто – „безспадкоємщина“, масток без спадкоємців. Від цього терміну маємо безпосередно перехід до *безажю*, первісно *безажя* (орудний відмінок однини).¹⁴³ Аще смердь оумреть безажю то князю задниця, себто – „коли смерд помре безпотомним, то спадщина його князеві“; як в церковних уставах князів в подібнім випадку спадщина переходить на монастир. Це значить: коли смерд помре і не буде мати *синів*, тоді і т.д., бо про дочок говориться в дальшій уступі тої самої статті.

Отже термін *безажю* філологічна аналіза вияснює цілком задовільно і в наслідок цього кидається нове світло на правниче становище смердів у їх спадковій праві. Видно що в XIV-XV ст. цей термін уже не був зрозумілим для переписувачів Правди й одні (сп. 73, 75, 78, 79, 80, 82, 83, 84, 86, 87, 88, К-39, Бол.) замінили його виразом *безь дѣтей*, а другі (сп. 3, 4, 8, 10, 21, 30, 53, і т.д.) цілком його викинули і тим чином дійсний правно-спадковий стан смердів викривили. Лише переписувач сп. 72 заховав первісний вислів, і тим текст сп. 72 залишився вірним до оригіналу і старшим від аналогічного тексту сп. 73, хоч загалом текст цих двох списків є найближчим до протографу А.

Текст списків 73 і 75 вміщено як додаток до Новгородського літопису 2-гої редакції; а текст сп. 72 вміщено до збірника що був самостійним твором, незв'язаним із літописом. Це промовистий доказ за тим, що протограф А теж знаходився у збірникові який не був зв'язаний із літописом, а містив у собі „судні і безсудні“ грамоти, що відігравали ролю законів стародавньої доби.

До цього тексту Правди, що містилась у юридичних збірниках також сходить текст архетипа Х згадуваної збірки Мірило Правдиве. Коли я вияснив (за Калайдовичем) що Мірило Правдиве повстало на початку XII ст., то мушу послідовно прийняти, що текст Правди із первісного збірника юридичного повстав ще раніше – або в другій половині XI ст., або на самім початку XII ст. Про це докладніше буде далі.

Отже історія тексту Широкої Правди уявляється в загальнім зарисі ось якою:

- (1) Текст кодексу Широкої Правди повстав у збірникові законів подібного до типу якого видрукував Дубенський, і в нього Руська Правда містилась на першому місці.
- (2) Від цього збірника у XII ст. повстала нова колекція законів – збірник Мірило Правдиве.
- (3) Від Мірила Правдивого повстав текст Правди сп. 8 р. 1282, що увійшов до Кормчої Книги.
- (4) Збірник Мірило Правдиве увійшов як цілість до тексту Кормчих де знаходиться підгрупа Б того рода списків Руської Правди.
- (5) Текст цієї підгрупи поширився на всі інші Кормчі, даючи дальші підгрупи Руської Правди – В, Г, Є.

(6) Від першого кодексу типу юридичного збірника, до якого ввійшов текст Правди сп. 72 (А), повстав і текст Правди літописної групи (В). Дещо раніший архетип Б остаточно дав текст що ввійшов до першого Новгородського літопису і др. (сп. 73, 75, 76).

(7) Від архетипу В з бігом часу повстав контамінований текст архетипу Г; від нього ж утворився архетип Д (що ввійшов до літописного ізводу 1448 р. як додаток) і текст сп. 78.

(8) Від архетипу Г→Д з бігом часу вийшов текст Правди що долучився до 1-ого Софійського літопису (сп. 79, 80, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, К-39).

В такій історичній послідовності уявляється мені розвиток тексту Широкої Правди уцілілих списків. З цього виникає, що цей текст розвивався разом із зміною тексту тих збірників в яких Широка Правда містилася. Внутрішній розвиток тексту Правди йшов у парі з долею самого рукопису в якому перебував і текст Правди.

Вже в Кормчих Книгах можна спостерегти три різновиди Широкої Правди: одна редакція містить у собі аж чотири підгрупи Б, Г, Д, Є списків Кормчих Книг; друга редакція – текст списку 25/66 (підгрупа В); відмінну редакцію складає текст підгрупи А (сп. 8). Всі три редакції вийшли із збірника Мірило Правдиве.

Побіч цих трьох редакцій Кормчої Книги витворилися дві додаткові редакції Широкої Правди, але вже в іншій площині. Одна редакція створилася шляхом контамінації тексту редакції сп. 8 із текстом редакції збірника 1-ого Новгородського літопису типу сп. 73, 75. Оригінал цієї контамінованої редакції в її найстарішому тексті ще не знайдений. Можливо що текст її ввійшов до Софійського Временника 1423 р. а звідся (у формі Д) до літописного ізводу 1448 р. Пізній вияв редакції, що повстала від цієї контамінації є текст Правди який заховався у списку 78. Інша редакція, доповнена 17-ми новими статтями про приплід худоби, надбавку збіжжя й сіна і т.д. це текст що ввійшов до 1-ого Софійського літопису і репрезентується списками 79, 80, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, К-39. Редакції Мірила Правдивого і контамінована літописна ведуть нас до найранішої редакції, текст якої (протограф А) був оригіналом кодексу Широкої Правди. Цей оригінал частинно заховався в збірниках законів і репрезентується текстом списків 72, 73, 75, і 76.

Отже, підводячи підсумки щодо історії самого тільки уцілілого тексту Широкої Правди (про ідеологічні аспекти правової свідомості буде далі), то можна зазначити такі хронологічні етапи редакційних перемін.

(1) *Перша редакція* кодексу Широкої Правди найкраще заховалась у правничих збірниках типу збірника Пушкінського XIV-ого ст. (сп. 72), у списку Археографічної Комісії XV-ого ст. в додатках до Новгородського 1-ого літопису 2-гої редакції (сп. 73), і в літописові Авраамки 1495 р. Повстала вона не пізніше 1118 р.

(2) *Друга редакція*, Мірило Правдивого, заховалася (хоч в дещо попсованому вигляді) в списках Троїцькому XIV ст. (сп. 3), Московської Духовної Академії XV-ого ст. (сп. 4), Синодальному II-му XV-XVI ст.

(сп. 5), Синодальному III-му кінця XVI ст. (сп. 6), і в списку Петербургської Публичної бібліотеки XVII ст. (сп. 7). Повстала вона приблизно в 30-их чи 40-их роках XII-ого ст. До цієї редакції посередно долучуються тексти списків 10, 13, 14, 15, 17, 21, 27, і списків 30, 31, 32, а в пізнішій стадії також і тексти всіх Кормчих Книг (сп. 36, 38, 39, 41, 42, 43, 45, 48, 53, 54, 55, 58, 60, 61, 64, К-21, К-26, К-30, К-33, Арх.)

(3) *Третя редакція*, Синодальної Кормчої 1282 р. (сп. 8) повстала з наказу Новгородського князя Дмитрія Александровича і на кошти Новгородського архієпископа Климента, і була перерібною тексту збірника Мірило Правдиве.

(4) *Четверта редакція* була вислідом контамінації раніших текстів, але без нових 17-ти статей про приплід худоби і т.п. Архетип цієї редакції (Г) повстав при кінці XIII-ого або на початку XIV-ого ст. Він увійшов до Софійського Временника 1423 р. з якого потім повстав літописний ізвод 1448 р. Текст списку 78, хоч і розрушений переставленням статей, найближче підходить до цієї редакції.

(5) *П'ята редакція*, не тільки „контамінована“, але із додатком 17-ти нових статей про приплід і т.д. безсумнівно вийшла із 4-ої. Її архетипом був текст Д, що включився до літописного ізводу 1448-ого р. Репрезентують цю редакцію тексти списків із 1-ого Софійського літопису (сп. 79, 80, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, К-39).

(6) *Шоста редакція*, це текст Кормчої Книги, що репрезентується єдиним списком ч. 25/66.^о

Частина Четверта

ПЕРШІ КРОКИ УТВОРЕННЯ І РОЗВИТКУ ШИРОКОЇ ПРАВДИ

I.

Як утворилася Широка Правда?

З попередних міркувань можна вже запримітити, що за винятком поодиноких статей, текст Правди від початку аж до кінця має вигляд суцільного твору, який складається із двох частин: 1-а частина (статті 1-52), і 2-га частина (статті 53-121). Тільки *н'ята* редакція тексту цієї Правди на прикінці першої частини розширилася на нових 17 статей, але й ці статті не були ставлені відокремлено, а радше суцільно вміщені між першою і другою частинами твору.

Що ці дві частини Правди вважалися окремими підрозділами доказують: (1) редакція 6-а і текст сп. 78, де текст Правди якраз у межах цих частин є переставлений: на місці першої частини стоїть друга і навпаки; (2) велика кількість списків першої і другої редакції в яких кожна частина Правди стоїть під окремим розділом із окремим їх почисленням; (3) в кожному спискові всіх редакцій кожна частина міститься під окремим заголовком: для першої Правда Роуськая або Роуская – а для другої частини: Оуоставъ Володимѣрь Всеволодичя або А се оуостави Володимир чи Оуостав Володимера князя і т.д. Не дивлячись не це, Широка Правда протягом всієї своєї історії оставалась постійним і незмінним твором у поодиноких статтях, їх послідовності, кількості, порядкові і характерові статтейного формулювання. Виходячи з цього, я вважаю її кодексом суцільним, із самого початку витвореним в тій самій кількості статей (крім 5-ої редакції) і в основі в тім самім порядкові. Через це саме, припущення про якоесь „наростання статей“, як про це гадали Мрочек-Дроздовський, Карський, а за ними і В. Чернов, не може бути переконливе.

Щодо самого повстання Широкої Правди, то майже всі дослідники ставили її утворення в залежності від Короткої Правди. Але, поставивши їх обі поруч себе, неоднаково виводили їхню генезу. Деякі, як Еверс, Погодін, Тобін, Калачов, Мрочек-Дроздовський, Сергєєвич, Владимирський-Буданов, Максимейко й інші вважали що Широка Правда генетично вийшла із Короткої, яка своєю чергою походить від Правди Ярослава. Інші дослідники, як Карамзін, Рюєнкампф, Дубенський, Ключевський, Соболевський, Карський і т.д. - навпаки, Коротку Правду вважали пізнішою пам'яткою, що була витворена із Широкої Правди, як її скорочення. Нарешті В. Чернов підносить третю гіпотезу що обидві Правди, Коротка і Широка, повстали незалежно одна від одної, та вийшли від якогось третього джерела їм обом спільного.

Отже маємо три різні а то й протилежні теорії. Як же ж тоді бути історикові права? Якого погляду йому притримуватися? Безперечно, та теорія є сильнішою яка збудована на тривкіших підвалинах. На жаль жодна із вищенаведених позицій не спирається формально на міцних підвалинах конкретного доказового матеріялу, критично перевіреного. В такому випадку історик права мусів би суб'єктивно вибрати цю чи ту гіпотезу, та на її підставі відтворювати історичну реальність чи дійсний стан правової свідомості стародавніх часів. Наукова система яка збудована в цілості на суб'єктивних підвалинах рідко відтворює історичну правду чи дійсний стан минулого, а тільки здогадний якщо не фальшивий. Доказом цього є фіктивна реконструкція правового життя українського народу у княжих часах збудована М. Максимейком в його численних студіях про Руську Правду; ця реконструкція обезцінюється помилково припущеними підвалинами. Щоб уникнути зайвих гіпотез, треба критично переглянути всі три згадані теорії, поставивши перед собою завдання їх перевірити на основі самого тексту Правди. Починаю з найдалі йдучої гіпотези, ц. що Руська Правда Коротка й Широка утворились незалежно одна від одної, вийшовши із третього їм спільного джерела. Для вирішення цієї проблеми треба виділити всі спільні статті обох Правд і порівняти, зіставивши поряд статей з Короткої – їм відповідні статті з Широкої. Такий порівняльний підхід у цьому питанні є безпрецедентний в науці.

КОРОТКА ПРАВДА (список Академічний)

1. Правда Роськая. Оубьеть мужь моужа то мьститъ братоу брата или сынови отца либо отцю сына или братоучадоу либо сестриноу сынови аще не боудеть кто мьстя то 40 гривень за голову аще боудеть роусинъ либо гридинъ либо купчина либо ябетникъ либо мечникъ аще изьгой боудеть либо словенинъ то 40 гривень положить за нь

2. Или боудеть кровавъ или синь надъраженъ то не искати емоу видока челоуѣкоу тому аще не боудеть на немъ знаменія никотораго же то ли приидеть видокъ аще ли не можетъ тоу тому конецъ оже ли себе не можетъ мьстити то взяти емоу за обиду 3 гривнѣ а лѣтцю мьзда

ШИРОКА ПРАВДА (список Синодальный)

1. Правда роульская. Ажь оубьеть мужь моужа то мьстити братоу брата либо отцю либо сыноу либо братоучадоу либо братню сынови оже ли не боудеть кто сго мьстя то положить за голову 80 гривень аче боудеть княжь мужь или тивоуна князя аче ли боудеть роусинъ либо гридь либо коупецъ либо тивоунъ боярескъ либо мечникъ либо изгой либо словенинъ то 40 гривень положить за нь

29. Оже придетъ крѣвавъ мужь. Оже придетъ крѣвавъ моуже на дворъ или синь то видока емоу не искати нь платити емоу продажу 3 грив. Или не боудеть на немъ знаменія то привести емоу видокъ слово противоу слова а кто боудеть началъ томуу платити 60 коунъ аче же и крѣвавъ придетъ или боудеть самъ почаль а выстоупять послоси то то емоу за платежь оже и били

3. Аще ли кто кого оударить бато-
гомъ любо жердью любо пястью
или чашею или рогомъ или тылес-
нiю то 12 гривнѣ аще сего не постиг-
нуть то платити емоу то тоу конецъ

4. Аще оутнеть мечемъ а не вынемъ
его любо роукоятью то 12 гривнѣ за
обиду

5. Оже ли оутнеть роукою и отпадетъ
роука любо оусохнеть то 40 гривенъ

6. Аще боудеть нога цѣла или начь-
неть храмать тогда чада смирять

7. Аще ли персть оутнеть которыи
любо 3 гривны за обиду

8. А во оусѣ 12 гривнѣ а въ бородѣ 12
гривнѣ

9. Оже ли кто вынезь мечъ а не тнеть
то тьи гривною положить

10. Аще ли ринеть моужь моужа
любо от себе любо к собѣ 3 *гривнѣ* а
видока два выведеть или боудеть
варягъ или колбягъ то на ротоу

3. Аще ли кто кого *оударить* бато-
гомъ любо *жердью*.

11. Аже ли *челядинъ* *съкрыется*
любо оу варяга любо оу кольбяга а
его *за три дни не выведоуть* а
познають и въ третiи день то
изымати емоу свои челядинъ а 3
гривнѣ за обиду

12. Аже кто поѣдетъ на чюжемъ конѣ
не прошавъ его то положити 3
гривнѣ

13. Аще поиметь кто чюжь конь
любо оружiе любо портъ а познаеть

25. Аже кто кого оударить батогомъ
любо чашею любо рогомъ любо
тылѣснiю то 12 гривнѣ

26. Не тѣрпя ли противоу томоу
оударить мечемъ то вины емоу в
томъ нѣтоуть

23. Аже кто оударить мечемъ не
вынезь его или роукоятью то 12
гривне продаже за обиду

27. Аще ли оутнеть роукою и отпа-
детъ роука или оусьхнеть или нога
или око или не оутнеть тѣ поль
виры 20 гривенъ а томоу за вѣкъ 10
гривень

28. Аже пѣрсть оутнеть кьи любо то
3 гривны продаже а самому гривна
коунъ

67. *Ω* бородѣ. А кто поръветъ бородоу
а вынемъ знаменье а вылѣзоуть
людѣе то 12 гривнѣ продаже аже
безъ людии а въ поклепе то нѣтоу
продаже.

24. Оже ли вынезь мѣчь а не оутнеть
то гривною коунъ

30. Аже оударить мечемъ а не оут-
неть на смерть то 3 гривны а само-
моу гривна за рану

31. Или пѣхнеть моужь моужа любо
к собѣ любо от себе любо по лицу
оударить *или жердью оударить* а
видока два выведоуть то 3 *гривны*
продаже оже боудеть варягъ или
колбягъ тѣ полная видока вывести и
идета на роту

32. О челядѣхъ. Аже *челядинъ*
съкрыется а закличють и на тѣргоу
а *за три дни не выведоуть* его а поз-
насти и третии день тѣ свои челя-
динъ пояти а оному платити 3 *грив-
ны* продаже

33. Оже кто въседеть на чюжь конь.
А оже кто въседеть на чюжь конь не
прашавъ то 3 гривны

34. Аче кто конь погоубитъ или ороу-
жисе или портъ а заповѣсть на тѣргоу

въ своємъ мироу то взяти емоу свое а
3 гривнѣ за *обидоу*

14. Аще познаеть кто не смлетъ его
то не рци емоу мое нъ нци емоу тако
пойди на сводъ гдѣ еси възять или не
пойдетъ то пороучника за пять днѣи

15. Аже гдѣ възыщеть на друузѣ
проче а он ся запирати почнетъ *то*
ити ему на извогъ пред 12 человекъ
да аще боудеть обидя не вдаль боу-
детъ достоино емоу свои скотъ а за
обидоу 3 гривнѣ

16. Аще кто челядинъ пояти хоцеть
познавъ свои то къ оному вести оу
кого то боудеть коупиль а тои ся
ведеть ко друугому даже доидеть
до третьего то рци третьемоу вдан
ты мнѣ свои челядинъ а ты своего
скота ищи при видоцѣ

17. Или холопъ оударить свободна
моужа а бѣжить въ хоромъ а госпо-
динъ начнетъ не дати его то холопа
пояти да платити господинъ за нь 12
гривнѣ а за тымъ где его налѣзоуть
оудареныи тои моужь да бьютъ его

18. А иже изломить копье любо
щитъ любо портъ а начнетъ хотѣти
его деръжати оу себе то приати скота
оу него а иже естъ изломить аще ли
начнетъ примѣтати то скотомъ емоу
заплатити сколько далъ боудеть на
немъ

Правда оуоставлена роуськой зем-
ли егда ся съвокоупиль Изяславъ
Всеволодъ Святославъ Коснячко
Перенѣгъ Микыфоръ Кыянинъ
Чюдинъ Микула

19. Аще оубьютъ огнищанина въ
обидоу то платити за нь 80 гривень
оубыици а людемъ не надобѣ а въ
подѣздномъ княжи 80 гривень

и послѣдъ познаеть въ своємъ городѣ
своє емоу лицемъ взяти а за *обидоу*
платити емоу 3 гривны

35. Аже кто познаеть своє что боудеть
погоубиль или оукрадено оу него
что или конь или портъ или ско-
тина то не рци се моє нъ *поиди на*
свогъ кдѣ еси възять съведитесь кто
боудеть виноватъ на того татѣба
снидетъ тыгда онъ своє възметъ а что
боудеть съ нимъ погыбло тоже емоу
начнетъ платити

36. О сводѣ. А оже боудеть во оди-
номъ городѣ то итѣ истьцю до конца
того свода боудеть ли съводе по
землямъ то ити емоу до третьяго
свода а что боудеть лице то томоу
платити третьемоу платити коу-
нами за лице а съ лицемъ ити до
конца сводоу а истьчю жьдати
прока а кдѣ снидетъ на конечяго то
томоу все платити и продажю

65. А се оже холопъ оударить. Аже
холопъ оударить свободна моужа а
оубѣжить въ хоромъ а господинъ его
не выдасть то платитѣ за нь господи-
ноу 12 гривнѣ а за тѣмъ аче кдѣ
налѣзѣтъ оудареныи тѣ своего исть-
ча кто же его оударить то Ярославъ
былъ оуоставиль и оубити нъ сынове
его оуоставиша по ѡтци на коуны
любо и бити розвязавше или взяти
гривна кунъ за соромъ

122.¹⁴⁵ Ω копьи. Иже изломить
копье другу любо щитъ любо
портъ да аще оу себе начнетъ дер-
жати то прияти скота оу него иже что
естъ изломить аще ли начнетъ
скотомъ примѣтати емоу заплатити
предъ чадию или начнетъ вѣдати
колко будеть далъ на немъ

2. По Ярославъ же пакы съвъкоу-
пивъшеся сынове его Изяславъ
Святославъ Всеволодъ и моужѣ ихъ
Къснѣчко Перенѣгъ Никифоръ и
ѡтложиша оубисенис за головуу нъ
коунами ся выкоупати а ино все яко
же Ярославъ соудиль тако же и
сынове его оуоставиша

20. А иже оубьють огнищанина в разбои или оубица не ищоуть то вирноє платити в неи же вири¹⁴ голова начнетъ лежати

21. Аже оубіють огнищанина оу клѣти или оу коня или оу говяда или оу коровѣ татьбы то оубити въ пса мѣсто а то же поконѣ и тивоу- ницу

22. А въ княжи тивоунѣ 80 гривенъ

23. А конюхъ старыи оу стада 80 гривенъ яко оуставиль Изяславъ въ своемъ конюсѣ его же оубилѣ Дорого- боудьци

24. А въ сельскомѣ старостѣ княжи и в ратаинѣмъ 12 гривенѣ

25. А в рядовници княжѣ 5 гривенъ

26. А въ смердѣ и въ хопѣ 5 гривенъ

27. Аще роба кормилица любо кормилицѣ 12

28. А за княжъ конь иже тои с пят- номъ 3 гривенѣ а за смердѣи 2 гривенѣ за кобылоу 60 рѣзанъ а за воль гри- вноу а за коровоу 40 рѣзанъ а третякъ 15 коунѣ а за лоньциноу полѣ гривнѣ а за теля 5 рѣзанъ за яря ногата за боранъ ногата

29. А оже оуведеть чюжь холопъ любо робоу платити емоу за обиду 12 гривенѣ

30. Аще же приидеть кровавъ моужь любо синь то не искати ему послуха

3. Ω оубиствѣ. Аже кто оубиеть княжа моужа въ разбои а головника не ищоуть то вирвноую платити въ чьси же вѣрви голова лежить то 80 гривенъ паки людинѣ то сорокъ гривенъ

40. О татьбѣ. А оже оубьють кого оу клѣти или оу которой татьбы то оубьють въ пса мѣсто оже ли и додѣржать свѣта то вести и на княжѣ дворѣ...

11. О княжи отроцѣ. Аже в княжи отроцѣ или въ конюсѣ или въ поварѣ то 40 гривенъ

12. А за тивоунѣ за огнищныи и за конюшни то 80 гривенъ

13. А въ сельскомѣ тивоунѣ въ княжи или в ратаинѣмъ то 12 гривенѣ

14. А за рядовича 5 грив такъ же и за боярескѣ

16. А за смердии холопъ 5 гривенъ а за робоу 6 гривенъ

17. А за кормилица 12 грив и за кормилицу хотя си боуди холопъ или роба

45. Паки ли лица не боудеть а боудеть быль княжъ конь то платити за нь 3 гривны а за инѣхъ по двѣ гривенѣ. А се оуроци скотоу. Оже за кобылоу 60 коунѣ а за воль гривноу а за коровоу 40 коунѣ а за третякоу 30 коунѣ а за лоньциноу полѣгрив- ны а за теля 5 коунѣ а за свинью 5 коунѣ а за поросля ногата а за овьцю 5 коунѣ а за боранъ ногата а за жере- бецъ оже не всѣдано на нь то гривна коунѣ а за жеребя 6 ногатъ а за коровис молоко 6 ногатъ то ти оуроци смърдомъ оже платятъ князю продажу

38. А князю продаже 12 гривне въ челядинѣ или оукрадыше

31. А иже крадеть любо конь любо волы или клѣтъ да аще боудеть єдинь краць то гривноу и тридєсять рѣзань платити ємоу или ихъ будеть 18 то по трі гривнѣ и по 30 рѣзань платити моужєви

32. А въ княжѣ борти 3 гривнѣ любо пожгоуть любо изодроуть

33. Или смердъ оумоучать а безъ княжа слова за обиду 3 гривны а въ огнищанинѣ и в тивоуницѣ и въ мечници 12 гривнѣ

34. А иже межоу переореть любо перетесь то за обиду 12 гривнѣ

35. А оже лодью оукрадеть то за лодью платити 30 рѣзань а продажи 60 рѣзань

36. А въ голоубѣ и въ коуряти 9 коунь а въ оуткѣ и въ гоусѣ и въ жеравѣ и въ лебеди 30 рѣзань а продажи 60 рѣзань

37. А оже оукрадоуть *чюжь песь* любо ястребъ любо соколь то за обиду 3 гривны

38. Аще оубьють татя на своемъ дворь любо оу клѣти или оу хлѣва то тои оубить аще ли до свѣта держать то вести его на княжъ дворъ а оже ли оубьють а люди боудоуть видѣли связанъ то платити в немь

39. Оже сѣно крадоуть то 9 коунь а въ *гровехъ* 9 коунь

40. Аже оукрадоуть овъцоу или козоу

41. Аже крадеть кто скоть въ хлѣвѣ или клѣтъ то же боудеть єдинь то платити ємоу 3 гривны и по 30 коунь боудеть ли ихъ много то всѣмъ по 3 гривны и по 30 коунь платити

75. А се ѿ борти. Аже борть подѣтнеть то 3 продаже а за дерево поль гривнѣ

71. Аже разнаменасть бърть то 12 гривнѣ

78. О смѣрдѣ. Оже смердъ моучить смърда безъ княжа слова то 3 гривне продаже а за моуку гривна коунь аже огнищанина моучить то 12 гривне продаже а за моуку гривна

72. Аже межоу перетнеть бортьноюу или ролѣиноую розореть или дворною тыномъ перегородить то 12 гривнѣ продаже

79. Аже лодью оукрадеть то 7 коунь продаже а лодию лицемъ воротити а за морьскоую лодью 3 гривны а за набоиноую 2 гривне а за челнъ 8 коунь а за строугъ гривна

81. А за голоубъ 9 коунь а за коуря 9 коунь... а за оутовъ 30 коунь а за гоусъ 30 коунь а за лебедь 30 коунь а за жеравь 30 коунь

81. Аже кто оукрадеть въ чєси перевесе (сп. 72: *чии песь*) или соколь или ястрявъ то продаже 3 гривны продаже а господиноу гривна

40. О татѣбѣ. А оже оубьють кого оу клѣти или оу которой татѣбы то оубьють въ пса мѣсто оже ли и додържать свѣта то вести и на княжъ дворъ оже ли оубиють и а оуже боудоуть видѣли людисъ сьвязана то платити в томъ 12 гривне

82. А в сенѣ и въ *гровѣхъ* 9 коунь а господиноу колико боудеть возъ оукрадено то имати ємоу по 2 ногатѣ за возъ

42. О татѣбѣ же. Аже крадеть скоть

или свинью а ихъ боудеть 10 одиноу овьцоу оукралѣ да положить по 60 рѣзанъ продажи а хто изималъ томуоу 10 рѣзанъ

41. А ѿт гривни е мечникоу коуна а в десятиноу 15 коунъ а князю 3 гривны а ѿт 12 гривноу смѣцю 70 коунъ а в десятиноу 2 гривнѣ а князю 10 гривенъ

42. А се поклонъ вирнии вирникоу взяти 7 вѣдоръ солодоу на недѣлю тѣже овень любо полоть или двѣ ногатѣ а въ средоу рѣзаноу вѣже сыры в пятницю тако же а хлѣба по колькоу моугоуть ясти и пшена а куръ по двоє на день конѣ 4 поставити и соути имъ на ротъ колькоу могоуть зобати а вирникоу 60 гривенъ и 10 рѣзанъ и 12 вѣверици а передѣ гривна или ся пригоди в говѣнне рыбами то взяти за рыбы 7 рѣзанъ тѣ всѣзъ коунъ 15 коунъ на недѣлю а борошна колькоу моугоуть изъести до недѣли же вироу вироуть вирници то ти оурокъ Ярославль

43. А се оурокъ мостниковъ. Аще помостивше мость взяти ѿт дѣла ногата а ѿт городници ногата аще же боудеть ветхаго моста подтвердити нѣколко доскъ или 3 или 4 или 5 то тое же

на поли или овци или козы или свиньє 60 коунъ боудеть ли ихъ много то всѣмъ по 60 кунъ

9. А се покони вирьнии. А се покони вирнии были при Ярославѣ вирникоу взяти 7 вѣдеръ солодоу на недѣлю оже овень любо полоть или 2 ногатѣ а въ средоу коуна оже сыр а въ пятницю тако же а коуръ по двоє на день а хлѣбовъ 7 на недѣлю а пшена 7 оубороковъ а горохоу 7 оубороковъ а соли 7 голважень то то вирникоу съ отрокомъ а кони 4 конемъ на ротъ соути овьсь вирникоу 8 гривенъ а 10 коунъ перекладная а метелникоу 12 векши а съсагнаа гривна

10. О вирахъ. Аже боудеть вира въ 80 гривенъ то вирникоу 16 гривенъ и 10 коунъ и 12 вѣкше а переди съсагнаа гривна а за головуу 3 гривны

97. А се оуроци мостьникоу. А се мостникоу оуроци помостивъше мость взяти от 10 локоть* по ногатѣ аже починити моста ветхаго то колико городень починити то взяти емоу по кунѣ ѿт городне а мостьникоу схати самомоу съ отрокомъ на двоу коню взяти 4 лоукна овса на недѣлю а ѣсти что можета

* – сп. 73: Взяти ѿт дѣла ѿт 10 локоть по ногати

II.

Из такого наочного поставлення спільних статей обох Правд поруч себе і сконстатування в конкретнім прикладі повторення тієї самої статті в обох Правдах до деталей і навіть специфічно-однакових висловів, як наприклад: то оубьють въ пса мѣсто (статт. 40 Широкої Правди) – то оубити въ пса мѣсто (статт. 21 Короткої Правди), або: то не рчи се моє но иди на сводъ гдѣ естъ взялъ (статт. 35 Широкої Правди за сп. 72) – то не рци емоу моє нъ рци емоу тако поиди на сводъ кдѣ еси

взяль (статт. 14 Короткої Правди); до однакового повторення всіх чисель грошових і інш.; до повторення ймен: Коснячко, Переніг, Микифор і т.д. в статтях 18-й Короткої і 2-гій Широкої Правди, – із всього цього я пересвідчуюсь у найстислішим розумінні, що тексти обох Правд стоять у генетичному звязку і безпосередній залежності між собою. На моє повне переконання В. Чернов свою гіпотезу не тільки не вивів із текстологічного студіювання Правди, але навіть і не продумав свої тези до кінця, щоб бути за неї відповідальним. Коли два факти тяжко піддаються дослідженню генетичного звязку і причинової залежності між собою а дослідникові не бажається починати довготривалу аналізу, то в такому випадкові найлекше довільно припустити якийсь невідомий „Х“, щоб ним прикрити свою недоведену позицію. Таким невідомим ні в історії, ні в стародавній письменницькій традиції джерелом забрукував свою хистку позицію В. Чернов, і вона просто валиться коли підійти до неї з конкретним матеріалом.

Але, коли відносно легко збити погляд В. Чернова щодо генези тексту Короткої і Широкої Правди, то далеко тяжче це зробити з двома дальшими тезами між собою цілковито протилежними: (а) Широка Правда вийшла із Короткої; (б) Коротка Правда вийшла із Широкої. Спробую тепер критично розібратися в цих двох протилежних твердженнях. Почну із перегляду систематизації спільних статей в обох теоріях: (1) чи існує в них основна система в слідуванні статей одна за одною? (2) Коли існує, то за яким принципом у тексті кожної Правди? (3) Яка їх взаємочинність?

Про систему в послідовності статей обох кодексів докладно писав Мрочек-Дроздовський, що визнав *історичну* систему „наростання“ статей в Короткій Правді і систему їх упорядкування за принципом: від більшої ваги злочину до меншої та від більшої вартости об'єкту, що ліг в основу тої чи другої статті; але в основі принцип розподілення матеріалу по статтях в обох кодексах однаковий, і в ньому помітно що кодекс Широкої Правди в головній частині йде за текстом Короткої Правди: статті 1-65 викладаються головним чином за Правдою Ярослава (перша частина Короткої Правди), а статті 72-96 містять у собі Правду Ярославичів (друга частина Короткої Правди).¹⁴⁶

Сергеєвич відкидає будь яку систему в кодифікації Правди. Він вважає що складач Правди не систематизував права в залежності від цих чи тих його родів, гатунків і т.п.; раз так, то даремно шукати в ній якоїсь системи.¹⁴⁷

Максимейко, навпаки, визначає стислу систему в Широкій Правді. На його погляд статті сліднують за собою в такому порядку: (1) інтереси особи (порушення особистих інтересів людини); (2) рухомі речі (з боку посягання на них; з боку цивільних угод); (3) нерухоме майно (земля, сільсько-господарські угіддя); (4) родина (батьки і діти, подружжя, опіка); (5) рабовласництво і його правні основи.¹⁴⁸

З цього бачимо, що й про систему Правди існують два протилежні погляди. З них найбільшої уваги заслуговує погляд Максимейка, бо він оснований на фактичній студіюванні Правди.

Із визначення спільних статей обох кодексів я бачу, що кодекс

Короткої Правди за винятком трьох статей (19, 30, 41) цілком покривається із відповідними статтями кодексу Широкої Правди – себто всі статті Короткої Правди містяться і в Широкій Правді. Отже наростає проблема узгляднити систему Короткої Правди в цілому: а вона полягає в тому, що ховає в собі властиво дві окремі системи: (1) *хронологічну*: перша частина старша, бо містить ніби то „Правду Ярослава“ (статт. 1-18); друга частина молодша, бо містить ніби то „Правду Ярославичів“ (статт. 18-43); (2) *предметну*, і то в кожній зокрема частині Короткої Правди. В першій частині (Правда Ярослава): *карне право* – статті про (а) вбивство, (б) пошкодження тіла (каліцтва), (в) образу особи, (г) втечу холопа, (г) крадіж рухомого майна, (д) злочини проти прав на майно, (е) попсовання річей; в другій частині (Правда Ярославичів): (і) *карне право* – (а) вбивство, (б) крадіж рухомого майна, (в) порушення прав на нерухоме майно й покарання злочинця, (г) останні статті перебиваються статтею з (іі) *цивільного права*: про переорання межі (ст. 34); (г) від ст. 41 до 43 йдуть статті, що стосуються до всієї Короткої Правди і пов'язують обидві частини між собою, – це статті про карні грошові покути (віри) і податки (уроки).

Для наочного порівняння системи послідовності статей в Широкій Правді випишую їх в тому порядку, як вони слідують за собою в самім тексті Широкої Правди (лише ті, що покриваються з статтями Короткої Правди), а над ними ставлю числа відповідних статей з Короткої Правди:

Коротка –	1	18	20	42	42	22	23	24	25	26	27	4	9
Широка –	1	2	3	9	10	11	12	13	14	16	17	23	24

Коротка –	3	5	7	2	9	3,10	11	12	13	14,15	16	29	21
Широка –	25	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	38	40

Коротка –	38	31	40	28	17	8	34	32	33	35	37,36	39	43	18
Широка –	40	41	42	45	65	67	72	75	78	79	81	82	97	122

В послідовності статей Широкої Правди я бачу ту саму систему, що й у кожній частині Короткої Правди, а власне: (а) статті про вбивства (1-3, 11-14, 16-17); (б) про пошкодження тіла й образи (23-31); (в) про крадіж (32-35, 36, 38, 40-42, 45); (г) далі статті, як і в другій частині Короткої Правди йдуть мішані: спочатку про відповідальність рабовласника за вчинки челядина (ст. 65), про образу особи (67), з цивільного права про переорання межі (72), про пошкодження речей (75), карні вчинки смерда (78), знова про крадіж (79, 81). Але є й різниця: (1) стаття про різні оплати: судові податки, штрафи (кари) і т.д. в Короткій Правді вміщені наприкінці її (статті 41, 42, 43), а в Широкій Правді розміщуються після кожного відповідного відділу, як *вира* (карна грошова покута за вбивство: ст. 9, 10), як *продажа* (карна покута за каліцтво), *урок* (всі інші карні відшкодовання): статті 45 і 97. (2) Відомо, що Коротка Правда в кожній частині заховує окрему систему послідовності статей, а обидві її частини між собою пов'язуються

(а) хронологічною послідовністю статей (старша хронологічно частина йде першою, а пізніша – за нею), (б) статтями про судові й карні оплати, що перенесені на кінець, як обов'язкові для Короткої Правди в цілому: цей порядок статей що такують різні оплати в Широкій Правді пересистематизовується, і містяться вони після кожного відповідного відділу статей – *віри* (9, 10) містяться після статей про вбивство, *продажі* (ст. 45) містяться після інших карних учинків; *уроки* (ст. 97), на кінці Правди. Той самий порядок статей Короткої Правди в Широкій пересистематизовується: статті про вбивство з обох частин Короткої Правди збираються до однієї громади і складають перший відділ статей карного права про вбивство (ст. 1, 20-27 Короткої Правди), інші карні статті першої частини Короткої Правди (ст. 2-7, 9-16) виступають аж після 27-ої і т.д. Таким переміщенням заховується той самий принцип що спостерігається в розміщенні статей в середині кожної частини Короткої Правди.

Вже цей зверхний перегляд порядку статей дає мені можливість запримити деяку залежність тексту Широкої Правди від тексту Короткої. Власне Широка Правда, пересистематизовуючи плян двох рядів (хронологічного і предметного) Короткої Правди, йде глибше у своїй класифікації статей, надає їй одного, вищого, принципу, і цим робить дальший крок в генезі своєї внутрішньої системи. Подивімся на нього ближче.

Друга частина Короткої Правди починається заголовком: Правда оуоставлена роуської землі єгда ся съвкупилъ Ізяславъ Всеволодъ Святославъ Коснячко Перенѣгъ і т.д. Широка Правда, переміщуючи статті другої частини Короткої Правди на початок свого кодексу, переносить цей заголовок, надавши йому нової стилізації, ніби вони *вдруге* збиралися вже для нових законодавчих цілей: По Ярославъ же пакы совокоупишася (знова зібравшись) синовѣ его Ізяславъ Святославъ Всеволодъ и моужи ихъ Коснячко Перенигъ Никифоръ і т.д.^x

Інший приклад: стаття 42-га Короткої Правди А се поконъ (помилково: поклонъ) вирнии закінчується – то ти оуроць Ярославль; таке саме привязання цієї статті до імені Ярослава заховується і в Широкій Правді, але знов таки відповідно стилізується вже в минулім часі: а се поконы вирнии *были* при (інш. сп.: по) Ярославѣ (стаття 9). Така перестилізація цих історичних екскурсів в Широкій Правді свідчить, що наслідування відбулось власне від Короткої Правди до Широкої, а не навпаки.

Цих прикладів ще не досить, щоб лише на них будувати тезу походження Широкої Правди із Короткої. Необхідно звернутись до тексту формулювання самих статей. Для цього беру такі додаткові приклади:

(1) Стаття 2-га Короткої Правди починається: Или боудеть кровавъ или синь надъражень *то не искати ємоу видока* челоуѣкоу томоу. Стаття 30 в другій частині цієї самої Правди повторює цей початок 2-гої статті: *Аще ли приидеть кровавъ моужь или синь то не искати ємоу послуохъ*, і на цьому ця стаття 30-а кінчається. В Широкій Правді в статті 29 читається: *Аще придетъ кровавъ моужь на дворь или синь то видока ємоу*

не искати. Вдумуючись в конструкцію 29-ої статті Широкої Правди, я прийшов до висновку що ця остання стаття *контамінувала* обидві статті з Короткої Правди – початок із ст. 30, а кінець із статті 2-гої.

(2) В статті 10-ій Короткої Правди читається: *Аще ли ринеть моужь моужа любо оть себе любо къ собѣ 3 гривнѣ а видока два выведеть*. А в статті 3-ій тої самої Правди маємо: *Аще ли кто кого оударить батогомь или жердью*. В статті 31 Широкої Правди знаходиться слідуєче речення: *Яже попхнеть моужь моужа любо къ собѣ любо оть себе а любо по лицу оударить а видока два выидоуть али жердью оударить то 3 гривны продажи*. (сп. 72). Щоб зрозуміти конструкцію цієї статті, яка містить у собі два суперечні моменти: (а) лише боротьби і (б) бійки, наведу ще такі статті:

ст. 3-я Короткої Правди – *Аще ли кто кого оударить батогомь или жердью или пястью или чашею или рогомь или тылеснию...* (сп. Арх.) Ст. 25-а Широкої Правди: *Аже кто кого оударить батогомь любо чашею любо рогомь любо тылеснию* (сп. 3). З останнього прикладу видно що Широка Правда із ст. 25-ої випускає слова жердью і пястью, переносючи їх до статті 31 як нові вислови цієї статті (по лицю оударить і жердью оударить). Це показує що стаття 31 Широкої Правди є контамінована з двох статей Короткої Правди – частково із 10-ої, як теж із 3-ої, і збудована недоладно. Зате із 25-ої статті Широкої Правди наведені поняття взагалі випускаються як непотрібні. Отже в цих статтях (25-а, 31-а) процес запозичення відбувся лише від Короткої Правди до Широкої а не навпаки.

(3) Стаття 21-а Короткої Правди подає: *А иже оубиють огнищанина оу клѣти или оу коня или оу говяда или оу коровьи татѣ то оубити за* (сп. Акад. вѣ) *пса мѣсто*. (сп. Арх.) Далі в 38-ій ст. Короткої Правди написано: *Аще ли оубиють татя на своємь дворѣ или оу клѣтѣ или оу хлѣва то тои оубить и есть аще пакы держать его до свѣта то вести его на княжь дворѣ сице ли оубиють его а люди видѣли связана то платити вь немѣ*. (Арх. сп.)

До цих обох статей Короткої Правди є в Широкій Правді паритетна 40-а стаття: *Иже кого оубиють оу клѣти или оу которои татѣ то оубиють во пса мѣсто оже ли додержити свѣта то вести на княжь дворѣ ожи ли оубити и а оуже боудеть людѣ видили связана то платити вь немѣ 12 гривни*. (сп. 72). Текстологічна аналіза яскраво підтверджує що 40-а стаття Широкої Правди витворилася із об'єднання 21-ої і 38-ої статей Короткої, синтетизуючи а навіть узагальнюючи їхні дані: *конкретне* конь, говяда, і корова ранішої пам'ятки передані словом *которои* („яка небудь“ крадіж).

Хоч цих прикладів було б досить для вияснення залежності Широкої Правди від Короткої, проте для остаточного переконання не від речі навести ще й протилежний приклад, представляючи ніби то контамінацію однієї статті Короткої Правди із двох статей Широкої. Цей протилежний приклад міг би, на перший погляд, привести до твердження що так само легко довести походження Короткої Правди із Широкої, як це вже доводили деякі дослідники й навіть великі

авторитети (Соболевський, Ключевський, Карський). Тут мова про статтю 42 Короткої Правди, що покривається із статтями 9 і 10 Широкої.

Про ці статті в їх паралельній сукупності писав свого часу Владимирський-Буданов, у примітці своєї *Хрестоматії*: „Стаття 42-га цілковито попсована переписувачами; правильніші цифри щодо кар находяться в 7-ій статті^у Карамзінського списку.“¹⁴⁹ А до статті 9-ої Карамзінського списку (ч. 80) той же дослідник додав: „Ця стаття пояснює 42-гу статтю Академічного списку. Хоч обі статті передають один і той самий „закон“ Ярослава, вони виявляють деякі різниці. Грошеві кари на користь „вірника“ такі: від звичайної віри (40-гривенної) йому належалося 8 гривень, від подвійної віри (80 гр.) – 16 гривень (гл. наступну ст. /себто 10-ту – Л.Б./) В тому чи другому випадку вірник після приїзду в місто чи волость діставав 1 гривню „приїзду“, а при від’їзді 10 кунь „від’їздних“. Окрім вірника від кожної віри (і звичайної і подвійної) метельник отримував 12 вікшів. В статті 42-гій Академічного сп. місце про грошеві платності вірникові попсоване переписувачами (замість 16 маємо 60 гривень; не вказані платності із подвійної віри) і укладене скорочено: не вьяснене значіння 10 різань (в Карамзінському сп. – кунь), себто „від’їздної“ платности, і 12 вівериць (вікшів), себто платности в користь метельника“.¹⁵⁰

На мою думку, стаття 42-га Короткої Правди не є попсована, як гадає Владимирський-Буданов; навпаки, речення побудовані правильно, думка передається ясно і послідовно, висловлена протоколярно-короткими реченнями без деталей і розяснень. Зі всього видно що той, хто її складав, добре собі давав справу про податки й налоги і висловлювався короткою і зрозумілою фразою. Для переписувача ця стаття також не викликала жадних сумнівів, хіба що число 60 гривень в одних списках і 6 гривень у інших приводило до деяких вагань. Це число легко встановлюється у всіх списках спільним числом 6, яке було в оригіналі Короткої Правди і читалось „6 гривень“ а не „16 гривень“ як гадає Владимирський-Буданов, бо в Короткій Правді подвійної віри ще не існувало. Якже ж ця стаття переломилася в думці автора кодексу Широкої Правди?

Перш за все, автор розширив цю статтю ампліфікаціями, і деталізував та розяснив по своєму призначення гривень, різань та „вівериць“. Коли в Короткій Правді всі 6 гривень и 10 рѣзань и 12 вѣверици йшли на користь вірника, то в Широкій Правді 6 гривень були підвищені до 8 гривень, а 12 вѣкши призначались для „метельника“, а 10 коунь перекладная. Зміст статті 42-гої не змінився, а скорше заплутався недоладною складністю речень. Отже, щоб думка була яснішою і навернена до її попереднього сенсу в ст. 42-гій Короткої Правди, автор додає нову статтю **О вирахъ** (10-ту), в якій розцінює податок вірний на подвійну віру в 80 гривень (як вже означувалося, цієї подвійної віри Коротка Правда ще не знала); і тоді подвоюється з 8 гривень на 16 тільки самої покути. Всі інші датки (10 кунь, 12 вікшів) залишаються ті самі, але *метельника вже немає*. Що це значить? А значить що все йшло до рук вірника, так як було і в Короткій Правді. Таким чином в ст. 42-гій не видно контамінації, а

стаття 10-а, навпаки, навертає до попереднього сенсу і змісту ст. 42 те, що було порушено в статті 9-ій. Процес розбиття ст. 42 Короткої Правди на дві статті в Широкій показує, що стаття 42 Короткої Правди є первісна, а статті 9 і 10 Широкої Правди вийшли тільки від неї. Ще один доказ цього останнього є те, що вираз Короткої Правди (вирникоу взяти 7 вѣдоръ солодоу на недилло *тоже* овень или полотъ) став менше зрозумілим в Широкій Правді через заміну слова *тоже* на *оже* (сп. 8, 72, 73), на *да* (сп. 80 і ін.), на *же* (спіски Мірила Правдивого і Кормчих Книг), або через механічне його попсовання (опущенням *т*). При свідомій зміні повстає логічна помилка: *тоже* – лучний додаток (також); заміна його на *оже* (дієприкметник із значінням „коли“) викривлює попередній сенс речення.

Коли би треба було дальших прикладів на доказ, що текст кодексу Широкої Правди вийшов із Короткої, то можна вказати на такі статті (перше число-стаття Короткої, друге – Широкої): 28 – 45; 20 – 3; 14 і 15 – 35; 24 і 25 – 13 і 14; 37 – 81; 43 – 97 і інш. Крім того, вже наведених прикладів досить щоб пересвідчатись, що основне ядро кодексу Широкої Правди творилося із майже всіх статей (за виключенням 19, 30, 41) Короткої Правди. Ці статті були скореговані і пересистематизовані на підставі подібного принципу, але не в послідовності двох частин в злуці, а радше в пляні нового *суцільного* кодексу Широкої Правди.

Наведу останній приклад – 18-а стаття Короткої Правди і 122-га стаття списка 72-ого Широкої.¹⁵¹

18. А иже изломить копие ли щить или портъ а начнетъ хотѣти его держати оу себе то прияти скота оу него а иже естъ изломилъ *еще ли начнетъ примѣтати то скотомъ смоу заплатити колко далъ* (Л.Б. – *долг*) *боудеть на немъ* (Арх. сп.)

122. Ω копыи. Иже изломить копыисе друоугоу любо щить любо портъ да аще оу себе начнетъ держати то прияти скота оу него иже что естъ изломилъ *еще ли начнетъ скотомъ примѣтати смоу заплати предъ чадию или начнетъ вѣдати колко боудеть далъ на немъ*

Ця стаття в Короткій Правді складає органічну цілість її першої частини у всіх списках. В тексті Широкої Правди ця стаття міститься в самім кінці її й то тільки в однім її спискові Пушкінським (сп. ч. 72), текст якого на підставі мого текстологічного вивчення виявляється разом із текстом сп. 73 – найстарший. *Отже ця стаття була в оригіналі Широкої Правди, в тексті першої її редакції, хоч мабуть не у всіх списках.* Ця стаття від Широкої Правди відпала дуже рано і вже з нею не звязувалася. Нелегко зрозуміти як ця стаття могла потрапити до Короткої Правди і стати її органічною частиною після того як її виключено із Широкої Правди, якщо остання справді старша від Короткої. Долю цієї статті можна пояснити тільки тим, що текст Широкої Правди є пізніший і стаття 122-га в тексті цієї Правди скоро стала зайвою.

Та коли прирівняти самий текст цієї статті в обох Пrawdах, то дається помітити, що текст Короткої Правди є старший і непопсова-

ний, а Широкої – пізніший. В другій частині сенс речення явно викривлений. Аще ли начнець примѣтати то скотомъ ємоу заплатити колко долг боудеть на немь – цей ясний і зрозумілий вислів Короткої Правди став менше зрозумілий та непотрібно розширений в Широкій Правді: Аще ли начнець *скотомъ* примѣтати. *Ємоу заплати прегъ чашио или начнець вѣдати* колко боудеть даль на немь.

Цей приклад додатково підтримує моє основне твердження, що тільки Широка Правда вийшла із Короткої, а не навпаки. Отож погляд тих дослідників які вважали, що старшою є Широка Правда помилковий, і з тексту Правди не випливає.¹¹⁷ Натомість правдивою є теза тих учених котрі вважали (хоч і без достатних доказів) що *старшою є Коротка Правда, а Широка Правда органічно вийшла з неї*. Ця теза підтверджується всім текстологічним матеріалом Правди.

III.

Після устійнення, що головне ядро Широкої Правди вийшло з Короткої Правди, виникає чергове питання: як із основного тла Короткої Правди нова кодифікація збільшилася до розмірів Широкої Правди, за найраніший текст якої можна вважати вміщений в правничих збірниках типу збірника Пушкінського XIV-ого ст. (сп. 72). Про повстання Правди взагалі, а зокрема Широкої Правди серед дослідників переважає думка, що вона складалась поступово, розростаючись через додавання поодиноких статей. Вже Розенкамф вважав, що Правда складалась в різні часи; багато статей на його думку ніщо інше як приговори і постанови судів княжих, владичних та боярських. „Ці статті“, розяснює автор, „були витворені не тільки княжею волею, але й загальним голосом народнього правосуддя; вони були відомі усім верствам, зберігалися у пам'яті заприсяжених людей та інших членів суспільства; переходили вони таким чином і без письма від одного до другого в своїм точнім виді, а в Кормчу ввійшли в той час коли духовенство брало участь в судівничій владі. Тоді, при чинності церковних судів, тиуни і дяки списували приговори один від другого в міру того як вони ставали відомі. Все це виходить із самих списків Кормчих Книг, писаних наказом князів і за благословенням владик“.¹¹²

Приблизно ту саму думку що й Розенкамф висуває й Полевой: (1) Руська Правда – збірник законів складених в різні часи і з різних джерел різними людьми; (2) Руська Правда це є збірник складений у Новгороді різними посадниками в різні часи; (3) цей збірник доповнювався і змінювався, але основа його дуже давна.¹¹³ До цих догадок Розенкамфа і Полевого приєднується й Калачов, висловлюючи свої власні погляди докладніше в зв'язку із своєю критикою Погодіна: „Вся ця Правда (мова про Синодальний список 1282 р.) видається нам також збірником, утвореним, можливо, з допомогою інших попередних того самого рода збірників, які склалися із різних законодавчих постанов, звичаїв і практичних випадків, не тільки часів Ярослава, Ізяслава і Мономаха, але з одного боку – старших, а з другого – новіших; останні через відмінність їхнього змісту (відносно

первісних) зайняли місце переважно у другій половині цієї Правди“.¹⁵⁴ Думку поступневого творення Широкої Правди підтримував Мрочек-Дроздовський, а Карський, як вже згадувалося, цього переконання був і в році 1930-ім.¹⁵⁵

Крім погляд про т.зв. хронологічне напластування Правди були ще інші здогадки. Нейман припускав поступневе творення тільки Короткої Правди. Щодо Широкої Правди, то цей автор висунув такий здогад:

„Після збірників статей, об'єднаних в порядку тільки хронологічним, стали братися до складання збірників в порядку змісту чи річевім, де до головного означення першого закону додавали також пізніші постановки, що стосувались до того самого об'єкту. Правда, строго-систематичної форми в нім не притримувались; навпаки, як нові означення предметів, що ще не підійшли до погляду законодавців, так і постанови, що до тих предметів відносились, і які раніше означувались тільки почасти, а не вповні – ці обидві категорії статей містили однаково одну біля одної в порядку хронологічним без усякого змістового розподілу одних і других на основі родових і гатункових тямок. Такий власне збірник складає так звана Правда XIII ст. (наш список ч. 8 – Л.Б.)“.¹⁵⁶

З іншого становища розбирає це питання Сергеевич: „стаття 4-я,¹⁵⁷ говорячи про інший, після смерті Ярослава, з'їзд його синів, і 65-а визначаючи час (смертю князя Святополка) створення уставу Володимира Мономаха щодо процентів – направляє на домисел, що автори цих статей були сучасниками згадуваних у них подій. Виникає питання – чи це були окремі особи, чи одна й та сама? Однакове окреслення часу подій смертю попереднього князя в 4-ій і 65-ій статтях, дає підставу думати, що обидві статті написані однією рукою. Та чи можливо таке прийняти? Крайній реченець коли міг відбутися другий з'їзд Ярославичів це рік 1072-1073-ий. Перший рік коли, після смерті Святополка, Володимир міг скласти свій устав щодо процентів, це 1113-ий. Обидві події на які відсилається Правда розділені 40-літнім проміжком. Це такий час, якого легко може обняти пам'ять одної людини. Якщо б автори Правди в 1073-ому р. було 25 літ, то в 1113-ому він би їх мав лише 65; він міг би бути свідком обох подій і сам записати свої спогади. *Таким чином не існує і найменшої невідповідності приписувати авторство Широкої Правди, праці одної і тої самої людини.* Проте немає потреби думати що вона працювала над цим впродовж цілого свого життя від 25-ліття аж до похилої старости. Богато вірогідніше припустити, що цей чоловік приступив до своєї роботи в уже поважному віці, після смерті Святополка. Узброєний досвідом многих літ, він захотів доповнити старі Правди. В цій праці йому не раз доводилось звертатися до подій своєї молодости.“ Про це свідчать статті 4 і 88.¹⁵⁸ „Та і весь кінець Широкої Правди в жодний спосіб не можна розуміти як нове право, що виринуло в XII ст. Наприклад, ми там знаходимо статтю про то що сестри не можуть бути спадкоємницями якщо брати їхні ще живуть. Це, очевидно, споконвічний народний обычай. Такими ж є і многи правила щодо рабів вміщені на самім кінці Правди. Стаття про

спадковість, позичена із Еклоги також не новість XII ст.; візантійське право було предметом запозичення ще від Володимира Святого, і записана в Правді практика це, очевидно, практика XI-ого віку. Утворення Широкої Правди мусить бути віднесене до самого початку XII-ого ст.; а новий матеріал включений до неї, поза невеликими виїнятками, ніяк не молодший XI ст. В 20-их і 30-их роках XII-ого ст. оригінал Правди міг уже вступити в обіг, і стати предметом пересування.¹⁵⁸

Щоб вирішити котрий із викладених трьох припущень найближче підходить до дійсності, треба точніше проаналізувати це питання, не спускаючи з ока конкретний матеріал тексту Правди.

В третій частині своєї праці я старався довести, що текст Широкої Правди який ввійшов до збірника законів Пушкінського типу є найстарший, представляючи читання близькі до оригіналу Широкої Правди, і заповнюючи собою перші сторінки збірника. Разом із Правдою і безпосередно після неї йдуть статті т.зв. Судебника царя Константина (відомий теж як „Закон судний людемь“); за Судебником йде стаття „о городських мостехъ...поплата“ а за останною витяг із законів Мойсеєвих, т.зв. „Избрание отъ закона богомъ даного израильтяномъ Муисеомъ о судѣ и о правдѣ“. Всі ці старі закони поруч Руської Правди вміщені тут у *відмінних редакціях* в порівнянні із текстом найстаршої „славяноруської“ Кормчої Книги. Цей факт *поновної редакторської праці* цілого збірника свідчить про якусь законотворчу ревізію всього дотогочасного юридичного матеріалу, крім церковних уставів Св. Володимира і Ярослава Мудрого.¹⁰ На думку Розенкампа, вже за часів Ярослава був створений найстарший збірник законів, до якого ввійшли обидва вищезгадані церковні устави, перекладні статті, а серед останніх і Судебник царя Константина.¹⁵⁹ Це був перший збірник законів, але в нім Руської Правди ще не вміщено.

Сам факт про який свідчить Розенкампф (хоч мабуть не всі вичислені подробиці) цілком можливий, бо часи Ярослава в культурнім і державно-творчим розумінні були незвичайно продуктивні. Про це згадують літописи, всі історичні студії про Ярослава і його добу, та дослідни над літописами й над цілою тогочасною літературною спадщиною, а особливо роздуми Істріна про хроніку Георгія Амартоля,¹⁶⁰ чи Карського в передмові до свого видання Руської Правди.¹⁶¹

Аналогічним культурним і державно-творчим піднесенням визначалась доба Володимира Мономаха. Історик цієї епохи пише: „Вступлення Володимира до Києва видвигало дім (рід) Всеволода на перший план з великою силою, тому що до своїх володінь Володимир тепер прилучив також і всю „Київську волость“, себто Київське і Турівське князівство. В тому ж році Володимир береться до впорядкування в Київській землі церковних справ...“¹⁶² В іншому місці той самий дослідник зазначає: „Під кінець свого життя Володимир міг споглянути на положення свого роду в Руській землі з почуттям сильного вдоволення. Йому належали кольосальні простори...“¹⁶³ За його князівства вся церковна політика була в його руках; в територіальнім смислі князь робив великі переміщення єпископських

катедр. Наприклад „до Переяславської катедри, як це вже показувалось вище, тяжіла тепер щодо церковної адміністрації вся колишня Ростовська катедра, і ще не відкрита Смоленська, і це виразно видно із уставної грамоти Ростислава Мстиславовича“.¹⁶⁴ „Розміщення катедр представлялося б нам“, пише той самий автор, „в моменті смерті Мономаха, у слідуючій виді: на півночі Новгородська катедра, на сході – Переяславська, на заході – Володимирська“.¹⁶⁵

Про політику Володимира Мономаха М. Грушевський писав так: „У внутрішній політиці Мономаха найбільш інтересний факт це його закони, заведені до Руської Правди. Завдячуючи київський стіл економічним розрухам, він звернув на сю справу увагу на початку свого князювання. В Руській Правді ширшої редакції читаємо: Мономах по Святополку скликав свою дружину на Берестовім, між ними тисяцьких – київського, білгородського й переяславського, був відпоручник і Олега Святославича, і тут постановили закон, що при дуже високих процентах капітал немає звертатись. Про третинний (чотиромісячний) процент ухвалено: коли хто позичає гроші на третинний процент, то як кредитор візьме відсотки два рази, може взяти назад свій капітал; коли ж хто візьме три рази відсоток (за третю частину) то не може жадати капіталу“.¹⁶⁶ Тут автор має на увазі статтю 53 (на підставі Троїцького списку). „Друга постанова“, пише М. Грушевський далі, „установляла нормальний річний процент – 10 кун від гривни (хто бере річно 10 кун на гривну, має право на самий капітал); звичайно, рахуючи 50 кун на гривну, достають 20 – процентовий нормальний відсоток, але монетна система давньої Руси досі не вяснена докладно“.

„Отже сі закони“, продовжує М. Грушевський, „звернені проти надужити капіталістів. Припускають, що Мономаху належать також закони про банкрутів... і про закупів.. Се має свою правдоподібність“, додає вчений, „бо сі закони наступають по законі про проценти в великій масі кодексів і мають з ним певні внутрішні звязки: вони нормують претенсії до банкрутів і ограничують відповідальність закупів перед їх кредиторами, взагалі беруть їх в оборону від несправедливих претенсій кредитора – „господина“. В сих законах проявляється теж – коли не печальність про інтереси суспільности, то уважливість на її бажання й нарікання, що взагалі характеризує Мономаха в його поглядах на адміністрацію, як він їх подав у своїй науці дітям: не позволяйте „сильним“ нищити людей, самі розсудіть справу вдовиці; своєю заслугою він уважає тим що „не позволив сильним скривдити ані худого смерда, ані вбогої вдовиці“. „Переїздячи по своїх землях“, радить він, „не позволяйте своїм служащим (отрокам) кривдити ні своїх, ні чужих, ні в селах, ані на полях, аби вас не кляли“. В його науці дітям є певна гуманність, особливо напр. в забороні убивати „хоч невинного, хоч винного, ані самому убивати, ані казати убити... Але ще більше тут сеї уважливості, котрою каптував Мономах суспільність“.¹⁶⁷

Щодо законодавчої діяльності Володимира Мономаха, то ще в 40-их роках XIX ст. підносились голоси вчених про те, що ціла друга частина Широкої Правди є „устав“ князя Володимира.¹⁶⁸ Про це

точніше буде далі, але ми справді не маємо закидів проти законодавчої діяльності цього князя; навпаки, все говорить про його велику ініціативу в усіх ділянках державного управління.

Доба Володимира Мономаха, бурлива політично з внутрішнього і міжнародного становища, була насичена тенденціями реформ, організаційних плянів, нормативних взаємовідносин, з'їздів князів, князя та його дружини, тенденціями все централізувати, всім керувати самому, навіть церковним життям, що після церковних уставів попередніх князів, було автономним, на все класти свою печатку: на відносини до монастирів, до владик, до митрополита. Навіть літописання (друга редакція „Повісті временних літ“ створена у Видубицькім монастирі, а не в Печерській лаврі за традицією попередніх часів) творилося під знаком і печаткою політики Всеволодовичів та династії Володимира Мономаха; все життя Мономахового правління йшло під знаком „науки дітям“, що пронизувала всю психіку цього великого князя – вихователя свого народу.

Зовнішня політика Мономаха виявилась на найстислішим зближенні його дому з домом Грецького імператора; культура, політика, законодавство, церковне керівництво – все це було насичено візантійськими взірцями.

Найкраще поставити державно-організаційне життя можна перш за все через реформу законодавства. Устав князя Володимира Святого не був у дусі глибокого централіста Володимира Мономаха. Руська Правда Коротка вже не відповідала духові часу; вона потребувала основної ревізії статей, нової, кращої, системи і великого поповнення та поширення на інші ділянки суспільного життя. Хоч печатка діда Ярослава мала великий авторитет для внука, який толерував традицію свого роду, – все таки його законодавче діло з доповненнями синів, серед яких був і батько Володимира Мономаха, Всеволод, вже не в силі було служити потребам напруженої, ненастанної реорганізаційної та реформаторсько-війовничої політики Володимира. Таким чином, дух його правління вимагав нового збірника законів, розширеного і *централізаційного*, то зокрема нового кодексу Правди. Ініціатива була дана самим князем на з'їзді у Берестовім після смерти Святополка разом із дружиною і тисяцькими. Був заслуханий голос з місця і був зроблений початок законодавчої праці до унормування взаємовідносин сильних і багатих до бідних і підлеглих (економічно і соціально). Були почуті потреби місцевих представників влади і населення – лише треба було це все опрацювати, об'єднати найважливіше з того, що санкціонувалося адміністративною і судовою практикою.

Так у всіх ділянках державної роботи – в зовнішній політиці, в боротьбі з ворогами (Половцями) і в унормуванні внутрішнього життя: (1) князь подає ініціативу нового освітлення його політики і відносин до князів його попередників – твориться новий текст „Повісті временних літ“ з переглядом і переоціненням діяльності як предків так і сучасників династії Мономаха, в прихильному дусі до неї, і ця тенденція доводиться до 1116-ого року, до князівства самого Володимира, і в тому сенсі продовжується далі. Цей новий дух політичної ідеології підносить ігумен Видубицького монастиря

Сильвестр.¹⁶⁹ (2) Князь перенесенням мощів свв. Бориса і Гліба вдруге, щоб заслонити перше перенесення попереднього князя (противного роду), вибудуванням церкви цим свв. братам „на Лѣтъ“ „идеже св. Бориса кровь пролѣяна бысть“, дає ініціативу уваги до своїх предків-мучеників. Внаслідок цього з'являються аж три твори про Бориса і Гліба: (а) проложне сказаніє, (б) житійний переказ, і (в) паремійне чтеніє. Особливо яскравим є житійне сказаніє, дуже позитивне супроти Мономаха і його роду. В усіх нових творах відчувається виразна тенденція їх протиставити знаменитому *Чтенію* преподобного Нестора. (3) Нарешті, через започаткування князем на з'їзді в Берестові нових законів, підказаних самим життям, подається ініціатива до перегляду цілого законодавства часів Володимира, Ярослава та Ярославичів – *творюється новий збірник законів*, в якому оновлений кодекс Руської Правди знаходиться в найстислішій поєднанні із Судебником царя Константина, та витягом із книг Мойсеевих, що унормовують церковне життя. Визначається якась потайна чи символічна гармонія світського українського із церковним візантійським, що так ішли в парі через усе володіння Володимира Мономаха. Правда в тім збірникові законів займає найчільніше місце. Так повстає за дозволом князя та може і з благословення владики (Володимир протягом всього свого князювання був у доброзичливих взаєминах з митрополитом Миколаєм, Никифором, Микитою – по національності греками) кодекс Широкої Руської Правди в злуці з поширеним Судебником царя Константина.¹⁷⁰ Як же ж ця нова кодифікація Руської Правди була переведена?

IV.

Твердження деяких дослідників про поступневе напластування статей як процес творення кодексу Широкої Правди – я вже відкинув. Широка Руська Правда не є вислідом якогось несвідомого народно-культурного розвитку. Після докладного студіювання тексту Широкої Правди, я переконуюся, що *цей кодекс Руської Правди був актом свідомо творчим*, наслідок ініціативи однієї людини і акт опрацювання одного інтелекту та однієї волі в дусі нової доби, такої піднесеної і творчої якою була доба князя Володимира Мономаха.

Ініціатива до такої законодавчої кодифікації безперечно вийшла від самого князя Володимира. Розроблена вона була у Києві, а може навіть^а у Видубицькiм монастирі, під проводом і доглядом такого високого інтелекту яким був інтелект ігумена Сильвестра. Він міг у дусі нової моральної і політичної ідеологічної лінії спонукати до опрацювання збірника законів і зокрема Правду. В його оточенні легко могло повстати стремління пересистематизувати схему Короткої Правди внісши туди всі статті самого князя, доповнивши його початок перегляду правничих норм у новім кодексі ще його політично-моральним духом, ставши на захист інтересів найупослідженіших: холопів, закупів, смердів, дітей сиріт, удовиць і т.д.

Коли я в третій частині своєї студії зазначив, що Широка Правда повстала в кінці XI або на початку XII ст., то цим я не суперечав

теперішньому твердженню. Автор нового кодексу не брав нові статті із голови, не творив їх в час кодифікації, а брав із попередніх судових рішень та попередньої судової практики, притягаючи для своєї праці судові протоколи та постанови. Але з того всього він вибирав і *стилізував наново* лише те, що було найнеобхіднішим у сучасності і що їй не суперечило. Отже поодинокі статті у свої концепції вироблювались з практики в процесі кримінального й цивільного права ще задовго до кодифікації; але сама кодифікація, вибір і стилістичне опрацювання цих поодиноких статей відбулися на самому початку XII ст. Року 1118, ігумен Сильвестр вже був єпископом Переяславським, і правив катедрою в найулюбленішій і найбільшій волості князівства Володимир Мономах. До цієї катедри Володимир приєднав нові територіальні частини: бувшу катедру Ростовську, та майбутню Смоленську. Ці величезні простори та нові землі потребували великого хисту в їх переорганізації та управлінні. Посилаючи туди Сильвестра, свого найбільшого прихильника і найкращого співробітника, Володимир Мономах видно був певний в організаційних і керівничих здібностях нового єпископа. Його певність базувалась на великих здібностях Сильвестра як адміністратора, організатора тих підвалин держави Мономаха, які йому були найбільш потрібні, а такими здібностями були: його інтелектуальний авторитет, адміністративна активність живого політика та організаційно-судова творчість. Все це в особі Сильвестра об'єднувалось. Новий збірник законів став такою підвалиною до скріплення в одне ціле великих територій Володимирової великодержави та заведення в ній порядку і спокою.

Що нового вніс кодифікатор до основного мною вже визначеного кістяка з Короткої Правди? Незвичайно багато. На сорок статей із Короткої Правди новий кодекс розрісся майже втричі, до 122 статей. Перш за все автор доповнює рядом статей кримінальний відділ: статті 4-8, що розяснювали різні випадки коли платиться т.зв. „дика віра“; ст. 15 визначувала грошову покуту за вбивство ремісника чи ремісниці, про яких у попередньому кодексі і не згадувалось – вона поставлена на чолі цілої низки подібних статей (15, 16, 17). Статті 18-19 визначали дійсний судовий процес у кримінальних справах, коли злочинець не був захоплений на місці злочину; визначалась кількість свідків, порядок подавання коли свідків не було, інших доказів. Стаття 20 розяснює, що обидві сторони мусять платити однакові судові витрати, бо суд працює для них обох. Статті 21 і 22 вносять ідею *вищого* суду коли немає свідків, або коли злочин такий великий, що присяга (рота) чи вода не є достаточними; тоді вводиться іспит залізом. У судових справах проти порушення права власності вводяться способи доказів відповідно до ціни судової позови: менше двох гривень – рота; від двох гривень до пів гривні золотом – вода; вище пів гривні золотом – залізо. Релігійний характер Божої кари (суду Божого) в цій статті яскраво показаний. Новою є частина статті 35-ої про *поток* для конокрада: конокрадство й тоді рахувалось в українському населенні найтяжчим злочином. Цілком зрозуміла й кара – викинення злочинця із його суспільства. Статті 38 і 39 доповнюють статті про звід. Стаття

43 трактує про крадіж хліба чи пашні. Ст. 46 – про холопів-зłodіїв, що не є відповідальні за свої вчинки, бо є несвобідні. На цьому кінчається карне право.

Стаття 47 розяснює порядок судового процесу проти того хто позичив гроші, і не віддає. Ст. 48 вказує на те, що між людьми купецького стану при позиках договору не потрібно; обмежується лише присягою. Ст. 49 визначає порядок переховування чужого майна. Статті 50, 51, 52, 53 трактують про проценти і найкоротші терміни позик (не менше як на 4 місяці). Статті 54 і 55 – про банкрутів і боржників: беруться у захист від експлуатації та надужити. Статті 56-62 і 64 присвячуються унормуванню відносин між землевласником і закупом. Ст. 66 трактує що свідками можуть бути лише свободні особи. Статті 68-71 – про грошові покути за вибиття зуба, крадіж бобра, про сліди зłodійства, про крадіж чи знищення знаків власности борті. Ст. 72 цілковито перероблена із статті 34 Короткої Правди; вона деталізує різні випадки порушення межі; про це і в статті 73. Ст. 74 трактує збори продажі, тоді як у Короткій Правді нормувалися лише збори віри; додається новий тип грошових покут. Ст. 76 унормовує бджолярство. Ст. 77 визначає порядок переслідування зłodія. Ст. 80 доповнює статті про крадіж птиці. Ст. 83, кара „на поток на грабеже дом его“ за підпал току і хати. Ст. 84 – кара за поранення коня або іншої скотини. Ст. 85 розяснює всі строгості кари, коли свідки є свободними; холопи за свідків не виступають; а коли й виступають, то лише для того, щоб розпочати суд. Статті 86-87 розяснюють уроки від присяги залізом і такси їх для різних службових осіб.

Стаття 88 урівнює перед судом жінку, за вбивство якої та сама відповідальність, що і за вбивство чоловіка. Ст. 89 трактує убивство холопа, як і інше рухоме майно власника. Статті 90-95, 98-106, 107 трактують про спадщину після смерти батька, мужа і т.д. Тут визначаються статті найголовніші із спадкового права і родинного; відокремлюються вони лише статтями 96, 97, 108 про різні оплати „городнику“, „мостнику“ і судові, та про оплати з присяги, як карні, так і судові.

Останній цикл статей (110-121) трактує про холопство; що спричинюється до холопства (ст. 110), коли не зможе відробити борг (із закупа), про втечу холопа і різні пільги під час його розшуків, про переховування втікачів-холопів; які наслідки коли другою стороною при договорі – холоп; про крадіж втікачем-холопом, і т.д. Про ранню відпалу статтю 122-гу вже говорилося (див. ст. 93).

Всі додані статті Широкої Правди розподілюються у дві категорії: одні доповнюють або розяснюють статті що перенесені із Короткої Правди; другі – цілком оригінальні. Серед останніх, найцікавіші ті що підносять нові форми правного життя і свідомости: з цього становища заслуговують особливої уваги статті про закупів, смердів, і холопів. Коли перші цілком підлягають судовій і правній охороні їх особистих і масткових інтересів і прав, та виявляється тенденція полегшити їх становище, то холопи трактуються майже нарівні з рухомим майном власника. З цього можна бачити, що інститут рабства тоді ще вповні був діючим і правна та моральна свідомість не стояла ще на тій висоті,

щоб і холопів уважати за людей. Така була ситуація не лише в Україні, але і скрізь в Європі.

В новім кодексі підноситься також цікавий і важний інститут спадкового права, зокрема спадкового права смердів (селян), які все таки трактуються нарівні з іншими свобідними верствами. Цікаво ще й те, що конокради і палії, як злочинці, трактуються майже нарівні із убивцями; сильною є й охорона приватного майна. Особливо яскраво в новім кодексі виявляється тенденція визначення такси різних оплат службових осіб, та грошових покут і податків до державної скарбниці, чи скарбниці князя. Видно, що адміністративно-судова організація і законодавство йшли впарі з налогами та державними податками, як доходи князя й його адміністративного апарату. Це був другий нерв (перший: охорона спокою, майна, захист інтересів підданих) державного будівництва на чисто феодалних основах – попасу князя та його урядників і слуг з добробуту смердів. З цього боку Широка Правда: (1) тіснішим кільцем законів охоплює населення, щоб його в своїх інтересах краще підбити під свою владу; (2) глибше проникає у всі закутки соціального життя; (3) вище підносить ідею правового устрою; (4) яскравіше висвітлює морально-правні відносини; (5) визначає вище і розглядає докладніше обов'язки громадян до себе і до державного княжого апарату. Цим усім Широка Правда є незрівняно вищий і дальший крок у розвитку староукраїнського права і правової свідомості, аніж була в ту пору Коротка Правда.

Підводячи підсумки всього визначеного, я підкреслюю слідуєчі з них як найголовніші:

- (1) Кодекс Широкої Правди є твір одного автора і був утворений на основі кодексу Короткої Правди.
- (2) З Короткої Правди автор цілком взяв аж 40 (із 43) статей, що склали головне тло Широкої Правди.
- (3) До цього тла автор додав багато нових статей, що або доповнювали і розяснювали статті, запозичені з Короткої Правди, або визначали нові правові норми, маєткового, родинного і спадкового права.
- (4) Ця Правда була виготовлена з ініціативи Великого Київського князя Володимира Мономаха, і в дусі його політики.
- (5) Головним її духовим творцем був ігумен Сильвестр, що був правою рукою Мономаха.
- (6) Час утворення Широкої Правди припадає перед 1118-им р., коли Сильвестр ще не був єпископом Переяславським.
- (7) Широка Правда носить на собі печать централізаційної політики Великого Князя.
- (8) Нові статті були запозичені переважно із звичаєвого права та судово-адміністративної практики того часу.
- (9) Широка Правда була видатною появою на ті часи, і визначала високий рівень законодавчої творчості і правової свідомості її творців.^{AA}

Частина П'ята:

ВІЯСНЕННЯ КОДЕКСУ КОРОТКОЇ ПРАВДИ Й ПИТАННЯ ПРО ЯРОСЛАВОВУ ГРАМОТУ

I.

Кодекс Широкої Руської Правди привів мене до Короткої Правди, до вивчення якої я і переходжу.

Із списків цієї Правди для науково-текстологічних студій відповідають лише два: (1) список Академічний; (2) список Археографічної Комісії, або, за термінологією Шахматова – список Комісійний. Щодо варіантів наведених Татищевим із невідомого Ростовського літопису, то вони остільки відмінні від загального тексту, що при такій малій кількості вони не дають уявління про цілий текст списку. Такі ж сумнівні для мене є дві копії (одна з Ермітажної Петербургської бібліотеки, друга – із збірки Погодіна) з копії Татищева з якогось (невідомо якого!) рукопису. Вони викликають сумнів тим, що хоч нібито скопійовані з одного рукопису, а ховають у собі великі різниці в тексті; це свідчить про те, що списувались вони дуже неточно і через це саме є слабим джерелом для стислого і докладного студіювання тексту. Ці копії можна мати на увазі лише в крайньому випадкові.

Історію тексту за списками Короткої Правди в головних рисах визначив О. Шахматов. До своєї розпорядимості він мав списки Академічний, Археографічний і список Толстого з Петербургської публічної бібліотеки. Текст списку Толстого Шахматов признав точною копією списку Академічного. Щодо взаємин тексту списків Академічного і Археографічного, то спочатку був тої думки, що текст сп. Археографічного теж є копія із списку Академічного, але потім від цієї думки відмовився і признав, що „обидва вони близькі до недійшовшого до нас оригіналу другої редакції Першої Новгородської літописи молодшого ізвода“.¹⁷¹ До цієї схеми Шахматова щодо історії тексту Новгородського літопису, а тим самим і Правди, я додаю, що текст списку Новгородського літопису, копія якого переховувалася в Румянцевському Музеї в Москві, є також копією Академічного списку. Таким чином, в розгляді я оперував текстом Короткої Правди тільки на підставі списків Академічного і Археографічного.

Ці списки входять у Новгородський літопис виданий Археографічною Комісією під назвою *Новгородського Першого*. Вставлена Правда після короткого опису під р. 1016 війни Ярослава із Святополком. В цій війні і перемозі Ярослава Новгородці виявили велику допомогу своєму князеві, і літописець додає: „Ярослав иде къ Киеву, съде на столѣ отца своего Володимира, нача вои свои дѣлити: старостомъ по 10 гривень, а смердомъ по гривнѣ, а Новгородцемъ по

десяти гривень всѣмъ и отпусти ихъ всѣхъ домовъ, и давь имъ правду и уставъ списавъ, глаголав тако: по сей грамотѣ ходите, якоже писахъ вамъ такоже держите“.¹⁷² Після цього ідуть слова „А се есть“ і далі заголовок: „Правда Росьская“, після якого і самий текст Правди. За ним, починаючи з р. 1017 продовжується самий літопис.

Складається Правда із двох частин. Перша, за 5-ма виданнями Н. Калачова,¹⁷³ Лазаревського й Утіна,¹⁷⁴ Н. Аристова,¹⁷⁵ Г. Іречека,¹⁷⁶ Владимирського-Буданова,¹⁷⁷ складається із 17-ти статей, що їх дослідники приписують кн. Ярославіві; а друга, починаючи від статті 18, має свій окремий заголовок: „Правда оуоставлена Роуською земли і т.д.“. Далі за цим заголовком слідують останні статті (19-43).

Ніодна стаття цієї Правди не має заголовку; в рукописові вони йдуть одна за одною без перерви і без виділення в окремий рядок. Виділені лише окремі частини Правди: (1) Ярославова Правда (статті 1-18) і (2) Правда Ярославичів (статті 19-43). При початку кожної частини на маргінесі зліва в Академічному списку стоїть замітка“ „зри“.

Оригінал Археографічного і Академічного списків разом із 2-гою редакцією Новгородського першого літопису молодшого ізводу, за студіюванням Шахматова, вийшов із першої редакції Новгородського 1-ого літопису молодшого ізводу, з доповненнями із літописного ізводу 1448-ого р. Ця перша редакція, на його думку, вийшла із Софійського Временника 1423-ого р.,¹⁷⁸ який у свою чергу вийшов з ізвода 1333-ого р., що репрезентується Синодальним списком Новгородського 1-ого літопису.¹⁷⁹ В основу цього останнього зводу 1333 р. був покладений літопис Германа Вояти, священника новгородської церкви св. Якова, писаний в році 1169, а оригіналом цієї перерібки Вояти був другий новгородський літописний звід складений за теорією Шахматова р. 1167-ого при дворі новгородського владика.¹⁸⁰ Щодо *першого* Новгородського літопису, то він, на думку Шахматова, був зложений р. 1050 на підставі розпорядження Новгородського владика Луки і Новгородського князя Володимира Ярославича в пам'ять збудування нової церкви св. Софії. Цей звод мав вийти із найдавнішого Київського зводу 1039-ого р. і з місцевого новгородського літопису, початого 1017 р. і закінченого 1036 р.¹⁸¹ До цього новгородського літопису мала бути вперше вписана новгородським єпископом Іоакимом – Ярославова грамота.¹⁸²

II.

Всі дослідники тексту Короткої Правди констатують дві його частини, і звязують повстання першої (статті 1-18) із іменем князя Ярослава. Повстання ж другої частини Короткої Правди (статті 18-43), звязують вони із синами князя Ярослава згідно із заголовком 18-ої статті.

Щодо обопільностей обох частин, то в визначенні їх змагаються дві думки: (1) Неймана – що друга частина це лише доповнення до першої; (2) Татищева, Еверса і Погодіна – що Правда Ярославичів це самостійний збірник законів. Першу думку обстоюють Тобін, Калачов, Мрочек-Дроздовський, Владимирський-Буданов і інш., а другу – Ланге,

Сергеевич і інш. Щоб самому свідомо і критично розібратися в цій питанні, мушу розглянути текст Короткої Правди і обидві її частини порівняти між собою. В основу тексту Короткої Правди кладу текст списку Археографічної Комісії, бо вважаю що він є найпоправніший.

Перша частина ПРАВДА РУСКАА

1. Оубиеть моужь моужа то мьстѣтъ брату брата любо сынови отца а любо отцю сына любо братоучада любо сестриню сынови аще не боудеть кто мьстя то 40 гривенъ за голову аще ли боудеть роусинъ или гридѣнь любо коупць или ябетникъ или мечьникъ аще ли изъгой боудеть любо словенинь то 40 гривенъ положить за нь

2. Или боудеть кровавъ или синь надражень то не искати ємоу видока челоуѣкоу тому аще не боудеть на немъ знаменія никосго же аще ли приведесть видокъ а онъ не можетъ ино тоу тому конецъ аще ли себе не можетъ мьстити то взяти ємоу за обиду 3 гривнѣ а личьцю мьзда

3. Аще ли кто кого оударить батогомъ или жердью или пястью или чашею или рогомъ или тылеснику то 12

Друга частина ПРАВДА ОУСТАВЛЕНА РОУСКОЙ ЗЕМЛИ

19. Аще оубиють огнищанинь въ обиду то платити за него 80 гривенъ оубоици а людемъ не надобѣ а въ єздовомъ княжѣ 80 гривенъ

20. Аще же оубиють огнищанина в разбои а оубицица не изыщоуть то вирное платитѣ в неи же вѣрнѣи голова начнетъ лежати

21. А иже оубиють огнищанина оу клитѣ или оу коня или оу говяда или оу коровѣи татѣбѣ то оубити за пса мѣсто а тои же поконѣ и тивоуницу

22. А во княжи тивунѣ 80 гривенъ

23. А конюхъ оу стада старыи 80 гривенъ яко оуставиль Изяславъ въ своємъ конюсѣ єго же оубилѣ Дорогобоудьци

24. А в сельскомъ старостѣ княжи и в ратаинѣмъ 12 гривнѣ

25. А в рядовницѣ княжи 5 гривенъ

26. А въ смердѣи в холопѣ 5 гривенъ

27. Аще роба кормилица или кормиличиць 12 гривнѣ

28. А за княжъ конь иже с пятномъ 3 гривны а за смердѣи 2 гривнѣ за кобылоу 60 рѣзанъ а за воль гривноу а за коровоу 40 рѣзанъ а третьякъ 15 коунѣ а за лоньщину польт 5 гривнѣ а за теля 5 рѣзанъ за яря ногата за баранъ ногата

30. Аще ли приидеть кровавъ моужь или синь то не искати ємоу послуох

гривнѣ аще сего не постигнууть то платити смоу то тоу томоу конецъ

4. Аще оутнеть мечемъ а не вынезъ сго любо роукоять то 12 грѣвнѣ за обиду

5. Аще ли оутнеть роукою и отпадетъ роука любо оусъхнеть то 40 гривны

6. Аще ли будетъ нога цѣла а начнеть храматн тогда чадь смирять

7. Аще ли прѣсть оутнеть кои любо 3 гривны за обиду

8. А въ оусѣ 12 гривнѣ а въ бородѣ 12 грѣвнѣ

9. Аще кто вынемъ мечъ а не тнеть то гривною положить

10. Аще ли ринеть моужь моужа любо от себе любо к собѣ 3 гривнѣ а видока два выведеть аще боудеть варягъ любо колбягъ то на ротоу

11. Или челядинъ съкрыеться любо оу варяга любо оу колбяга а сго за три дни не выведоуть а познасть и въ третїи день то изимати смоу свои челядинъ а три гривнѣ за обиду

12. Аще кто поидеть на чюжемъ конѣ не прошавъ сго то положити 3 гривны

13. Аще поиметь кто чюжь конь любо ороужьѣ или портъ а познасть въ своємъ миру то взяти смоу свое 3 гривны за обиду

14. Аще познасть кто не смлеть сго то не рци смоу моѣ но рци смоу тако поиди на свод кдѣ еси взялъ или не поидеть то пороучника за 5 днїи

31. Аще ли крадетъ конь или волю или клѣтъ да аще боудеть єдин краць то гривною и 30 рѣзанъ платити смоу или ихъ боудеть 18 то по 3 гривнѣ и по 30 рѣзанъ платитѣ мужеви

38. Аще ли оубиють татя на своємъ дворѣ или оу клѣтѣ или оу хлѣва то тои оубить и естъ аще паки держать сго до свѣта то вести сго на княжь дворѣ сице ли оубиють сго а люди видѣли связана то платити в немъ

40. Аще ли оукрадоуть овцю любо козоу или свѣнью а ихъ боудеть 10 одиною овцю оукралѣ да положить по 60 рѣзанъ продажи

32. А въ княжи бортѣ 3 гривны или пожьгоуть или издероуть

15. Аще гдѣ възыщеть на друози проче а онь ся запирати начьнеть то ити смоу на изводѣ пред 12 моужа да аще боудя обидя не вдалѣ достоинно смоу свои скот а за обиду 3 гривнѣ

16. Аще кто челядинѣ поняти хощеть познавъ свои то ко ономоу вести и оу кого то боудеть коупитъ а тои ся ведеть къ друугомоу даже и доидеть до третьяго то рци третьемоу вѣдаи ты мнѣ свои челядинѣ а ты своего скота ищи при видоци

17. Или холопѣ оударитъ свободна моужа а оубѣжитъ в хоромѣ а господинѣ начнеть не дати єго то холопа пояти да платитъ за него господинѣ єго 12 гривнѣ а за тимѣ гдѣ єго налѣзоуть оудареныи тои моужѣ да биють єго

18. А иже изломитъ копие ли щитъ или портѣ а начнеть хотѣти єго держати оу себе то прияти скота оу него а иже єсть изломилъ аще ли начнеть примѣтати то скотом смоу заплатитѣ колко далѣ боудеть на немѣ

42. А се поконѣ вирныи вирникоу взяти 7 вѣдорѣ солодоу на недилю тоже овенѣ или полотѣ или двѣ ногатѣ а въ средоу рѣзаноу а в пятницу тако же а хлѣба по колкоу

34. Аще кто межю переореть любо сопретєсь то за обиду 12 гривнѣ

35. Аще ли лодью оукрадетъ то за лодью платитѣ 30 рѣзанѣ а продажи 60 рѣзанѣ

36. А в голоуби и в коуряти 9 коунѣ а въ оутки и въ гоуси и в жеравѣ и в лебедѣ 30 рѣзанѣ а продажи 60 рѣзанѣ

37. Аще оукрадоуть чюжь пєсь или ястребѣ или соколѣ то за обиду 3 гривнѣ

39. А хто сѣно крадетъ то 9 коунѣ а в дровѣх 9 коунѣ

29. Аще оуведеть чюжь холопѣ или робоу платитѣ смоу за обиду 2 гривнѣ

33. Или смердѣ оумучать а безъ княжа слова за обиду 3 гривны а въ огнищанинѣ и в тиоунѣцѣ и в мечницѣ 12 гривнѣ

41. А кто изимать томоу 10 рѣзанѣ а от гривнѣ мечьникоу коуна а в девятиноу 15 коунѣ а князю 3 гривнѣ а от 12 гривноу ємѣчо 70 коунѣ а в десятиноу 2 гривнѣ а князю 10 гривенѣ

могоуть изьясти и пшена а курь по двоє на день кони 4 поставити и сыпати имь на конь колко змогоуть зобати а вирникоу 60 гривень и 10 рѣзань и 12 вѣверици а переди гривна или ся пригодѣ в говѣніс рыбами то взяти за рыбы 7 рѣзань то всѣх коунь 15 коунь на недѣлю а борошна колко змогоуть и ясти до недѣли же вироу сбероуть вирници то ти оуроць Ярославль

43. А сеи оуроць мостъником аще помостивше мость взяти ѿт дѣла ногата а ѿт городници ногата аще ли боудеть ветхаго моста потвердити нѣколико доскъ или 3 или 4 или 5 тоє же

III.

Коли придивляємось до цих обох частин Короткої Правди, то бачимо, що між ними є багато спільних моментів у тексті. Перш за все в заголовкові обох частин є повна аналогія; лише в другій частині той самий заголовок інакше стилізований. Далі, теми деяких статей першої частини повторюються в другій (статті: 1 – 19, 21-28; 12-14 – 31, 38, 40; 16 – 29; 17 – 33; 42 – 41). Є й різниця: статті з першої частини, що не викликають жодних сумнівів в тематиці і стилістичних формулюваннях у другій частині не наводяться. Лиш одна 2-га стаття повторена в 30-ій, і то тільки її початок (за винятком слова *видок*, що замінене словом *послоухъ*), бо стаття 30 цим першим реченням і обмежується, тоді як стаття 2 розвиває інші випадки, передбачає присуд і кару чи покуту. Це, на мою думку, показує, що автор другої частини Короткої Правди, коли закріпив що вона дослівно повторює 2-гу статтю першої, припинив своє переписування. Це саме завважив і Владимирський-Буданов, коли писав у примітці до ст. 30: „це є *коротке повторення* 2-гої статті Академічного списку“, а далі його висновок що це повторення „показує що Правда дітей Ярослава є збірник окремих від Правди Ярослава“.¹⁹² Таким чином, заголовок і 2-га і 30-а статті – це є все, що свідчить про близьке повторення статей першої частини в другій. Більше такого повторення не помічається. Далі слідує статті, що або цілком перероблюють і доповнюють статті першої частини Короткої Правди, або їх пропускають, хоч між ними є дуже важні, пізніше уведені навіть до Широкої Правди (значить не втрачили реального сенсу й чинності). Нарешті вводяться теж нові статті, яких у першій частині взагалі не було.

Перша стаття першої частини перероблюється в слідуєчий спосіб. Ця стаття складена лише в загальному формулюванні, не передаючи деталей і окремих випадків; статті ж 19-27, перероблені на

основі першої, перераховують типи вбивств, і деталізують умови при яких ті вбивства відбуваються. Вбивства розподілюються в дві категорії: (а) вбивства свобідних людей і княжих відпоручників (огнищанина, тіуна, конюха і т.д.); (б) вбивства несвобідних (холопів, рабів), різні роди худоби. У першій категорії (ст. 19-23) визначаються карні штрафи-віри, а в другій (ст. 24-28) – винагорода князеві за знищення його власности. Це показує, що статті в другій частині не тільки розкривають і подрібно деталізують загальний зміст 1-ої статті першої частини, цебто розяснюють її, але й доповнюють (ст. 22-28) випадками знищення рухомого майна, чого перша стаття не передбачала.

Статті 13-14 знайшли відгук у другій частині в статтях 31, 38 і 40. В цих останніх проводяться перерібка статей першої частини в трьох напрямках: (а) перераховуються об'єкти крадіжжі і визначається розмір покути, коли крав один чи більше злодіїв, а також міра відповідальности одного злодія чи більше; (б) передбачуються випадки самосуду над злодієм і визначаються випадки коли такий самосуд можливий, а коли за нього паде відповідальність на того хто такий самосуд учинив; (в) нарешті самі статті інакше формулюються й опрацьовуються. Таким чином, процес перерібки йде в напрямі розяснення, доповнення до статей 13-14, і стилістичного виправлення.

Стаття 16 відбивається в ст. 29-ій другої частини, але упрощується і доповнюється новим об'єктом злочину (уведенням рабині). Стаття 17 першої частини основно перероблюється в ст. 33 другої частини: (а) характер формулювання цілком змінюється; (б) розяснюється об'єкт злочину і розкривається вираз оударить свободна мжуа; (в) замісць одного типу покути визначаються два.

До першої частини Короткої Правди майже всі дослідники зараховують статтю 42, що мала нібито бути статтею 19-ою. Це цілком можливо, на що існують аргументи: (1) в кінці статті зазначається то ти оурокъ Ярославль; (2) в статті 9-ій кодексу Широкої Правди на самім її початку читається: а се поконы вирнии были по (інш. сп.: при) Ярославль; (3) стаття 41 другої частини Короткої Правди є ніщо інше як стаття, що зформульована на основі й за зразком статті 42; коли би ця остання стаття мала бути органічною приналежністю другої частини, то вона була б уміщена перед 41-ою статтею, а остання слідувала б за нею, як її перепрацьовання. Але стаття 42 опинилась після 41; а це сталося тоді, коли треба було і для другої частини писати закони вірнії, як важну частину кожного кодексу, бо вона забезпечувала князівську скарбницю. Автор, не маючи на меті її переробити, просто переніс із першої частини до другої після того як стаття 41 була вже написана.

Другий вид нововпроваджених статей – це зарядження не включені до першої частини, але втягнені до другої за вимогою життя. Тут йдеться про статті: 32, 34, 35, 36, 37, 39. В них перераховуються нові злочини, першою частиною не передбачені, а власне про пошкодження й крадіж іншого рухомого майна. Ці статті мають своєю метою доповнити й поширити кару та покуту на інші випадки. Новою є і стаття 43-я про оурокъ мостников, за помощення та напругу мосту.

Нарешті, третій вид статей, що в другій частині в цій чи тій формі не повторюються і залишаються лише в першій, це статті: почасти 2-га, 3-11, 15, 18. Можна було би думати, що ці статті не відбиваються в другій частині тому що вони вже віджили і життя само їх відкинуло з обігу; але це не так. Вони всі ввійшли до Широкої Правди. Отже, не тому вони не ввійшли до другої частини Короткої, що вже не були потрібні, а навпаки, заховались незмінними тому що вони були найпотрібніші і стилістично та правниче найліпше відповідали духові часу.

Таким чином, із всього вище розглянутого виникає лише один висновок: друга частина Короткої Правди не була самостійним кодексом законів синів Ярослава, як думали Татищев, Еверс, Сергеевич і інш.; а тільки *доповненням* до першої частини Короткої Правди. Її завданням було: пояснити ті статті, формулювання яких було вже застарілим, і потребувало нового оформлення чи доповнення; та ввести нові статті яких судова практика вимагала. Я не підтримую вищенаведеного твердження Владимирського-Буданова що „Правда дітей Ярослава є збірник окремий від Правди Ярослава“; та й сам автор змінив своє рішення, бо в *Обзорі* він говорить зовсім щось інше, а власне: „Правда Ярославичів є збірник доповнюючий до Правди Ярослава“.¹³³

Цікаво що Сергеевич в одній і тій самій праці на другу частину Короткої Правди висловлює два протилежні погляди. На протязі п'яти сторінок автор доводить, що друга частина Короткої Правди є цілком самостійний твір, так само як і перша, і як кодекси Широкої та Скороченої Правди,¹⁴⁴ а на дальшій сторінці доказує, що Ярославичам із другої частини належуть не більше 5-ти статей.¹⁴⁵ В іншій місці, коли він розбирає Правду з боку її змісту, на підставі кожного кодексу Правди окремо, то першу і другу частину Короткої Правди трактує не як самостійні кодекси, а як єдиний збірник законів карного права і процесу.¹⁴⁶ Навіть поділ на статті він робить не кожної частини Короткої Правди окремо, як два різних і самостійних кодексів, а як єдину кодифікаційну цілість поділену на 50 статей. Це показує, що дослідник сам не був переконаний у своїм твердженні про два окремі кодекси Руської Правди.

Отже остаточно приймається, що Коротка Правда, це *єдиний кодекс законів*, хоч не відповідно скодифікований бо коли окремі частини провели в собі більш-менш послідовну і річеву систематизацію, то обидві частини у своїм повязанні з'єднані так, що перша є головною, а друга – додаткова, неспоєна належно з першою як органічна цілість, а лише приписана з кінця, як розяснюючий додаток, до головної частини. Це свідчить, що особа яка складала Коротку Правду поставилася до першої частини з пієтизмом, або не виявила сміливості та вміння стисліше і глибше обидві частини на рівні повязати.

Є ще один момент в змісті і концепції другої частини Короткої Правди, що підказує цілий ряд думок щодо повстання її і відношення до першої частини. Кодекс Широкої Правди, поперше, підкреслює що по Ярославѣ же пакы совокоупишася сынове его... *и отложиша оубиєньє за голову но коунами ся выкоупати а ино все*

якоже Ярославъ соудиль такоже и сынове его оуставиша (стаття 2, за сп. 3 і 72); по-друге, визначає *то Ярославъ былъ оуставиль оубити и но сынове его по отци оуставиша на коуны любо бити и розвязавше любо ли взяти гривна коунъ за соромъ* (стаття 65, за сп. 3).

В цих заявах я бачу підтвердження попередньої думки, що закони Ярославичів лише доповнювали першу частину Короткої Правди, а не мали наміру її замінювати. Інший аспект цих пояснень є той, що в них також означаються причини появи цих доповнень до кодексу Ярослава: статті другої частини Короткої Правди (ст. 19-28) відмінюють і касують головний нерв звичаєвого права і Ярославого законодавства: *кріваву помсту*; але про це в статтях другої частини прямо не говориться. Це вказує на якийсь глибший сенс заміни помсти без деклярації чи рескрипту: всі статті другої частини цю можливість пропускають і говорять лише про грошеву покуту. Така заміна кровавої помсти на грошеву покуту, це крок законодавства величезної моральної і політичної ваги, рівний теперішній заміні смертної кари; але цю велику законодавчу подію реформатори *на письмі не заманіфестували*. В такому акті можна догадуватися багато причин:

(1) Культурний рівень країни в той час був ще такий низький, неграмотність і темнота народу та сила звичаєвого права в реальних відносинах була ще така значна, що для переведення в життя цієї нової ідеї потрібний був великий судовий і адміністративний апарат та авторитет суду і церкви, бо не одні заборони мусіли б мати силу, а повна зміна морального і карного світогляду. А ми знаємо з джерел, що не скрізь в народі і навіть серед інтелігенції та вищих верств були переконання на відповідній висоті.

(2) Нові закони та рішення не розголошувалися і не деклярувалися, бо для цього не було відповідного засобу, а периферія була велика і по всіх закутках землі цього зробити було й неможливо; але по тих судових інстанціях де переводилися ці постанови в життя, по церквах і на площах у головніших центрах проголошення про відміну кровавої помсти напевне відбувалися.

(3) Був ще один мотив фактичного замовчування кривавої помсти при вбивствах і каліцтвах та образах честі. Про скасування помсти широко не оголошувалося тому, що цей карний інститут найчастіше використовувався якраз у князівських родинах; цей факт ясно показав Мрочек-Дроздовський.¹⁸⁷ У високій князівській політиці право кривавої помсти, як звичаєве право (право сильного по принципу: око за око, зуб за зуб) – було найпотужніше. Через це саме, на мою думку, ті що відміняли це право загалом, менше всього думали про відміну його в себе і для себе.¹⁸⁸

Коли цей додаток до першої частини Короткої Правди був вирішений? Сама Правда про це нотує, що коли ся совокоупиль Изяславъ Всеволодъ Святославъ і інш., – тоді правда оуставлена; а це було тоді, коли ці три сини Ярослава жили в мирі. Так було зараз же після смерті Великого князя їх батька – цебто зараз після 1054-ого року. В звязку з цим напрошується ще одна думка. Може й старалися

сини Ярослава відмінити кроваву помсту, що найбільше розідала і нищила князівські родини т.зв. міжусобицями, але в той самий час кожний князь думав своє: один точив меч на другого (Святослав), а другий сіяв мир (Ізяслав) в глибокій і наївній вірі, що він переробить вовчу натуру свого брата, такого ж як і він, феодала.

Після створення цього додатку він, як новий розділ відміни кривавої помсти, розяснень і доповнень був приложений до першої частини Короткої Правди і в такому вигляді та механічним пов'язанні став кодексом карного права й процесу в кожному суді.

Дійшов він і до Новгороду, де був 1167-ого р. вписаний (в канцелярії владики) у другий новгородський літописний ізвод. Звідти, як було показано у першому розділі цієї частини, перейшов через усі ізводи там перераховані і ввійшов до другої редакції першого новгородського літопису, що заховався в списках 1-2 та інш. Цей кодекс і є Коротка Правда.

IV.

Тепер звернемося до останнього кільця того великого процесу формування карного й цивільного кодексу судових та адміністративних законів – до першої частини Короткої Правди, чи до *Правди Ярослава*, як її називають майже всі дослідники. Зазначую, що цю думку заперечив Сергєєвич. Він гадав, що ця частина Короткої Правди, хоч і повстала за часів Ярослава, але не була творена ним самим. Якихось 200 років вона ходила по руках тодішніх суддів та інших представників законности, порядку чи суспільного спокою, і попала до рук новгородського літопису просто як „Правда роуськая“ і нічого більше. Разом із цією останною попала і друга – Ярославичів, і цей літописець (на основі того, що друга Правда дійсно в самім заголовкові приписується синам Ярослава) сам зв'язав першу з Ярославом, склавши нібито ті слова які проголосив Ярослав до Новгородців коли дав їм Правду й наказав „по ній“ ходити. Так, на думку Сергєєвича склалася легенда про Правду Ярослава.¹⁸⁸

Шкода що дослідник, перевидаючи вчетверте р. 1910 свої „Лекції і дослідження“ з поправками й доповненнями, не поцікавився переглянути важну працю О. Шахматова видану 1908-ого р. Коли б дослідник Руської Правди розгорнув і переглянув „Розшуки“ Шахматова, то він на сторінці 215 прочитав би ось що: „В Комісійному списку, який, як відомо, починаючи з кінця 6523 (1015) року, доповнює текст Софійського Временника (тотожний у відповідному місці із Синодальним списком), на основі Новгородського ізвода 1448-ого року, ми знаходимо під р. 6524 (1016) (зайві в порівнянні із Синодальним списком) слова: „и давъ имъ правдоу, и оуставъ списавъ, тако рекши имъ: по сей грамотъ ходите, якоже списахъ вамъ, такоже держите“; а за ними, „а се есть Правда Рускаа“ і потому текст Правди. Не сумніваюсь в тому, що і ці слова і текст Правди попали в Комісійний список з ізводу 1448 р.; в ізвод 1448 р. вони внесені із загальноруського ізвода, а в цей останній із новгородської єпископської літописи, частково з ізводу 1167 р., що був її основою, хоч

можливо, що в Новгородському джерелі загальноруського ізводу читався не текст Руської Правди, а текст Ярославової грамоти“. А коли б Сергєєвич поглянув даліше, то довідався б слідує:

„Із попереднього видно з якою докладністю були списані в Новгородській літописі події 1015-1016 років (боротьба Ярослава із Святополком за Київський князівський стіл, надгорода Ярослава Новгородців за допомогу в перемозі над Святополком, вищенаведені слова Ярослава, звернені до Новгородців і наділення їх Правдою – Л.Б.) При розв'язанні питання про походження цього запису (про наділення Правдою – Л.Б.), необхідно мати на оці дальші дві обставини. По-перши, відмічю ту ґрунтовну частину записи, яка в найясніший спосіб свідчить про те, що вона не може бути віднесена до часу скілько небудь віддаленого від подій 1015-1016 рр...¹⁸⁹ По-друге, зупиняюся на тих суперечних міркуваннях на які наводить все це новгородське оповідання про події 1015-1016 рр. (Чому власне літописець замовчує всі інші події того часу, другу боротьбу Ярослава із Святополком за Київ 1019 р. і також за допомогою Новгородців і т.п. – Л.Б.)... Отже, бачимо спрямований інтерес новгородського літописця якраз до подій 1015-1016 рр. Чому ж його інтерес знизився після повідомлення про Любецьку битву і повернення Новгородців до дому? Ми дамо відповідь на це питання, перемінивши його: чому ж новгородський літописець виявив таке зацікавлення до подій 1015-1016 рр.? Чи шукав він у них сюжет для цікавого оповідання, чи при тому зацікавлювала його діяльність Ярослава, чи підкреслював він ту поміч яку Новгород виявив своєму князеві? Сумніваюся. Наступні події були не менш драматичні, наприклад появлення Ярослава в Новгороді „сам четвертий“ після поразки коло Волиня; боротьба Ярослава за Київський престіл продовжувалася у ще більше напружених розмірах у двох наступних роках; своєю повторною допомогою Новгород заслужив ще більшу вдячність від Ярослава який на Півдні стратив усе: *Ці міркування примушують мене визнати, що головною спонукальною причиною для Новгородца внести до літопису події 1015-1016 рр. було щось інше; йому було важно закріпити вміщення у літопис той „установчий акт“ що його подарував Новгородові Ярослав коли він відпускав із Києва тих Новгородців які посадили його на велике князівство“*.¹⁹⁰

Після того дослідник зазначає:

„Ми маємо повну підставу думати, що Ярославова грамота була вміщена в Новгородську літопись і перейшла звідти в Новгородський ізвод XI-ого ст. (цебто до першого ізводу 1050 р. – Л.Б.) Перед нами ясне свідчення про те, що в Новгородському ізводі 1448 р. за словами „давь имь правду и оуставь списавь грамотоу рече: по сему ходите и держите, якоже списахь вамь“, словами перенесеними до кінця статті 6527 (1019) р., читалася Руська Правда.¹⁹¹ Текст Руської Правди був поміщений в ізводі 1448 р. в такій редакції яка могла появитися тільки в другій половині XI-ого ст. при синах Ярослава; отже, тим текстом замінена інша пам'ятка часів Ярослава; супроти того, що перед тим була згадана Ярославова грамота, ми вважаємо, що такою пам'яткою в Новгородському літопису і правдоподібно також ще у

Новгородському ізводі XI ст. була та сама грамота, що визначала ті або інші вольності новгородські;¹⁹² ця грамота (разом із іншими такого змісту див. нижче нн. 279 і 282) зберігалися у Новгороді як святість; в 1230-ім році Ярослав Всеволодович, покликаний Новгородцями „на всеї воли Новгородьстии“, цілував св. Богородицю „на грамотахъ на всѣхъ Ярославлихъ“; в 1229-ому році Михайло Всеволодич (чернігівський) цілував хрест „на всѣи воли новгородстѣи и на всѣхъ грамотахъ Ярославлихъ“.

Вписуючи до літопису важний політичний акт (продовжує Шахматов) укладач літопису вирішив дати також історію його походження; ця історія мала показати, що акт Ярослава не був випадковою його милістю, а заслужений Новгородцями пролітою за Ярослава кровю й зібраними для його справи грошима...¹⁹³ І Шахматов: „Попереднє дослідження приводить мене до наступного висновку. В 1017 р. Новгородська влада на чолі з посадником і єпископом рішили вписати Правду новгородську (яка очевидно називалася Ярославова грамота) до літопису; здійснення цього рішення прийняв на себе єпископ Іоаким. Так виник перший новгородський літопис: він на початку коротко повідомляв про хрещення Новгорода прибувши тут Іоакимом, побудування церков, посадження Вишеслава, прикликання на стіл Ярослава, а опісля подробно говорив про події 1015-1016 рр.; на кінець була поміщена Ярославова грамота...“¹⁹⁴

Отже дійсні слова князя Ярослава звернені до Новгородців, заховались. Коли ж заховались ці слова Ярослава, то мусіла б заховатись і дійсна грамота його. Шахматов вважає, що то була жалована грамота про привілеї та про вольності новгородські в подяку за службу; але такий погляд суперечить двом фактичним даним: (1) словам Ярослава: „по сему ходите, и държите, якоже списах вамъ“; (2) коли 1229 р. Михайло Всеволодович присягав Новгородцям, то окремо присягав про заховання непорушними вольності новгородські, а окремо присягав „и на всѣхъ грамотахъ Ярославлихъ“ (цебто його законах). Що це значить? А значить те, що грамота Ярослава було щось одне, а вольності – друге, і вони не складали щось спільне, суцільне і нерозділиме в одній грамоті Ярослава. Слова Ярослава „по сему ходите и държите“ свідчать, що його грамота визначувала норми їх поступовання, цебто права й обов'язки супроти влади князя, нормувала звичаї Новгородців – з одного боку, а з другого – оберігала Новгородців від сваволі посадника Константина Добринича: „бѣ же тогда Ярослав Новѣгородѣ лѣтъ 28 и идя Кѣеву посади Новѣгородѣ Костянтина Добрынича“¹⁹⁵ якого, за порушення новгородських і княжих прав та за свавільство Ярослав скинув і покарав навіть смертю: „Костянтинъ же бяше тѣгда Новѣгородѣ и разгнѣвася на нь Ярослав и поточи и Ростовоу на прежне лѣто повелѣ убити и Муромѣ на Оцѣ рѣцѣ“.¹⁹⁶ Отже грамотою Ярослава, на мій погляд, безперечно була перша частина Короткої Правди, що мала на меті регулювати відносини між громадянами і взагалі правове життя Новгородців, забезпечувати спокій і давати основи суду. Стаття 42, що була останньою в першій частині Правди, визначала „поконы вирнии“ цебто права посадника та право збирати податки та оплати, що поступали до князєвої скарбниці.

Ця грамота р. 1017 була вписана до першого, найдавнішого Новгородського літопису, якого текст Шахматов визначає і приводить повністю у своїй праці, крім тексту Ярославової грамоти, на місці якої в дужках зазначає „за тим йшов текст не дійшовшої до нас Ярославової грамоти“.¹⁹⁷ На мій погляд вона дійшла, як перша частина Короткої Правди: а власне статті 1-18 і 42.¹⁹⁸

В свою чергу ця грамота Ярослава була списана з Правди, що діяла в Києві.¹⁹⁹

Ще до приходу князя Ярослава у Київ р. 1016 на території владного Київського князівства суспільні і персональні відносини вже регулювалися певними правовими нормами, вивореними звичаєвим побутом і традиціями, релігійними обрядами, впливами візантійського законодавства та певним етичним світоглядом. З цього такого різноманітного конгломерату відносин та розпорядків влади, відстоювалися та відсіювалися найчастіше практиковані судово-адміністративні рішення, приговори, що ставали, входячи у психіку населення, регулятивно-правними нормами, загальними і для всіх обов'язковими. Ці норми прибиралися в найкоротші та найстисліші правові формули і в цілокупності своїй називалися: „правда“, „обычай“, „поконь“, „законь“.

З приходом князя Ярослава до Києва на велике князівство і стремління його водностаїнити свої судово-адміністративні відносини до населення своєї попередньої державної території, князь, призначивши до Новгорода посадника Константина Добринича, наділяє його, як свого представника в Новгороді, *грамотою*, що регулювала би ці відносини між поодинокими членами населення та їхніми родами, і також устійнила б збори дані, віри, продажі й уроків. Тенденція князя в першу чергу була чисто централізаційно-адміністративна, а щойно потім регулятивна. В основу своєї грамоти князь Ярослав кладе Правду вже вироблену практикою, регламентовану і складену в певну кількість правових норм карного права і процесу та збору податків і судових оплат, як віра, продажа, урок, дань і т.д.

В такий спосіб списується з певними, мабуть корективами, *діючий у Києві кодекс правових норм* і вкладається не в форму „жалованої“ грамоти як думає Шахматов, а скорше *уставної грамоти*, що передається до рук новгородського посадника, про що і повідомляється Новгородцям: „тако рець: „по сеи грамотѣ ходите якоже списахъ вам такоже държите“. Грамота грамотою, а централізація і стисліше підпорядкування земель під Київську владу князя стояло на першій місці навіть всупереч новгородським вольностям. Перший літопис у Новгороді, як пише Шахматов, творився з найвищої волі новгородської влади: посадника і владики – ставлеників і відпоручників Київського князя. Через це саме вони були прихильниками і сторонниками князя; тому й інтерес та виключна увага до цього акту в літописові був такий природний.

Грамота Ярослава відбиває в собі той перший і *найстаріший кодекс законів, діючих у Києві* ще далеко до приходу князя Ярослава і з іменем Ярослава фактично незв'язаний. На жаль самий цей кодекс до нас не дійшов; до нас дійшла лише Ярославова грамота, призначена

для Новгородців, що була списана з найстаршого кодексу, і заховалася в кінці XV ст. вже в пізнішому тексті, а проте на підставі моїх текстуальних студій вповні відбиваючи первісний і найстарший кодекс, т.зв. ембріон стародавньої української кодифікації законів.²⁴

Частина Шоста

МОВА РУСЬКОЇ ПРАВДИ

I.

Студіювання мови Руської Правди в цілому ще й не починалось. Наукова увага фільольогів до цієї пам'ятки не йшла далі спорадичного цитування окремих слів і то тільки з тексту найстаршого списку Синодальної Кормчої Книги 1282 р. Найбільш уваги цьому спискові присвячував О. Шахматов у своїх загальних працях з історії т.зв. „русского языка“,¹⁹⁸ а зокрема в студії про новгородські грамоти.¹⁹⁹ Такі самі приклади з Руської Правди подибуємо і в О. Соболевського,²⁰⁰ В. Ягіча,²⁰¹ Б. Ляпунова,²⁰² О. Потебні²⁰³ й інш. Але з цих спорадичних і випадкових прикладів дослідник не може мати жодного уявлення про мову пам'ятки навіть і вищезгаданого списку Синодального.

На мову Руської Правди в стислому розумінні перші звернули увагу видавці та коментатори цієї пам'ятки. І серед таких, не студій, а спроб, тільки визначаються палеографічно-фільольогічні коментарі Калайдовича і Строева,²⁰⁴ Дубенського.²⁰⁵ Варта уваги і праця Дієва²⁰⁶ і правника Мрочека-Дроздовського.²⁰⁷

Але вперше з науково-фільольогічним критерієм до мови Руської Правди підійшов О. Соболевський.²⁰⁸ Правда, то не була спеціальна монографічна студія мови пам'ятки в цілому, то була тільки рецензія на фільольогічні розяснення Мрочека-Дроздовського. А проте це вже був науковий трактат визначного мовознавця, що вказував уже нові перспективи в освітленні деяких мовних особливостей пам'ятки. О. Соболевський у цій праці обмежився розясненням тільки тих слів, що зустрічаються в тексті окремих списків Правди: *господа*, *мятельникъ*, *поконъ*, *сути*, *скоть*, *тивуничъ*, *тьльснь*, *олекъ*, *кова* й інш. Тому це не була всебічна студія мови пам'ятки, а тільки екскурси в семантику поодиноких слів, і лише в деяких випадках з'ясовував і питання фонетики чи морфології слова.

Другим ученим мовознавцем, що студіював і мову Руської Правди, був Є. Карський. Я маю на увазі дві праці вченого: (1) „Особенности языка и письма рукописного сборника XV в., именуемаго летописью Аврамки“,²⁰⁹ (2) *Русская Правда по древнѣйшему списку*, Ленинград 1930. Вже із самих назв його праць бачимо, що вченого цікавила мова Руської Правди не в усіх її списках, як пам'ятки в цілому, а тільки мова окремих її списків: Синодального 1282 р. й Аврамки 1495 р. Перша наведена праця Карського, крім того, не уявляє спеціальну студію списку Руської Правди, а є студією цілого літопису й тим самим мова Правди займає принагідне місце. Вже важнішою є друга праця Карського, яка опрацьовує мову Синодального списку Руської Правди (найстаршого). Складається вона

із двох частин: (1) із принагідних приміток до окремих слів самого тексту списка, що розяснюють деякі малозрозумілі поодинокі слова тексту Синодального списка Правди з погляду фонетичного чи морфологічного; (2) із студії мови списка в цілому. Ця остання частина в передмові до видання тексту Руської Правди обіймає всього п'ять сторінок; тому вона є дуже побіжна й складається в найзагальнішим зарисі із палеографічних заміток про самий список, його фонетику, морфологію і складню; а в кінці студії додається й короткий словничок тих слів, що могли б викликати деякий сумнів у значенні слова. Не буду спинятись на деталях вищезгаданих праць, на їх поодиноких філологічних спостереженнях, бо це все роблю тоді коли обговорюю окремі питання з мови пам'ятки.

Оце і вся наукова література, що виучувала й розробляла мову Руської Правди.²² З цього огляду роблю той висновок, що ця література є дуже обмежена числом і неповна обсягом; властиво це тільки початок студіювання мови Руської Правди і не скоро воно буде в такім стані, щоб можна було сказати, що мова Руської Правди є досліджена. А без такого докладного дослідження мови пам'ятки неможливо вести далі студії Руської Правди, щодо інтерпретації окремих статей її, сенсу їх та правового розуміння. Коли дослідники і брались за ці останні студії, то натикались на величезні перешкоди, бо, не будши філологами, ставали перед непереможними труднощами об'єктивного зрозуміння й витлумачення того чи іншого вислову й вирішували цілком суб'єктивно на основі тільки персонального розуміння чи зверхного навіть особистого враження. Через це саме маємо дуже багато різних поглядів та інтерпретацій окремих статей Правди, які одна другу навіть виключають. А це все впливає з того, що мова тексту Руської Правди ще не є вивчена й не досліджена.²³

Процес розвитку тексту Руської Правди був дуже довгий і складний; він відбувався протягом восьми століть. Цей процес творення тексту Руської Правди особливо цікавим був до XIII стол.: Ярославова грамота, текст Короткої й Широкої Правди творився й викінчувався в Києві й на Київській землі, і тільки потім вже готовий переходив до Новгороду, де тільки *законсервовувався*. Коли ж у Новгороді виникла тенденція самостійно витворити свій текст Руської Правди, то виникла нещаслива *третя редакція*. На великий жаль текст Руської Правди з Київської землі не заховався. Бурхлива історія України не зберегла ні одного рукопису з текстом Руської Правди. Старший текст дійшов до нас тільки в новгородських списках із новгородськими діалектичними прикметами мови. Тому цілком природно повстає важне питання, *чи є в існуючому тексті сліди київської староукраїнської мови* із усіма прикметами її мовних особливостей? А це питання можна вирішити тільки при *синтетичнім* огляді якнайбільшої кількості списків Правди, взявши на увагу найхарактеристичніші прикмети тексту всіх списків і редакцій та кодексів пам'ятки. На великий жаль, тепер такої аналізу мови перевести ще неможливо, бо правдиве вивчення мови тексту кожного списку фактично тільки почалось; тоді як тільки після такого переведення аналізу палеографічної та мовної тексту Руської Правди можливий повний синтетичний огляд мови Руської Правди в цілому і

в її найстарших мовних прикметах, що характеризують мову оригіналу кожного кодексу Руської Правди. Тому природньо і мій огляд не буде ані всебічний, ні вичерпуючий. Я питання тільки ставлю, як гіпотезу.

II.

Неповноголосі чи редуковані як нескладові **ѣ** і **ь**, так і напівкороткі **ъ**, **ь** в тексті всіх списків Руської Правди знаходяться в стані повного занепаду (упадку), починаючи від тексту списків XV в. аж до кінця XVIII в. З цього становища особливо таким занепадом **ъ** і **ь** відзначається текст списків Скороченої Правди:²¹⁰ мстити, кто, мстя, князю, что, мертвецѣ, всядеть, сводъ, пса, много, истцу, истопится, огонь, ждуть, начнутъ, иноземцу, ргѣ, свободными, правду, отчимъ, задницею, меншему, о холопствѣ і багато інших, як у пні слова, так і в наростках і закінченнях. В кінці слова **ъ** і **ь** хоч ставляться послідовно, але тільки по традиції, відзначаючи тільки ствердлість чи мягчення цього чи того приголосного. Той самий процес констатують і списки XVII і XVIII ст. Широкої й Короткої Правди, і списки XVI і XV вв. Наприклад **голважнь** у багатьох списках навіть XV в. у тексті списків XIII і XIV вв. читаємо: **голважень** (сп. 3, 8) чи **голважень** (сп. 72); **о свержении, свержетъ** (майже всі списки), а в списку ч. 8 (Синодальний 1282 р.) читаємо: **сѣвержетъ** (стаття 20); **всядеть** (навіть такі списки: 3, 72, 75), а в списку ч. 8: **всьядеть**; **ждати** (сп. 3, 72, 73 й інш.), а в сп. 8: **жьдати**; **оукрадше** (майже всі списки), а сп. 8: **оукрадъше**; **оуведше** (майже всі списки), а в сп. 73: **оуведъше**; **о татбѣ** (всі списки), а в сп. 8: **о татъбѣ**; **о възискании, възщеть** (всі сп.), а в сп. 8, 73: **възщеть**.

Із численних прикладів я спостерігаю, що чим ближче до первісного тексту Широкої Правди (1-а редакція), а також чим самий список старший, тим яскравіше помічається первісна сонантність **ъ** і **ь**; наприклад: **вервьноюу**, що читаємо в переважаючій більшості списків XIV і XV вв., у списках XVI в. маємо **вервеноую** або **вервную**; і цей факт свідчить про те, що **ь** був напівкороткий сонант в тексті старших списків XIII, XIV і XV вв. Те саме я спостерігаю і в вислові: **вирвьноюу** (сп. 8 – XIII в.), **вирвнуюу** (сп. 3 – XIV в. і сп. 4 – XV в.); і тільки в пізнішій тексті списків XVI-XVII вв. читаємо або **вировноюу**, або **вирное**, **вирную** – себто з повним викривленням значення терміну **вервьноюу** від **вьрвь** чи **вирвьноюу** від **вира**, із заникненням **ь** або повним проясненням його. Ще такі приклади: **по вьрви нынѣ** (сп. 8), а всі інші списки: **по верви нынѣ**; **за ремьствьника, о ремьствьницѣ** (сп. 8), а всі інші: **за ремественика, о ремественицѣ**, лише в однім спискові XV в. (ч. 5) читаємо: **а за ремствика** – такий вислів я пояснюю тим, що переписувач викривав значення слова, а цим самим і його форму.

Єсть в Широкій Руській Правді два варіанти,²¹¹ на які я особливо звертаю увагу. Перший:²¹² **мене** (сп. 72 XIV в., 80 XV в. і інш. старші сп.), **мьнѣ** (сп. 8 XIII в.), **мнѣ** (сп. 3 XIV в.), **мнѣ**“ (XV в.), **мнѣ** (XV, XVI, XVII вв.), **мние** (XVI в.), **мѣне** (XV-XVI вв.), а решта списків це слово просто опускають. Другий варіант:²¹³ **мене** (XIV, XV, XVI, XVII вв.) – в найбільшій кількості списків; **мьнѣ** (сп. 8 XIII в.), **мѣне** – в тих самих списках, що й перший варіант; **меньши** (сп. XVI в.), **менши** (сп. XV-

XVI вв.) З цих прикладів видно, що в найстаршій списковій XIII в. читаємо мнѣ, зате мене в сп. XIV-XVII вв., а далі мѣне (два сп. XV в. й один XVI в.), мнѣ“ (читати: мный, XV в.), мнѣ (XV-XVII вв.): але ці самі списки цих двох останніх варіацій у другім варіанті мають менши, а список Троїцький XIV в. перший раз ужив форми мнѣ, а другий раз мене. Із цілої низки цих прикладів я спостерігаю як поруч себе розвивались дві форми: (1) мнѣ (х мнѣ – mŋje)²¹⁴, мнѣ – мнѣ“ – мнѣ – мнѣ; (2) із тої стародавньої форми, але чоловічого роду: мнѣ,²¹⁵ коли ь ставав складовим поруч форми мнѣ (сп. 3 XIV в.), в якій ь зник, розвинулась друга форма: мене, яка прищепилась у найбільшій кількості списків і трималась найдовше, а з неї в деяких старших списках під впливом кінцевого j або змягченого н повсталася форма мѣне; в деяких списках поруч мнѣ повсталася форма мнѣши, що через вокалізацію складового ь і втрату нескладового ь дало форму: мнѣши і мнѣши.²¹⁶ Появу цієї останньої можна пояснити тим, що уламок мнѣши стародавньої мнѣ почав уже відмирати за рахунок: мнѣши, що запанувала в пізнішій і сучасній мові. Таким чином, форми мнѣ і мнѣ є форми старословянські і навіть прасловянські, що мали місце в стародавній київській мові і в оригіналі Широкої Пrawdи.

III.

В тексті найстаршого списку Руської Пrawdи зустрічаю тѣгда²¹⁷ і тогда.²¹⁸ Всі інші списки мають тільки тогда. Повстає питання, яка форма є основна в Руській Пrawdі, а яка пізніша і в наслідок якого процесу (чи тільки фонетичного) сталась заміна однієї форми другою. Над в'ясненням цього питання застановлявся і Б. Ляпунов,²¹⁹ правда з іншого приводу і в іншій пам'ятці. На думку цього останнього дослідника ці дві форми: тѣгда і тогда існують поруч і в старословянських пам'ятках: в Маріїнському, Зографському, Остромирському євангеліях та інш. Далі, Ляпунов, сконстатувавши, що ці обидві форми заховують і всі інші словянські мови, як чеська, польська, словінська, болгарська й інш., приходить до висновку, що ці обидві форми існували і в прасловянській мові. Таке твердження Б. Ляпунова доповнюється роз'ясненнями О. Шахматова,²²⁰ який виходить із того положення, що в словах слабонаголошених ѣ і ь могли випадати ще в загальнословянську добу. Так, на думку останнього дослідника, пояснюються форми тѣгда і toгда, що вийшли безпосередньо із тѣгда. Отже, О. Шахматов обидві форми зводив до однієї старшої (з прасловянської доби) від якої вони повстали фонетично.

В пізнішій добі староукраїнських пам'яток, себто в XII-XIII вв. переважала форма тѣгда і тільки пізніше запанувала форма тогда. Це дає привід Б. Ляпунову поруч поставити і друге твердження, що пізніша форма тогда повсталася тільки із старшої тѣгда; а в 4-ій примітці стор. 51 знов твердить, що староруська мова знала ці обидві форми: з ѣ і з о.²²¹ У двох учених три різні погляди. Не входжу в розгляд їх, а особливо в занадто теоретичне припущення О. Шахматова. Вважаю, що найправдоподібніше, як свідчать і старословянські пам'ятки, припустити обидві форми, але в староукраїнській мові

пануючою була форма тьгда. Руська Правда у своїм найстаршій списковій перевагу цієї форми і зафіксувала, *заховавши її і в оригіналі Широкої Руської Правди.*²²² Коли ж у пізніших списках запанувала форма тогда, то це вплив тієї новгородської мовної традиції, в якій текст Широкої Руської Правди законсервовувався.

Та сама доля виявилась і в історії частки й показового заїменника ть і то та частки нь і но в Короткій і Широкій Руській Правді. Може ні в одній стародавній українській пам'ятці не вживається цих енклітик так часто, як у Руській Правді з огляду на її спеціальний стисло-правничий стиль та призначення. Так, наприклад, найстарший хронологічно список Синодальний вживає ть 15 разів, нь – 25 разів, а то аж 149 разів; но – немає зовсім. Список Пушкінський (ч. 72 XIV ст.) то вживає 137 разів, ть – немає зовсім, а нь – лише один раз, зате но аж 20 разів.

Список Троїцький XIV в. (ч. 3): то – 175 разів; но – 27 разів; ть – 1 раз.

Список Археографічної Комісії (ч. 73): то – 150 разів; но – 18 разів; ть – 1 раз.

Список Карамзінський (ч. 80): то – 186 разів; но – 31 разів; ть і нь немає зовсім.

Всі інші списки Руської Правди знають тільки то і но.

Б. Ляпунов ще року 1892-ого²²³ вважав форму то старшою від ть і пояснював останню впливом тьгда. В пізнішій нераз уже згадуваній праці²²⁴ той самий учений вже переконаний, що ть є окрема форма поруч то, як окремою є нь поруч но. Дослідник вважає, що в таких односкладових частках як ть і нь, ь не переходив в о мабуть завдяки їх проклітичному вживанню без наголосу, але ь і не зникав тільки тому, що ці частки все таки займали самостійне становище в мові, як наприклад займенники. Ця більша їх самостійність, на думку вченого, і привела до того, що в пізнішу добу нь прояснилось в но. І в цьому питанні, як і в попереднім, Б. Ляпунов не вийшов із суперечного погляду: з одного боку – окремі, паралельні форми ть і то; нь і но, а з другого – ь прояснюється в о (фонетичний процес, а не зникнення форми з ь і поширення форм з о).

Категоричніше твердження є О. Шахматова,²²⁵ який твердив, що в односкладових словах, як наприклад ть, нь, нь, сь, – ь і ь з огляду на те, що на них падав наголос, пізніше переходили в о, е.

Щодо долі цих форм в Руській Правді, то факт зникнення в пізніших списках ть і нь я не вважаю явищем чисто фонетичним, як наслідок прояснення ь в о, тільки заміною одної форми (ть, нь) другою (то, но), які справді від найдавніших часів могли існувати поруч навіть і в оригіналі Ярославової грамоти, Короткої Руської Правди і в Широкій Руській Правді, і то з перевагою форм з ь над формами з о. Тільки з часом, під впливом іншої мовної традиції (новгородської) в пізніших списках переважила форма з о, перед якою поступились до повного зникнення форми з ь.

IV.

В дальшій загальній огляді *ъ* і *ь* маю можливість ствердити, що чим старші списки тексту Руської Правди, тим сильніше в них відбивається мова *київського* оригіналу її. Вже списки не тільки XVII, XVI вв. але й XV стол. констатують з одного боку повний занепад нескладових *ъ*, *ь*, але й вокалізацію півкоротких *ѣ*, *ѣ* і тільки в рідких випадках можна зустріти стародавню (XI-XII вв.) форму цього чи того слова. Так наприклад, у Карамзінським спискові XV в. знаходжу: оусьхнеть, всьядеть, възметь, съзва, възьяль, вьскладають, сьтворити, вьсхоцеть, татьбы, лоньськихъ, боярьска, дворьскаго, начьнуть, холопьство, тиоуньство, лоньщина, києвскаго. В спискові Археографічної Комісії теж XV-ого в. цих прикладів вже трохи більше, бо текст його належить до першої редакції Широкої Руської Правди: сьтворити, сьбрашася, вервьноюу, сьсадная, гривьнѣ, истьця, оусьхнеть, попьхнеть, оуведьше, възметь, вьсѣдана, холопье, боярьскьи, възьщеть, вѣ гостьбоу, съзавь, воиньскьи, людьстии, коньчавьше, възмогутъ, хьтя, тиуньство. Приблизно стільки прикладів знаходжу і в Троїцькому спискові XIV-ого в.: мьстити, мьстя, головничьство, сьсадная, истьця, истьцю, лоньщину, гостьбу, києвского, тысячьского, бѣлогородьского, переяславьского, послушьство, вьньметь, бортьную, межьнии, подьтнеть, възложить, холопьство, тивуньство, а вьдачь, по придатьцѣ. Ту саму картину бачу і в тексті списку Пушкінського XIV-ого в.: неповиньнаго, безаконьно, страньнолюбечь, мьзды, истиньни, корчьмьствоуютъ, вервьную, кьто, истьця, попьхнеть, черньци, гостьбу, вьведеть, обьльнии, усьтавилъ, послушьство, боярьска, дворьскаго, възложить, възьмутъ, вьда, шедьше, приємьлетъ.

Оглядаючи ці рештки давніх форм, констатую такі їх мовні прикмети:

(1) Півголосні *ъ* і *ь* у пнях слів попадаються дуже рідко: оусьхнеть, попьхнеть, оуведьше, коньчавьше, кьто, мьстити, вьньметь, черньци, мьзды, обьльнии, усьтавилъ, начьнуть і інш.

(2) Найбільше заховалось давніх форм із приіменниковими приростками: въз-, вьн-, сь-, вѣ-: възметь, възьяль, вьскладають, вьсхоцеть, възьщеть, възмогутъ, вьньметь, съзва, съзавь, сьтворити, сьсадная, вьдачь, вьведеть, всьядеть.

(3) В закінченнях *ъ* і *ь* після приголосних залишаються постійно й показують мягчення чи ствердіння його; щодо наростків, то *ъ* постійно заховується в дієприслівниках минулого часу перед ш: оуведьше, коньчавьше, шедьше й інш.; в наростках -ѣб-: гостьбы, татьба; -ѣн-: бортьную, межьнии, вервьную, обьльнии, начьнуть; в наростках -ѣск-ь заховується послідовно і в складовому, і в нескладовому положенні: боярьска (складова позиція), див. боярескь кілька разів у тому самому спискові Пушкінському; дворьскаго, воиньскьи, києвского, тысячьского, бѣлогородьского, переяславьского; заховується *ь* і в наросткові -ѣств-: холопьство, тиоуньство, головничьство, послушьство й інш.; і в цім випадкові складовість *ь* була різна, і наближався він до повного сонанту, коли перед ним стояв шипучий

ж, ч, ш. Можна зустрінути ь і в словах із наростком -ьц-: истьця, истьцю, черньци, коньчавше й інш.

Але найяскравіше сонантність ь і ь визначається в тексті списку Руської Правди XIII-ого ст. (список Синодальної бібліотеки 1282 р.) Наприклад у пневій позиції: тьргоу, порьвѣтъ, вьрти, бьрти, дьчери, кьрмилть, кьрмить, дьлжьбити, пльдь, роуьская, мьстити, вьрвь, вьрви, овьнь, овьсь, ремьствьницѣ, -ка, -ницю, кльпаль, истьца, начьнеть, правьдоу, потьнеть, пьхнеть, рьци, жьдати, додьржать, лоньциноу, овьцю, смьрдомь, оуплю, кльпати, ольгова, трьтьяго, крьвь, пьрвои, вьсе, дьржать, чьє, жьдоуть, обьль, отьцимь, задьницею, отьнь, мьн-шемоу, крьнеть і інш.

В приїменникових приростках: сь-, вь-, вьз-; сьвькоупивьшеся, сьсадная, сьвержеть, сьметная, вьсядеть, сьведитесь, вьзьметь, сьводь, сьвязана, вьсьдано, вьзищеть, сьзвавь, вьзложить, вьзмогоуть, вьземьши, вьзворотять, вьженеть, сьроубять, сьрѣзить і інш.

В наросткових складах чи в кінці слова ь і ь залишаються окрім приїменників в, при якому в п'ятьох випадках ь немає; при е і при к – по одному випадкові.

В орудному відмінкові в кількох випадках ь замінюється ъ; таких випадків у всьому тексті останнього списку я відзначив лише десять. В решті випадків стоїть правильно ь аж 23 рази; так само правильно стоїть ь в місцевому відмінкові. Таке назверх поплутання ь і ь в орудному відмінкові, на думку дослідників,²²⁶ є дуже давне; спорадична заміна в орудному відмінкові ь на ъ (мь на мъ) зустрічається в давніх старословянських пам'ятках: Зографське євангеліє, Савина книга, Марійнське євангеліє, Ассеманова євангеліє, Супрасльський збірник, Синайська псалтир, й Остромирова євангеліє. Із цього факту деякі дослідники²²⁷ виводять твердження, що більша кількість цих пам'яток вказує на вимову ближчу до -мь ніж давнішу до -мь, або що ці дві форми зредукувались в один середній сонант під впливом губного приголосного м, що дуже рано почав був лабіалізуватись²²⁸ і таким пізніше прийшов майже до всіх словянських мов. І така лабіалізація м пізніше передалась майже всім словянським мовам. Це свідчить про те, що звук м почав був лабіалізуватись найраніше від усіх губних приголосних, може навіть у добу загальнословянську. Але поруч із лабіалізованим -мь існував і попередній м'який -мь; тому повної його затрати не було, а -мь і мь вживались поруч ще перед розділенням на окремі словянські мови, правда при певних умовах: в залежності від наголосу, від звуків, перед яких стоїть -мь і від положення слова в реченні.²²⁹ І оця давня прикмета, яка *безперечно мала місце і в староукраїнській київській мові*, прикмета тільки спорадичної і неорганічної лабіалізації -мь *мусіла відбитись і в оригіналі Короткої і Широкої Руської Правди* і, як прикмета оригіналу, відбилась у найстаршому спискові його.

В інших наросткових складах ь зустрічається в дієприслівниках минулого часу перед ш: сьвькоупивьшеся, оукрадыше, коупивьше, вьземьши, погоубивьши, помостивьше й інш. В наростках -ьб послідовно затримується ь: татьбы, -ьба, гостьбоу, дьлжьбити. В наросткові -ьд: правьда, -вьдоу. В наросткові -ьн: вирьникоу, ремьств-

ниць, -ьника, -ьницю, потьнеть, клѣтьными, конечьяго, бортьноюю, межьными, начьноуть, начьнеть, бортьноюи, домашьнымь, обьльными, свободьными, но свободьнымь, мостьникою (3 рази), съ задьницею, до полоугривьны, гривьнѣ й інш. В наросткові -ьск: роуьская, кыевьскога, бѣлогородьскога, переяславьскога, боярьскога, дѣтьчьскомоу.

В цих наросткових позиціях ь можна відзначити властиво дві його позиції: складову і нескладову. Першу можна бачити в таких прикладах, де він прояснився, наприклад -ьн: помоченого, гривень; -ьск: боярескъ²³⁰ аж два рази; щодо ь нескладового, то він підтверджується в таких прикладах: *вирьникою, правдоу, начьнеть*; сюди я відношу і такі приклади, як дѣчькыи і дѣтьчьскомоу. На останньому прикладі спинюсь: коли я приглядаюсь до цього слова в тексті інших списків, то бачу: дѣтьцьскомоу (11 списків), дѣтьськыи (9 списків), дѣцьськога (3 списки), дѣцьцьскомоу, дѣцьки, дѣцьськыи (13 списків), дѣцьцьскомоу (4 списки), дѣцьескыи, дѣтьескыи. В цих прикладах первісний наросток: -тьск → цьск згідно новгородський чьск – чьск, нарешті -дѣцьки. Цей асиміляційний процес (із -тьск через -цьск в -цьк) на думку О. Потебні міг відбуватись у звязку з ь,²³¹ а це могло статись тільки тоді, коли ь в дальшій розвиткові цього наростку зовсім занепадав.²³² І це останнє я спостерігаю в тексті найстаршого списку: дѣчькыи із дѣцьцькыи; тут ь означав тільки зм'ягченість приголосного, а не складовість; у другім прикладі (дѣть/ть/чьскомоу) міг визначати напівскладовість. З цього всього випливає, що ця форма оригіналу Широкої Правди заховалась не в найстаршій списковій XIII в., а в пізніших списках, починаючи від списку Троїцького XIV в. Іншими словами, коли ь був повноскладовий сонант, то тоді була така форма: дѣтьськыи; коли ж ь був напівскладовий, то -цьск (-чьск); повний занепад півголосного сонанту ь давав -цьк-. Той самий процес розвитку ь я бачу і в слові: -тьсыячькога (-цьк-).

В наросткові -ьств-: головничьство, ремьствьниці, -ьвствьника, -ьвствьницю, о послушьствѣ, - шьства, холопьяство (3 рази), тиоуньяство й інш. В наросткові -ьц: истьца, -ьцю, черньчи, коупьць, коупьцю, чожеземьць і інш. Отже сонантна прикмета ь і ь властива кївській староукраїнській мові відбилась уповні і в оригіналі Руської Правди.

V.

У звязку з неповноголосними ь і ь спинюсь на окремих словах Руської Правди, які потребують окремого вияснення.

Український видатний мовознавець О. Потебня, спостерігаючи живу українську мову, завважив, що на *меч* у ній поруч живе дві назви: *меч* і *міч*. Український дослідник із цих двох форм за основну вважає форму *мечь*, у залежність від якої поставив форму *міч*; але разом із тим Потебня з'ясував на прикладах, що в українській мові існує й форма *меч*, як пізніший рефлекс форми *мьчь*. Таким чином Потебня визнав, що обидві сучасні форми *меч* і *міч* повинні мати, окремо кожна й свою праформу: *мьчь і *мечь.²³³ Коли останню (*мечь) на підставі численних пам'яток ученому можна було довести легко (*мечь → мѣчь → міч) то першу (*мьчь), якої староукраїнські пам'ятки

не знають, дослідникові прийшлося припустити на підставі тільки глибоких спостережень та інтуїтивних здогадів.

О. Соболевський пізніш констатує теж дві відмінні форми цього слова (мъчь і мечь), але підкреслює, що староруській мові питома тільки форма: мечь.²³⁴

Ці самі дві форми констатує й Облак, і вказує на те, що вони обидві запозичені слов'янами із старонімецької мови; на його думку німецька форма (готськ. *mēkja*, асс. *māki*) ближча до слов'янської форми мечь. Вияснюючи історію цього слова, Облак, крім словінської форми та інш. слов'янських мов, зазначає й українську форму *міч* та білоруську – *міеч*.²³⁵

О. Шахматов гадав, що ці останні форми (укр. *міч* і білор. *міеч*) в порівнянні з такими формами, як *піч* із основної форми *печь*, пізнішого походження. Так само О. Шахматов уважав пізнішою й форму *мъчь* давньоукраїнських пам'яток та Іпатієвого Літопису.²³⁶

На цім питанні докладніш спиняється Б. Ляпунов. Спинившись на фактах староруських пам'яток, починаючи від Остромирського євангелія, дослідник констатує, що всі ці пам'ятки знають тільки одну форму, – мечь. Але форми інших відмін цього слова свідчать про те, що є ніяк не можна виводити із *ь* (цебто із форми *мъчь*), бо цьому суперечить не тільки присутність *е* в інших відмінах: *меча*, *мечѣ*, *мечемь* і т.д., але й факти давних пам'яток чеських, польських і старослов'янських (Марійська євангелія, Зографська євангелія й інш.). Правда, Б. Ляпунов, за порадою М. Халанського, звернув увагу й на форму *мъчь* із найстаршого списку Руської Правди;²³⁷ але вчений не повірив у те, що ця форма правдива, – він уважав її за друкарську помилку, й через це саме її відкинув. Звернувшись же до давних сербських пам'яток, дослідник натикається на цю саму форму *мъчь* в сербській Троянській притчі: *мъчьнѣ* і в сербським словникові Данічіча: *мъчь*, *мъчоу* прѣдаше. В сербській мові Б. Ляпунов знаходить і другу форму: *мечь*.

Згадаю ще, що й проф. І. Огієнко на 148 ст. своєї „фонетики церковно-слов'янської мови“ 1927 р. подає дві форми для церковно-слов'янської мови: *мечь* і *мъчь*, чому в українській відповідають *міч* і *меч*. Огієнко подає цілу низку таких подвійних форм.

Таким чином, узявши на увагу проникливу вказівку О. Потєбні про рефлекс форми *мъчь* тільки в українській мові, Б. Ляпунов приходиться до висновку, що форма *мъчь* питома тільки українській і сербській мові, а форма *мечь* властива всім слов'янським мовам. І вони, ці обидві форми існували одночасово від найдавніших часів.²³⁸

Але форма *мъчь* у найстаршому списку Руської Правди, після фотомеханічного опублікування її Є. Карським,²³⁹ вже не є друкарська помилка, а безперечний факт. І Шахматов вважає її формою оригіналу Руської Правди, що була занесена до неї з живої київської мови XI ст.²⁴⁰ Цей факт повністю підтверджує глибоке помічення О. Потєбні про те, що ця форма є споконвічного староукраїнського походження.

Ну, а форма *мечь*? W. Vondrák зазначає, що ця форма теж старослов'янська, що існувала поруч форми *мъчь*.²⁴¹ В найстаршому списку Руської Правди поруч *мъчь* маємо також: *мечемь*, *мечникь*. Всі інші

списки Руської Правди знають тільки *мечь*, *мечемь*, *мечникь*; в інших пам'ятках поруч цих маються ще форми: *мъчь*,²⁴² *мъчьнымь*.²⁴³

Коли думка Облака правдива, що форма *мечь* запозичена з німецької мови (готськ. *mēkja*, а сучасна німецька мова, зазначає від себе, знає *metzeln* – рубати, тяти мечем), то тим самим і з'ясовується її повстання в загальнословянській мові та в усіх окремих словянських мовах, почавши від давньоцерковно-словянської (чи староболгарської) мови.

Форма *мечь* (x-tekjb) в староукраїнській мові дала форму *мѣчь* (під час заникнення ь – вузьке здовжене е), що пізніше дала дифтонг іє: *мієчь* (мѣчь), а ще пізніше *міч*, що жива й тепер.²⁴⁴

Щодо форми *мъчь*, то згідно з думкою О. Потебні, вона дала в українській мові спочатку *мечь*, а після заникнення ь в кінці слова в сучасній мові – *меч*. Так я уявляю собі генезу цих обох форм: *мечь* і *мъчь* в історичній перспективі розвитку української мови. Обидві вони в пам'ятках вийшли із прадавньої живої народної мови, обидві перетерпіли в ній відповідно до її законів розвитку певні зміни й обидві дали два рефлекси (*міч* і *меч*) в сучасній українській мові, що й дотепер живуть одна поруч одної в народній і літературній мові.

VI.

Переходжу до в'яснення іншого слова. У спискові XIII в. є ім'я *Къснѣчько*. Це ім'я так само висловлено і в багатьох списках, крім Троїцького (ч. 3), де читаємо: *Коснѣчько*, а в списку Археографічної Комісії (ч. 73): *Коснѣчьско*, в списку Пушкінському (ч. 72): *Коснѣчько*, в списку ч. 5: *Коснѣчек*, в сп. ч. 6: *Костѣчько*. В 1-ім Новгородському літопису (Синодальний список XIII в.) це ім'я читаємо: *Къснѣтинь*, *Къснѣтина*, *Къснѣтине*, й інш.²⁴⁵ Цю саму форму з пнем *Къснѣт-* зустрічаємо і в старословянській пам'ятці, в Супрасльському збірнику: *въ Къснѣтини градѣ*; *Къснѣтинѣ града епискоупъ*; *Къснѣтинь градъ*.²⁴⁶ Отже в такій формі основа цього імени є дуже давня й сягає аж до самих початків словянської і староукраїнської мови. Паралельно до цієї основи існувала ще й друга основа цього імени: в Остромирському євангелії читаємо: *Костѣнтиня града*. Цю останню форму імени Ляпунов виводить із латинського імени *Constantinus*.²⁴⁷ Кульбакін із більшим правом виводить із грецької мови: *κωσταντίνος*.²⁴⁸ З цього випливає, що *къ-* найстаршого списку Руської Правди вийшло із коале не фонетичною дорогою, а через зміну під впливом давньої української народної фонетики (порівняти дієслово: *Къснѣти*).²⁴⁹ Таким чином, *Къснѣтинь* є форма пізніша від *Костѣнтин* і повстала вже на словянському, скорше, на *староукраїнському мовному ґрунті*, коли разом із В. Вондраком уважати, що Супрасльський збірник, найстарший із усіх пам'яток, де зустрічається форма *Къснѣтинь*, був списаний із болгарського оригіналу *українцем*.²⁵⁰ Це твердження видатного славіста я приймаю і тому *форму Къснѣтинь вважаю витвором староукраїнської мови*. Це своє твердження підпираю цілим рядом подібних форм цього імени з Іпатієвського літопису: *Кснѣтинь* (два рази), *Кснѣтину*, *Кснѣтко* і *Кснѣткови*, *Коснѣч*, *Коснѣчкоть*. А коли ще взяти й назву міста в Галичині: *Снѣтин* із *Къснѣтинь* і *Снѣтиньский*, а ці назви

зустрічаються в галицькій грамоті від 1398 р.,²⁵¹ то все це для мене є безперечним доказом, що всі ці слова вийшли із живої староукраїнської мови, де ім'я власне з грецького Костятинъ під впливом народної фонетики: Къснѣти перетворилось у Къснятинь. Цілковито природньо це ім'я власне під впливом інших здрібнілих імен на -о, а також через основу Къснят- і Къснѣч- ставало здрібнілим і давало майже одночасно дві форми імени власного: Къснѣтко і Коснѣтко, Къснѣчко і Коснѣчко. І це останнє ім'я: Къснѣчко найшло своє місце в оригіналі Широкої Руської Правди і в найстаршій (XIII в.) списку її, а Коснѣчко в тексті всіх інших редакцій і списках Руської Правди.²⁵² Тим більше, що здрібнілі ймення на -ко, на думку Кульбакіна і В. Сімовича є найстарші з усіх здрібнілих імен на -о.²⁵³

Ще є одне слово в Широкій Руській Правді, що також є зв'язане із долею неповноголосних ъ і ь, котре і тепер ще не є в науці з'ясоване. Я маю на увазі слово обѣль, обель, обиль... В найстаршому списку Синодальної бібліотеки XIII в. цей вислів є написаний ось як: обѣль,²⁵⁴ обиль,²⁵⁵ обѣльнии,²⁵⁶ обельнии,²⁵⁷ обильноє.²⁵⁸ В списку Пушкінським XIV ст.: обель, обельнии, обельнии, обельноє; в Троїцьким списку XIV в.: обель, обельнии, обельнии, обельноє; у списках від XV в. до XVII в. в переважній більшості: обель, крім одного списку XVI в., в якому: обле,²⁵⁹ в інших обель, обиль (сп. 73, 75), обильнии (переважно XV в.), обельмии, ѥ об/е, ѥ/л/ь/нии, обильноє, обельмоє, інш. сп. обельноє. Отже це слово зводиться до таких основних його варіантів: обѣль, обель, обѣль, обель, обле; а як прикметник, то – обѣльнии, обельнии, обель/ь/нии, обиль/ь/нии, обельмии.

Цей вислів І. Срезневський²⁶⁰ виводив із обѣло – оѣоѣо – шар, куля; наприклад у Івана Екзарха Болгарського: плѣть обѣла – півкуля, небо; у збірнику Святослава 1073 р.: качество єсть... бѣлота, чрънота, обѣло... Далі обѣль у І. Срезневського – в повну власність: обѣль – навколо: глаголють небеси обѣль – обходити землю и обѣносити (Іоанн Екзарх Болг.). Нарешті у Срезневського: обѣльми – круглий, цілковитий, повний; повний раб.

Те саме тлумачення (круглий, товстий, повний) наводить і Даль.²⁶¹ Таке тлумачення прийняли всі дослідники та інтерпретатори Руської Правди: Мрочек-Дроздовський,²⁶² В. Сергєєвич,²⁶³ Владимирський-Буданов,²⁶⁴ Дьяконов,²⁶⁵ Максимейко й інші *правники*. Не заперечив такого тлумачення й О. Соболевський в рецензії на працю Мрочека-Дроздовського.²⁶⁶ Але останнім часом заперечив таке тлумачення цього слова С. Шелухін.²⁶⁷ Останній дослідник із фаху правник, не заглиблюючись у філологічні студії над цим висловом, впрост із плеча відкинув тлумачення Срезневського й усіх згаданих істориків права, що пішли за Срезневським, і визначив для цього слова інший пень: бѣл-, біл- та інше значіння, а власне: (1) *обілений*, чистий, свобідний від зобов'язань (від основного прикметника: білий,²⁶⁸) (2) *обільний* від *обільє* (чеське *obilí*) в значенні – хліб, багатство.²⁶⁹ Коли ж я, автор цих рядків, на одному із наукових засідань правничого факультету Українського університету в Празі виступив із гострою критикою такої інтерпретації проф. С. Шелухіна і в доказ навів низку грамот, які до того С. Шелухінові не були відомі, й котрі

цілковито його поглядам заперечували, то шановний опонент, списавши в мене ці грамоти, в новому докладі *-vignovigi* на наступному засіданні, а потім і в друкові,²⁷⁰ ще категоричніше настоював і в опублікованій праці настоює на своєму попередньому твердженні. Це примушує мене докладніше розглянути це питання із філологічного становища, не вдаючись у полеміку із автором *нової* теорії.

Правда, одне лише зазначу, що проф. С. Шелухін зігнував основну форму цього терміну: *объль*, *обель*, *объль* і заснував свою теорію тільки на прикметниковій формі: *обельными*, *объльными*, *обильными*, залишивши основу, як суто правничий термін доби оригіналу Широкої Правди, без уваги. До цього додаю, що Є. Карський у своїм словнику, доданому до своєї студії мови Руської Правди, тримається зовсім погляду і тлумачення Ізм. Срезневського.²⁷¹ Карський там наводить: „*объль*, *объльнымъ* – цілком, в повне рабство, цілковитий“. Щоб бути вичерпуючим, наведу з цього приводу інтерпретацію Дубенського:²⁷² „*обель*, ежели по Синодалън. сп. правильные: *объль*, то корень етому слову – *бъл-*, откуда: *бълъи*, *бълити*, *обълити*; вираженіе – *бълъа земля* в отношеніи к владѣльцу – значит крѣпкая господину: *объль* или *объльными холоп* – полныи; по Судебнику и Уложенію – докладныи или крѣпостной, крѣпкій господину, холопъ“.²⁷³ Далі, на думку Дубенського *рабъ*, *обель*, *челядинъ* це є синоніми.²⁷⁴ Нарешті *обель* це є той закуп, якого „господинъ обманомъ передаетъ в раби,“ видавши його за свого холопа.²⁷⁵ „Холопъ *объльными*“ це є „холопъ *объльными*“, себто повний, закріпощений, інш. словом „паробокъ“.²⁷⁶ Німецький дослідник Л. Гец, спираючись на інтерпретацію Ізм. Срезневського, а за цим останнім на Сергєєвича,²⁷⁷ Ясінського,²⁷⁸ зазначає, що *обель* „значить повний невільник у протилежність до напівневільника“.²⁷⁹

Отже всі дослідники не з'ясовують саму мовну структуру слова, а визначають тільки його значення. Я зверну увагу головню на форму слова в його історичнім розвитку. З цього становища необхідно розглянути: *объль*, *обель*, *обель*, *объль*, *обле*. Щоб вияснити, яка з цих усіх є форма найстарша, бо дослідники брали різні: Срезневський – *объль*, Дубенський – *объль*, Сергєєвич, Ясінський і Гец – *обель*, С. Шелухін – *обильний*, то розгляну ці всі форми. У формі *объль ъ*, на мій погляд, не може бути основною, бо тоді не була б зрозуміла форма *объль*, а особливо форма *обле*. А на основі цих двох останніх форм: *объль* і *обле* роблю той висновок, що найстаршою є форма *объль*, із якої послідовно й органічно виводяться форми: *обель*, в якій *ь* в закритому складі прояснився в *е* й *обле*, в якій ненаголошений *ь* скоротився до нескладового, а на його місці прояснився кінцевий *ь*. Форма ж із *ѣ* пояснюється або помішанням із *е* (на півночі), або вийшло із *ь* через *е*, що в закритому складі звузилося і здовжилось із нахилом до *і*,²⁸⁰ тому маємо: *обиль* і *объль*. Так само пояснюється і прикметникова форма *обельными*, *обильными* і *объльными*. Отже, із історичної перспективи найстаршою формою можна вважати лише одну форму: *объль*, із якої повстали чи шляхом фонетичним, чи діалектичним усі інші форми, як похідні і тим самим пізніші. І ця форма *объль* є і формою оригіналу Широкої Руської Правди.

Але Ізм. Срезневський у своєму історичному словнику не з'ясовує, чому із *объло* могла повстати форма *объль*, учений тільки цю залежність останньої від першої констатує, правда в досить неясній формі. Справді, цю залежність їх безпосереднє вивести тяжко, але, все таки, деякі прикмети показують, що вона є. Так Вондрак визначає форму *обль* із індогерманського *ob-vhь*, що значить круглий ("rund") vgl. lit. *ap-valūb*²¹ із таким розясненням: *in der komposition verliert auch die präposition объ (объ) regelmäszig den Halbvokal vor b. welches selbst verloren gent: облагати (об-ъл...); облакъ (об-ъл...)*²² У Лескіна про це висловлено коротше: „група -bv- втрачає другу складову частину; найчастіше це буває підчас сполуки з приіменником об-, наприклад: ob-velko obelko, ст. -болг.: облъко; ob-volko. obolko, ст. болг.: облако“.²³ Кульбакін про цей самий процес ще коротше: „При *объ (объ)*, быть может, еще в прасл. было об-, почему в др. -ц. -сл. пам'ятниках находим ... об-лъко (ob-vl...)²⁴

Таким чином усі вищезгадані славісти для прасловянської доби констатують дві паралельних форми: *объ* і *обь*, які в ту саму прасловянську добу *ъ* або *ь* перед *v* втрачають; але так само випадає і *v*. Цей самий процес, видно, має місце і в нашій мові: *объль*, або, як показує В. Вондрак: -обл. Незрозуміла в цій формі лише поява *ь* в *объль* Руської Правди. Але цю наявність *ь* в *объль* можна пояснити тільки теорією Ф. Фортунатова²⁵ в той спосіб, що в певній позиції в слові *ь* або *ъ* стають нескладовими і навіть зникають; але таке слово із зниклим *ь*, *ъ* могло бути перенесене в інше положення, де таке зникнення неповноголосних *ь*, *ъ* (сонантів) фонетично не було оправдане. Такі форми з рухомим *ь* і *ъ* були особливо можливі в приіменниках: об-, от-, въз- із *объ*, *оть*, *възь*. В тих випадках *ь* і *ъ* набирали характеру складового сонанту. Оцей останній процес і вбачаю я в тексті оригіналу Широкої Руської Правди в формі *объль* у найстаршу київську добу розвитку української мови.

Підсумовуючи свої замітки і спостереження тільки в однім питанні про неповноголосі (редуковані) *ъ* і *ь* в Руській Правді, я приходжу до висновку, що:

- (1) чим старший текст Руської Правди або чим старший список її, тим текст їх стисліше заховує основну, сонантну властивість цих редукованих звуків;
- (2) чим текст Руської Правди або список її пізніший, тим сильніше втрачає він сонантну властивість цих звуків, тим яркіше ці останні зникають і тим виразніше текст Руської Правди прибирає в вимові тих звуків або тих, що на місці їх повстали, місцевих новгородських діалектичних властивостей (або інших, московських);
- (3) сонантна природа *ъ* і *ь* в найстаршій тексті або спискові його зовсім відповідає природі цих неповноголосих звуків, яка панувала в староукраїнській мові XI-XII ст.
- (4) цей факт свідчить про те, що чим ближчий є текст Руської Правди до оригіналу чи найстаршого тексту її, тим природа неповноголосих *ъ* і *ь* сильніше наближає текст Руської Правди до староукраїнської мови київської княжої доби.

На закінчення своєї студії, подаю головний висновок, що впливає із моїх дослідів і спостережень над текстом Руської Правди.

Руська Правда, одне із найвидатніших явищ української культури, права й української правосвідомості. В усіх її кодексах вона була чинним і діючим правом більше як 700 літ, і переросла всіх сучасників в стародавньому письменстві: і літописи, і Четьмінеї, і Слово о Полку Ігореві, і навіть найпопулярніший Патерик Печерський.

І це вона зробила не красою своїх образів, картин чи стилю, а лише ідеєю втілення своєї *Правди* і справедливості в реальні відносини життя, яке вона організувала, виховувала і навчала та підносила до ідеалу народнього правосуддя. Такою була Руська Правда протягом цілої своєї історії і розвитку.

Світить своєю правдою вона й тепер, як зразок для *нової* української Правди, що ляже в основу українського державного відродження, так як в основу дальшого державного розвитку за часів Ярослава, а особливо Володимира Мономаха, лягла стара й вічно нова Руська Правда.

Прилога

ТЕКСТ ШИРОКОЇ РУСЬКОЇ ПРАВДИ

Подаючи текст Широкої Правди, в основу я поклав всупереч традиції не текст Синодального списку 1282 р. (ч. 8), чи Троїцького XIV-ого ст. (ч. 3), а текст Пушкінського списку (ч. 72). Таку зміну я роблю тому, що текст Синодального списку має цілком відмінний порядок статей який не повторюється ані в одному спискові Широкої Правди; по-друге, що текст його, як і Троїцького списку (не мова!) є в багатьох місцях дуже поспований і далеко пізніший аніж текст списку Пушкінського. Текст останнього є далеко поправніший і найстарший зі всіх відомих мені списків: себто його текст і порядком статей і їх формулюванням є найближчий до оригіналу тексту Широкої Правди. Не претендую на абсолютну точність. Такої точності вже не може бути тому що я брав текст не безпосередно із рукопису, якого, очевидна річ, я не міг у Празі чи у Вінніпезі використати, а із текстів уже друкованих, за точність яких я не можу відповідати. Не дивлячись на це, основна лінія змін і розвитку тексту була мені ясна, і ті можливі дрібні порухи не можуть вплинути на вияснення історії тексту і класифікації списків по редакціях, що я перевів у своїй студії цієї поважної староукраїнської пам'ятки.

Л.Б.

* * * * *

ПРАВДА РУСКАЯ

1. Оже оубьеть мужа то мстити брату брата любо отчо любо сыну любо брату чада любо братню сынови оже ли не будеть хто его мestia то положи за голову 80 гривенъ ачи будеть ли мужъ княжь или тиоуна княжа ачи будеть горожанинъ' либо' гринь' любо купечъ любо тиоунъ боярескъ любо мечникъ изгой либо словѣнинъ то 40 гривенъ положи зань
2. По Ярославѣ же пакы совокупишася сыновѣ его Изяславъ Святославъ Всеволодъ и мужи ихъ Коснячко Перенигъ Никифоръ и отложиша оубьеньє за голову кунами ся выкупятъ а ино все якоже Ярославъ судилъ тако и сынови его оуставиша
3. О оубоиствѣ. Аще оубьеть княжа мужа в розбои а боєвника² не ищють то вервьную платити въ которой верви голова лежитъ то 80 гривенъ пакы ли одинъ³ 40 гривенъ
4. Которая ли вервь начнетъ платити дѣкую вѣру колико лѣтъ за то платятъ вину за нюже без головника имъ платити

5. Будет ли головникъ ихъ въ верви того зане к нимъ приклады-
ваютъ того дѣля помогати имъ головнику ли в дикую вину но
сплатити имъ во опчи 40 гривень головництво а то самому
головнику а в сороци гривень заплатити ему из дружини свою
часть
6. Оже будетъ оубиль или въ свадѣ или в пиру явленъ то тако ему
платити повервіны иже ся прикладываетъ вирую
7. Ωже станетъ/ъ/ за розбоі. Будетли стать на разбои безъ всякоя свады
за разбоиника людѣ не платять но выдадять всего с жоною и з
дѣтми на потокъ и на разграбленъе
8. Аже кто не вложи в дикую вину и виру тому людѣ не помогаютъ
но самъ платитъ
9. А се покони вирнии были по' Ярославѣ вирнику взяти 7 вѣдерь
солоду на недѣлю оже овень любо полоть любо двѣ ногати а в
среду куна оже сырѣ а в пятницу тоже а куровъ по двоѣ ему на
день а хлѣбовъ 7 на недѣлю а пшона 7 оубороковъ а гороху 7
оубороковъ а соли 7 голважень то то вѣрнику со отрокомъ а кони 4
конемъ на воротъ всути овесъ вѣрнику 8 гривень а 10 кунъ при-
кладная а метелнику 12 вѣкши а ссадная гривна
10. Ω вирах. Иже будетъ вира въ 80 гривень то вѣрнику 16 гривнь и 10
кунъ и 12 вѣкши а переди ссадная а за голову' гривны
11. Ω отроцѣ. А се о княжѣ отроци или о конюсѣ или о поварѣ то 40
гривень
12. И за тиоунъ огнищнии и за конющии 80 гривнь
13. А в сельскомъ кунѣ' княжѣ или в ратаинемъ то 12 гривнѣ
14. А за рядовича 5 гривнь такоже и за боярескъ
15. Ω ремесвеницѣ. А се о ремесвеничи за ремесвеника и за ремес-
твеничи то 12 гривнѣ
- [16. А за смердни холопъ 5 гривень а за робоу 6 гривень
17. А за кормилца 12 гривне]' и за кормилицю хотя будетъ холопъ
буди роба
18. О поклепѣ. Аще быть оу кого клепная вѣра тоже будетъ послуховъ
7 то то идуть виру пақы ли варягъ или инъ кто то два
19. А в костехъ и по мертвецѣ не плати верви оже имени не вѣдають
ни знаютъ єго
20. Ω сверженьи. Аже сверже виру то гривна сметная кунъ отроку а
къто клепаль а тому дати другая гривна а ѡт вири помощного 9
кунъ
21. Искавше ли послуха и не налѣзуть а истецъ начнетъ головою кле-
пати то имъ правду желѣзо
22. Такоже и во всихъ тяжахъ в тадбѣ и в поклепѣ оже не будетъ исть-

ца тогда дати ему желѣзо из неволи до полугривны золота оже ли мене то на воду али въ двою гривну аще ли мене то ити ему по свои куны

23. Аще кто оударить мецемь. Аще кто оударить мецомь вынезь его или рукоятью то 12 гривнѣ продажи за обиду
24. Оже ли вынезь меть [а не оударить то гривна кунь
25. Оже кто кого оударить]⁸ батогомь или цяшею любо рогомь любо тылеснию то 12 гривни
26. Не терпя противу тому оударить мечемь то вины ему в томь нить
27. Ачи ли оутнеть руку а отпадеть рука или оусхнеть или нога или око или носъ оутнеть то полувѣрьс 20 гривень а то за вѣкъ 10 гривень
28. Аже оутнеть мечемь⁹ кьи любо то 3 гривны продажи а самому гривна
29. Аще придеть кровавь мужь. Аще придеть кровавь мужь на дворь или синь то видока ему не искати но платити продажа 3 гривны аще ли не будеть на немь знаменья то привести ему видокъ слово противу слову кто ли будеть почаль то тому платити 60 кунь аще ли кровавь придеть или будеть самъ почаль а вылизу¹⁰ послуси то то ему платежь оже и билъ
30. Оже ли оударить мечемь а не потнеть на смерть то 3 гривны продажа а самому гривна за рану оже личе¹¹ потнеть или на смерть а вира
31. Яже попхнеть мужь мужа любо к собѣ любо от себе а любо по лицу оударить а видока два выидуть али жердью оударить то 3 гривны продажи оже ли будеть варягъ или колбягъ то полная видока вывести и идеть на роту
32. Ω челяди. А челядинъ крестся¹² а заклюти¹³ и на торгу а за три дни не выведуть его а познають его на третии день то свои челядинъ поимуть а оному платити 3 гривны продажи
33. Ω конѣ. Аще кто всядеть на чюжь конь не прошавъ то 3 гривны
34. А се кто погубить конь или портъ или оружье а заповѣсть на торгу а последи познають въ своемъ городѣ свое ему личемь взяти а за обиду взяти 3 гривны
35. Оже кто познаеть свое что будеть погубили или оукрали оу него что или конь или портъ или скотина то не рчи се мое но иди на сводь гдѣ есть взять сведет ли ся хто будеть виновать на того тадба снидеть тогда свое возмет и что будеть с нимъ погыбло тожь ему начнеть платити ачи будеть коневой тать а выдати и князю на потокъ паки ли будеть кльтныи тать 3 гривни платити ему
36. Ω сводѣ. Аще будеть в единомъ городѣ истьчю до конца того свода. Будеть сводь по землямъ то ити ему до третьего свода а что

будеть личе то тому третьему платити за личе кунами а с личемъ ити до конча а истьцю ждати прока а гдѣ снидеть на конѣчнаго то тому все платити и продажа

37. Ω тадбѣ. Паки ли что будетъ купиль татебно на торгу конь или порть или скотину то вывести свободна мужа два или мытника аже начнетъ незнати оу кого купивъ то ити по немъ тимъ видокомъ на роту а истьцю свое личемъ взяти а что с нимъ погигло а того ему желѣти а оному желѣти своихъ кунъ зане не знаеть оу кого купивъ познает ли на долзѣ оу кого купивъ то свои ему куны и сему платитъ что оу него будетъ погигло а князю продажа
38. Ω челядинѣ. Оже кто познаеть челядь свою оукраденую а поиметь и то оному вести по кунамъ до третього свода пояти же челядинѣ въ челядина мѣсто а оному дати личе да ть идеть до конечного свода а то естъ не скоть ни лзѣ рѣчи не видѣвъ оу кого купиль есмъ но по языку ити до конча а гдѣ будетъ конечней тать опять вороти челядина а свою поиметь и проторъ тому же платити а князю продажи 12 гривни в челядини или оукрадше или оуведше
39. Ω сводѣ. А изъ своего города в чюжю землю свода нѣтъ но такоже вывести ему послухы любо мытника перед кимъ купивше то истьцю личе взяти а прока ему желѣти что с нимъ погигло а оному своихъ кунъ желѣти
40. Ω тадбѣ. Иже кого оубьють оу клѣти или оу которой тадбѣ то оубьють во пса мѣсто оже ли додержитъ свѣта то вести на княж дворъ оже ли оубити и а оуже будетъ людье видели связана то платити в немъ 12 гривни
41. Оже краде скоть въ хлѣвѣ или клѣть то оже будетъ одинъ то платити ему 3 гривны и 30 кунъ будет ли ихъ много то всимъ по 3 гривны и по 30 кунъ платити
42. Ω тадбѣ. Иже ли крадетъ скоть на полѣ или овчи или козы или свиньи 60 кунъ [будетъ ли ихъ много то всѣмъ по 60 кунъ]¹⁴
43. Оже крадетъ гумно или жито въ ямѣ то колико ихъ будетъ было а всимъ по 3 гривны и по 30 кунъ
44. А оу него же погигло оже будетъ личе личемъ поиметь а за лѣто возьметъ по полугривны
45. Или паки лица не будетъ а будетъ быть княж конь то платити за него 3 гривны а за иныхъ по 2 гривны а се оурочи скоту иже за кобылу 60 кунъ а за воль гривна за корову 40 кунъ а за третьякъ 30 кунъ за лонцину полтьгривны за теля 5 кунъ¹⁵ за боранъ ногата за жеребець оже¹⁶ будетъ¹⁶ всѣдано¹⁶ нанъ¹⁶ то гривна кунъ а за жеребя 6 ногать за коровье молоко 6 ногать то ти оуроци смердамъ оже платятъ княжо продаж
46. Ω холопѣ. Иже будетъ холопи татье или княжи или боярьскийи любо черньци ихъ же князь продажею не казнить зане суть не свободны то двоицю платити истьцю за обиду

47. Ω кунах. Иже кто взищеть кунъ на друзи а онъ ся начнеть запи- рати тоже нань послуховъ выведуть то ти поидуть на роту а онъ возьметъ свои куны занеже не даль ему за много лѣтъ то платити ему за обиду 3 гривны
48. Аже купѣць кто в куплю дасть куны или в гостьбу то купцю предъ послухи кунъ не имати послухы ему не надоби но ити ему самому ротѣ оже ся начнеть запирати
49. Ω поклажаі. Иже кто поклажаи кладеть оу кого любо то ту послуха нѣтуть оу кого тои лежить товаръ оже начнеть того клепати болшимъ тому ити ротѣ оу кого лежало како толко еси положиль оу мене занеже еси бологодѣяль ему хорониль
50. Ω разѣ.¹⁷ Аже кто дасть куны в рѣзы¹⁸ или жито в присопъ то послухы ему ставити како ся будетъ рядиль тако ему имать
51. О мѣсяньнем. А мѣсяцныи рѣзы оже за мало то имати ему а зайдут ли ся куны до того же года то дадутъ ему кунъ треть а мѣсяцныи рѣзѣ поринуты
52. Послуховъ не будетъ а будетъ кунъ 3 гривнѣ то ити ему про свои куны ротѣ будет ли боле кунъ то речи ему тако промиловалса еси оже еси не поставиль послуховъ
53. Оуставъ Володимира князя. Се оуставиль Володимиръ Всеволо- дичъ по Святополчѣ созвавъ дружину свою на Берестовѣмъ Ратибора киевского тысячког¹⁹ Станислава переяславского тысячког¹⁹ Монислава Иванка Чюдиница Олгова мужа оуставили до третьяго рѣза оже смлетъ въ треть куны аже кто возьметъ два рѣза тому взяти исто паки ли возьметъ 3 рѣзѣ то иста ему не взяти аже кто смлетъ по 10 кунъ ѡт льта того не ѡтметати
54. О купцѣ. Аще которои купецъ шедъ гдѣ любо с чюжими кунами истопится любо рать возьметъ любо огонь то не насилити ему ни продати его но како любо начнеть мочи платити ѡт льта такоже платитъ понеже пагуба ѡт Бога естъ а не виновать естъ ожели пропѣется²⁰ а въ безумьи чюжь товаръ испроторить то како любо тѣмъ чьи куны ждуть ли ему своя имъ воля продати лі своя имъ воля
55. Ω долзѣ. Аже кто многимъ долженъ будетъ а пришедъ гость из ыного города и²¹ за²¹ чюжеземець а не вѣдая запустить товаръ за нь а опять начнеть не дати гостю кунъ а первии долъжници начнуть ему не дати запинаяоче куны то вести на торгъ продати же и дати первое гостины куны а домашнимъ что ся останеть кунъ тѣмъ ся подѣлять паки будутъ княжи куны то княжи куны первое взяти а прокъ в дѣль аще кто много рѣза ималь тому не имати
56. Аже закупъ бижитъ ѡт господы то обель идет ли искать кунъ а явлено ходити или ко князю или к судьями бѣжитъ обиды дѣля своего господина про то не работитъ его нь дати ему правду
57. Ω закупѣ. Ажъ оу господина родным²² закупъ а погубить воискои²³ конь то не платити ему еже даль ему господинъ плугъ и борону ѡт

него же копу емлетъ то то погубивше ему платити аще ли господинъ его отшлеть на ино²⁴ орудье а погинеть без него того ему не платити

58. Аще изъ забоя выведуть закупу того не платити но оже погуби на полѣ и въ дворъ не въвезеть и не затворить [гдѣ ему господинъ велить]²⁵ или орудья своя дѣя а то погубить то ему платити
59. Аже господинъ приобидить закупа а въведеть копу его или отарицю то то ему все воротити а за обиду платити ему 60 кунъ
60. Паки ли приметъ на немъ кунъ то опять воротити ему куны что будетъ приялъ а за обиду платити ему 3 гривны продажи
61. Продасть ли закупа господинъ обель то наемиту свобода всѣхъ кунахъ а господину платити за обиду 12 гривенъ продажи
62. Аже господинъ закупа бьеть про дѣло то без вины естъ бьеть ли без ума пьянь а вины не будетъ то якоже въ свободнемъ продажа тако и в закупѣ
63. Аже холопъ обьлнии выведеть конь ции любо платити зань 2 гривны
64. Ω законѣ.²⁶ Аще закупъ выведе что то господину в томъ не платити но оже гдѣ налѣзуть то переди заплатитъ господинъ его конь или что будетъ взять а ему холопъ обелными паки ли господинъ не хотѣти начнетъ платити за него а продасть и отдасть же преди или за конь или за волю или за товаръ что буде цюжего взять а прокъ ему взяти собѣ
65. Ω холопѣ. Иже холопъ оударить свободна мужа а вбѣжить в хоромы а господинъ его не выдасть то платити за нь господину 12 гривенъ и за тѣмъ аци гдѣ налѣзеть оудареныи своего истьця кто оударилъ то Ярославъ бытъ оуставилъ оубити но синови по отци оуставиша на куны любо бити розязавше любо взяти гривна за соромъ
66. Ω послушствѣ. На послушство холопа не кладывають²⁷ сложити на боярська тиоуна на дворьскаго а на иныхъ не складывати а в малѣ тяжѣ по нужи сложити на закупа
67. А кто порветъ бороду а выиметь знаменьє а вылизуть послуси то 12 гривни продажи а без людии в поклепѣ то нѣтъ продажѣ
68. Ω зубѣ. Иже выбють зубы а кровь видять во рти оу него а людье вылѣзуть то 12 гривенъ продажѣ а за зубъ гривна
69. Аже кто оукрадетъ бобръ то 12 гривенъ
70. Аже будетъ росѣчена земля или знаменьє им же ловлено или сѣтъ то по верви искати въ собѣ татя любо платити продажо
71. Ω борти. Аще знаменуєтъ борть то 12 гривенъ
72. Аще межю перетнетъ бортную или ролеиную розореть или дворную тыномъ перегородитъ межю то 12 гривенъ продажи

73. Аже дубъ потнетъ знаменьныи или межныи то 12 гривень продажи
74. А се наклади 12 гривень отроку 2 гривны и 20 кунъ а самому ѣхати съ отрокомъ на двою коню судити же на ротъ овесъ а мясо дати овень либо полоть инѣмъ кормомъ что имать черво возметъ писцю 10 кунъ перекладного 10 кунъ за мѣхъ 2 ногати
75. Ω борти. Аще борть потнетъ то 3 гривны продажи за дерево полгривны
76. Аще пчелы нелажены 10 кунъ будет ли олѣкъ 5 кунъ аще пчелы выдреть 3 гривны продажи
77. Не будетъ ли тать то по следу женуть аже будетъ слѣдъ к селу ли к вару²⁸ а не отсоцятъ от себе слѣду ни идутъ на слѣдъ или отбьются то тѣмъ платити тадбу и продажю слѣдъ гнати с чожими людми и с послухы аже погубятъ слѣдъ на гостиницѣ на велицѣ жела не будетъ или на пущи гдѣ не будетъ ни села ни людии то не платити тадбы ни продажи
78. Ω смердѣ. Аже смердѣ мучитъ смерда безъ княжа слова то 3 гривны продажи а за муку гривна аже огнищанина мучити то 12 гривень продажи а за муку гривна
79. Аже лодью оукрадутъ 60 кунъ продажи а лодью личомъ воротити не будетъ лица то за морскую лодью 3 гривны а за боиную 2 гривны за челонь 8 ногать а за стругъ гривна
80. Ω перевѣсѣхъ. Аще кто посѣчетъ верею перевѣсную 3 гривны продажи а господину гривна за верею
81. Аще кто оукрадетъ чии песь или ястребъ или соколъ 3 гривны продажи а господину гривна за голубъ 9 кунъ за куря 9 кунъ за оутовъ 30 кунъ за гусь 30 кунъ за лебедь 30 кунъ²⁹
82. А в сѣнѣ и въ дровехъ 9 кунъ а господину колько будетъ возъ крадено имати еку по 2 ногати за возъ
83. О гумнѣ. Аще зажъжетъ гумно то на потъ³⁰ и на грабежъ домъ его переже пагубу исплативше а въ процѣ князю поточити и такоже кто и дворъ зажъжетъ
84. Кто пакощами конь зарѣжетъ или скотину за то 12 гривень а за пагубу господину оурокъ платити
85. А ты тяжи вси судять с послухы свободными будет ли послухъ холопъ то холопу на правду не вылазити но оже хоцетъ истецъ или именити а ркя тако по сего рѣци емлю тя но язъ емлю тя а не холопъ емлетъ и на желѣзо аже обинитъ и то емлетъ и на немъ своѣ не обинити ли его а платити ему гривна за муку зане холопыи рѣчи яль і
86. Ω желѣ/зном/. А желѣзного платити 40 кунъ а мечнику 5 кунъ а польъ гривны дѣчному то ти желѣзныи оурокъ кто се в чемъ емлетъ

87. [А еже смлеть]³¹ на желѣзо по свободныхъ людии рѣци любо ли запона в немъ будетъ любо прохоженье ночное или кимъ любо образомъ аже не ожьжется то про муки не платити ему но едино желѣзное кто будетъ яль
88. Ω женѣ. Аще кто оубьеть жену то тѣмъ же судомъ судити якоже мужа ажь буде виновата³² то полть виры 20 гривень
89. А в холопѣ и в робѣ нѣгутъ виры но оже буде без вины оубьены то за холопѣ оурокоу платити или за робу а князю 12 гривень продажи
90. Ω смердахъ. Аще смердь оумреть безаizzo то князю задница аще будутъ доцери оу него дома то даяти часть на нѣ аже будутъ замужемъ то не даяти имъ части
91. Ω безадници. Аще в боярьстѣ и дружини то за князя задница не идетъ но оже не будетъ синовѣ ино доцери возмутъ
92. Аже кто оумирая раздилить домъ свои дѣтемъ на томъ стояти паки без ряду оумреть то всимъ дѣтемъ и самои³³ часть дати души
93. Аже жена сядеть по мужи то дати на ню часть аже что мужъ възложить то мужю естъ госпожа а задница еи не надоби мужня
94. [Будутъ ли дѣти то что первое жены то то възьмутъ дѣти матери своєї любо си на жену будетъ възложилъ]³⁴ обаче матеръ свою възмутъ
95. Аже будетъ сестра в дому то тои задница не иматъ но отдадять ю замужь по силѣ братия
96. Оуроци городнии. А се оуроци городнику закладаючи городню куна взяти а кончавши ногата а за корьмъ и за вологу и за мясо и за рыбы 7 кунъ на недѣлю 7 хлѣбовъ 7 оубороковъ пшона 7 луконъ овса на 4 кони имати же ему доколѣ срубятъ а солоду одною дадать 10 луконъ
97. А мостнии оулици. Помостивше мость взяти ѿ дѣливъ ѿ 10 локоть по ногати ажи почини моста ветхого колко городень починитъ то взяти ему по куни ѿ городнѣ а мостнику ѣхати самоу другу с отрокомъ на двою коню а овса 4 лукна на недѣлю а ѣсти чьто мога
98. А бѣзадницѣ. Аже будутъ робьи дѣти оу мужа то задницѣ не имати имъ но свобода имъ с матерю³⁵
99. Аже будутъ в дому дѣти малы а не почнуть сами собои печаловати а мати ихъ поиде замужь то кто имъ ближе будетъ тому дати на руцѣ и с добыткомъ и з домомъ донелѣ же возмогоуть а товаръ дати предъ людми а что срѣзитъ товаромъ тѣмъ пригоститъ тому собѣ а истьи товаръ воротитъ им а прикупъ собѣ зане кормиль и печаловалси аже ѿ челяди плодъ или ѿ скота то то все поимати лицемъ что ли будетъ ростеряль то то ему все платити дѣтемъ тѣмъ а³⁶ чюжеи³⁷ ѿчнимъ приемълетъ с задницею дѣти то такоже естъ имъ рядъ

100. А дворъ без дѣла отнь всякому меншому сынови
101. Ω женѣ. Аже жена вретется по мужи сѣдити а ростеряеть добытокъ и поидеть замужъ и то платити еи все дѣтемъ
102. Не хотѣти ли начнуть дѣти еи ни на дворѣ а она начнетъ всяко хотѣти сидѣти то творити еи всяка воля а дѣтемъ не дати волѣ но что еи далъ мужъ с тѣмъ же еи сѣдити или свою часть вземше сѣдити же
103. А матерня часть дѣтемъ не надобѣ кому мати дасть тому взяти даст ли всимъ да вси роздѣлятъ безъ языка ли оумреть то оу кого будетъ на дворѣ была и кто ю кормиль то тому взяти
104. Аже будутъ двою мужю дѣти а одиной матери то онѣмъ своего отца задница а онѣмъ своего
105. Будет ли потеряль своего иночима что онѣхъ отча а оумреть то возвратитъ брату на неже людѣе выльзуть что будетъ его отецъ истеряль иночимля а что ему своего отца то деръжитъ
106. А мать которой будетъ еи сынъ добръ первого ли мужа другого ли тому же дасть свое ачи еи вси сынови будутъ лиси и доцери можеть дати кто ю кормить
108. Ω задницѣ. Аже братя ростяжутци передо княземъ о задницѣ то которыи дитинскыи идеть ихъ дѣлить то тому взяти гривна кунъ
107. Оуроци суднии. А се оуроци суднии [отъ виры 9 кунъ а метнику 9 вѣкошь а бортное земли 30 кунъ а метнику 12 вѣкши а от ролѣиной земли такожде а освободивше челядинъ 9 кунъ а митнику 9 вѣкошь а отъ иныхъ отъ всѣхъ тяжъ кому помогутъ по 4 куны а метнику 6 вѣкошь
109. Оуроци ротнии. А се оуроци ротнии]³⁶ отъ головы 30 кунъ а отъ бѣдрьной³⁷ землѣ 30 кунъ безъ треи кун такоже отъ ролеиной землѣ а отъ свободны 9 кунъ
110. Ω холопствѣ. А холопство обелное троѣ оже кто купи хотя до полугривны а послухъ поставитъ а ногату дасть предъ самымъ холопомъ и послухъ поставитъ а не безъ него а второе холопство поиметь робу безъ ряду и поимет ли ся с рядомъ то како ся будетъ рядиль на том же стоить [а се третьеѣ холопство тиунство безъ ряду с рядомъ ли то какося будетъ срядиль на том же стоить]³⁸
111. А вѣда цѣну не холопъ ни по хлѣбѣ роботять ни придатцѣ но оже не ходитъ года то вороцати емлетъ отходит ли то не виновать естъ
112. Аже холопъ бижитъ а заповѣсть и господинъ аже слышавъ кто или зная и вѣдая оже [холоп а]³⁹ дасть ему хлѣба или оукажетъ емоу путь то платити ему за холопъ 5 гривенъ кун а за робу 6 гривенъ кун
113. Аже кто переиметь чужъ холопъ и дасть вѣсть господину его то имати ему переемъ гривну не оублюде ли то платити ему 4 гривны кунъ за холопъ а пятая переемная ему а будетъ роба 5 а шестая переемная ему отходитъ

114. Аже кто самъ своего холопа досоцится въ чьемъ любо городѣ а будетъ посадникъ не вѣдалъ его повѣдавшѣ ему поняти иже оу него отрокъ и щедьше оувязати и и дати ему вязебную гривну⁴⁰ [собѣ ему пагуба]⁴¹ а не платитъ в то никто же тѣм же и переима нѣтуть
115. Аже кто невѣдая чюжь холопъ оусрящеть или повѣсти дѣсть любо держитъ оу себе а идетъ ѿ него то ити ему ротѣ яко не вѣдалъ есмь оже естъ холопъ а платъже в томъ нѣтуть
116. Аже гдѣ холопъ куны вылжетъ а онъ буде не вѣдая даль [то господину выкупати а не лишатися вѣдаа ли будетъ даль]⁴² а куны ему лиху быти
117. Аже кто пуститъ холопа в торгъ а одоржасть то воскупати господину а лишитися его нѣлзи
118. Аже кто купитъ чюжь холопъ не вѣдая то первому господину холопъ пояти а оному куны имати ротѣ ходивше яко не вѣдая есми купилъ вѣдая ли будетъ купилъ то кунъ ему лиху быти
119. Аже холопъ бѣгая будетъ добудеть товара то господину долгъ господину же и товаръ а не лишѣтиса его
120. Аже хто бѣжа поиметь сусѣдне что или товаръ то господину платити оу кого что будетъ кралъ
121. Аже холопъ крадетъ кого любо то господину выкупати любо выдати с кимъ будетъ кралъ а женѣ не надобѣ ни дѣтемъ но оже будетъ с нимъ кралѣ и хоронили и то всихъ выдати пакы ли выкупасть господинъ аже будетъ свободныи с нимъ крали или хоронили то князю въ продаж
122. Ω копыи. Иже изломилъ копыиѣ другу любо щитъ любо портъ да аще оу себе начнетъ держати то прияті скота оу него иже что естъ изломилъ аще ли начнетъ скотомъ примѣтати ему заплати предъ чадию или начнетъ вѣдати колко будетъ даль на немъ

ПРИМІТКИ

1. 3: русинь или гридь. 8: роусинь любо гридь. 73: горожанинь.
2. 3, 8: головника. 73: оубоинника.
3. 3, 8, 73: людинь.
4. 3, 8: при.
5. 3, 8, 73: додано 3.
6. 3: тивунѣ. 8, 73: тиоунѣ.
7. В Пушкінському списку бракує ст. 16 і початок 17-ої. Наведено тут із тексту сп. 8.
8. Фраза в дужках пропущена в списку 72 і доповнена із тексту списка 73.
9. 3: персть. 8: пьрьсть.
10. 73: выльзоуть.
11. 73: лѣцбнос.
12. 73: съкрыется. 3: съкрысть. 8: съкрыеться.
13. 73: закличю. 3, 8: закличють.
14. Взяте в дужки пропущене в списку 72 і внесене тут із тексту списка 73.
15. 3, 8 і ін.: додано а за свинью 5 коунь а за порося ногата а за овьцю 5 коунь
16. 3, 8 і ін.: оже не въсѣдано на нь.
17. 3, 8: рѣзѣ. 73: рѣзи.
18. 3: додано или наставъ в медъ. 8: додано или наставъ на медъ. 73: додано или наставъ медъ.
19. 3, 8, 73: додано Прокопия тысячьского бѣлогородского.
20. 3, 8, 73: додано или пробьеться.
21. 3, 8, 73: или.
22. 3, 8: ролѣиныи.
23. 79: своискы.
24. 3, 8, 73: своє.
25. Пропущено в списку 72; додаємо із тексту списка 73.
26. 3, 8: о закоупѣ.
27. 3, 8, 73: додано но оже не боудеть свободнаго то по ноужи
28. 3, 8, 73: товароу.
29. 3, 8: додано а за жеравь 30 коунь.
30. 3, 8, 73: потокъ.
31. Додано із списка 73.
32. 3, 8: виновать.
33. 3, 8, 73: на самого.
34. Цього уступу нема в тексті списка 72. Подаю його із тексту списка 73.
35. 3, 8, 73: аще же /и/.
36. Уступ в дужках пропущений в списку 72. Тут подаю текст із списка 73.
37. 3, 8, 73: бортьнои.
38. Текст списка 72 пропустив цю статтю. Наводжу її за текстом списка 73.
39. Слова в дужках відсутні в списку 72 і внесені тут із списка 73.
40. 3, 8: додано а переима нѣтоуть аче оупоустить /и гоня/.
41. Пропущене в тексті списка 72. Вміщене із тексту списка 73.
42. Уступ в дужках пропущений в списку 72. Передаю текст із списка 73.

ПРИМІТКИ АВТОРА

1. П. Мрочек-Дроздовский, *Изслѣдование о Русской Правды*, вип. II, Москва 1885, ст. XXXIX.
2. Н. Калачов, *Предварительныя юридическія свѣденія для полного объясненія Русской Правды*, Санктпетербург (СПБ) 1846. Друге видання: СПБ 1880.
3. В. Сергеевич, *Лекціи и изслѣдованія по древней исторіи русского права: Русская Правда*. 4-е изд., СПБ 1910, ст. 50.
4. Калачов 1880, ст. 72.
5. E.S. Tobien, *Sammlung Kritisch bearbeiteter Quellen der Geschichte des Russischen Rechtes. V.I.: Die Prawda Russkaia*, Dorpat 1844.
6. Н. Калачов, *Текст Русской Правды на основаніи 4-х списков разных редакціи*, Москва 1846, ст. 43-48.
7. Мрочек-Дроздовский, ст. IX-XII.
8. Там же, ст. XIII-XXVII.
9. Там же, ст. XXVII-XXXII.
10. Сергеевич, ст. 60-74.
11. Там же, ст. 60.
12. Там же, ст. 61.
13. Там же, ст. 62.
14. Там же, ст. 63.
15. Там же, ст. 64.
16. Там же, ст. 64, примітка 1.
17. Там же, ст. 65.
18. Там же, ст. 66.
19. Там же, ст. 71.
20. Там же, ст. 80-86. Цю класифікацію списків та історію тексту Руської Правди зовсім прийняв до своєї капітальної студії Leopold K. Goetz. Див. *Das Russische Recht, t. I*, Stuttgart 1910.
21. Я наводив погляди лише тих істориків права, що Руську Правду досліджували спеціально. Загалні курси *Исторіи русского права* я свідомо обминав, бо вони, як лише підручники, не подають нічого нового з історії тексту Руської Правди, а засновують свою інформацію на більш оригінальних студіях. Варта було ще навести позиції таких учених як (1) Н. Дювернуа, *Источники права и суд в древней Россіи*, Москва 1869; (2) R. Hube, "Historyja formowania Prawdy Ruszkiej", як додаток до першого тому його *Historyja prawa karnego Ruskiego*; (3) М. Максимейко, *Опыт критическаго изслѣдованія Русской Правды*, вип. I, Харьков 1914; але я цих студій у Празі не знайшов.
22. Калачов 1880: Введеніє, уступ II, ст. III-VIII.
23. Мрочек-Дроздовский, *Передмова*, ст. III.
24. В. Данилевич, „Слово **перевесъ** в Русской Правды“, *Сборник статей в честь граф. П.С. Уваровой*, Москва 1916, ст. 116.
25. А. Соболевский, „Двѣ редакціи Русской Правды“, там же, ст. 17-23.

26. Н. Карамзин, *Исторія государства російського*, т. II, Санктпетербург 1818, ст. 46-65 (і примітки до них на ст. 65-108.)
27. Г. Розенкамф, *Обозрѣніе Кормчей книги*, СПб 1839, т. 141-159.
28. Д. Дубенский, *Русскія достопамятности*, т. II, Москва 1843, Передмова.
29. В. Ключевскій, *Курс русской исторіи*, т. I, Москва 1904, ст. 277.
30. Соболевскій, ст. 20.
31. Там же, ст. 21.
32. Там же, ст. 22.
33. Е. Карскій, *Русская Правда по древнейшему списку*, Ленинград 1930.
34. Списки: Троїцький, Пушкінський, Археографічної Комісії, Кормчої збірника Ф. Толстого, Карамзінський.
35. Карскій, ст. 8.
36. Там же, ст. 10.
37. М. Максимейко, „Система Руської Правди в її поширеній редакції“, *Праці Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права*, вип. II, Київ 1926, ст. 50-73; „Про смердів Руської Правди“, *Праці Комісії...*, вип. III, Київ 1927, ст. 59-82; „Інтерполяції в текстові поширеної Руської Правди“, *Праці Комісії...*, вип. VI, Київ 1929, ст. 1-34; „Закупи Русської Правди“, *Наукові записки науково-дослідної категорії історії української культури*, Н. 6, Харків 1927, ст. 27-48.
38. М. Владимірський-Буданов, *Обзор исторіи русскаго права*, изд. 5, Киев 1907. Він же, *Христоматія історії русскаго права*, изд. 5, Киев 1899.
39. В. Чернов, „До питання про редакції Руської Правди“, *Науковий збірник*, т. XXXII, Київ 1929, ст. 3-19.
40. Чернов, ст. 18.
41. Там же, ст. 19.
42. В. Любимов, „Палеографіческія наблюденія над Троицким списком Русской Правды“, *Доклады АН СССР*, Н. 6, Ленинград 1929, ст. 109-114.
43. С. Юшков, *Руська Правда*, Київ 1935, Сторінка наголовку.
44. Там же, ст. III.
45. В. Любимов, „Списки Правды Русской“, у Б.Д. Греков, гол. ред., *Русская Правда*, т. I, Москва-Ленинград 1940, ст. 30.
46. Сюди належать: (а) Текст і варіанти 50-ти списків, що зібрані в праці Калачова (ст. 79-138 першого видання 1846-ого р.; ст. 127-230 другого видання 1880-ого р. Див. прим. 2.) (б) Три нові списки Мрочека-Дроздовського - Румянцевський, Чудівський і Беляєва, видані ним 1885-ого р. (див. вище, прим. 1.) (в) Чотирнадцять нових списків видані Карським 1930-ого р. (див. прим. 33). Крім цих основних видань тексту Руської Правди, я користувався ще виданнями поодиноких списків: (1) К. Калайдович і П. Строев, *Русскія достопамятности*, т. I, СПб 1815. (2) П. Строев, *Софійській Временник*, Москва 1820. (3) Д. Дубенский (див. прим. 28). (4) Н. Калачов (див. прим. 6). (5) И. Лазаревский і Я. Утин, *Собрание важнѣйшихъ памятниковъ по исторіи древняго русскаго права*, СПб 1859. (6) Новгородская лѣтопись по Синодаль-

- ному харатеїному списку, СПб 1888. (7) *Полное собрание русских летописей*, томи VI і XVI (видання Археографічної Комісії). (8) М. Владимирский-Буданов *Христоматія...*, (див. прим. 38). (9) Б. Никольский, *Христоматія по русской истории*. (10) Р. Лащенко, *Академічний список Руської Правди*, Прага 1925. (11) Б. Греков (див. прим. 45). (12) С. Юшков (див. прим. 43). (13) М.Н. Тихомиров, *Пособие для изучения Русской Правды*, Москва 1953.
47. Цей список найраніше став об'єктом видань і наукових студій, і вважається неоправдано найдавнішим (що заховав найпоправніший текст) і найпопулярнішим у науці. Його вперше відкрив російський історик Татіщев у Новгородському літописові і р. 1738 подав оригінал до Російської Академії Наук. Щойно р. 1767 його вперше опублікував Шлецер, і спричинився до того, що він став об'єктом наукових студій аж до найновішого часу. Див. Греков, ст. 67-73.
48. Раніше видання: П.И. Савванитов, ред., *Новгородская летопись по Синодальному харатеїному списку*, СПб 1888. Тепер див. Греков, ст. 77-81.
49. Після Синодального сп. 1282 р. найпопулярніший серед видавців і дослідників був Троїцький список. Вперше був виданий Н. Калачовим (*Текст Русской Правды*, 1846). Після Калачова з його видання передруковували майже всі історики права (крім Владимирського-Буданова) і автори христоматій; але палеографічний опис його вперше подав В. Любимов р. 1929 (див. прим. 42). Тепер, див. Греков, ст. 89-117.
50. Цей старинний список давно приваблював до себе особливу увагу видавців і дослідників. Вперше його текст був виданий р. 1815 К. Калайдовичем і П. Строевим (*Русскія достопамятности*, т. I); потім перевидавали його: А. Kucharski, *Pomniki Prawodawstw slowianskich*, Warszawa 1838; J. Ph. Ewers, *Das älteste Recht der Russen*, Dorpat 1826. Крім того з рукопису передрукував, змодифікував і доповнив варіантами Н. Калачов у часто згадуваній праці. Позатим див.: І. Срезневский, *Палеографический снимок текста Русской Правды по Новгородській Кормчей книги XIII в.*, СПб 1888; Мрочек-Дроздовский (див. прим. 1); Владимирский-Буданов 1899 (див. прим. 38); Карский (див. прим. 33); Юшков (див. прим. 43); Греков, 121-133 (найкраще видання).
51. Цей список був надрукований у III томі *Продолжение древней российской Библиофики* (1788, ст. 16-45). Автор В. Крестинін переписав його із Кормчої книги написаної „стародавним гарним уставним письмом“ але не визначив точніше часу. Список переховувався спочатку в Благовіщенській церкві Сольвичегодська, потім у приватного мешканця міста Архангельська. Тепер в Москві, рукопис ч. 798 Державного Історичного Музею: див. Греков, ст. 57, 201-209.
52. Текст цього списку був виданий Дубенським (див. прим. 28), з докладним і добрим на ті часи коментарем, примітками і варіантами відомих йому списків Правди. Тепер див. Греков, ст. 277-292. Список покладений мною в основу тексту Руської Правди: див. Прилога.

53. Цей список дуже збігається із списком виданим Археографічною Комісією в т.зв. „Додатках“ до Новгородської літописи (див. прим. 46). В цім виданні і в праці Карського (прим. 33) подаються різні сторінки рукопису, в яким список Правди знаходиться і різні значки під якими вони групуються в каталозі. Я вважаю ці обидва списки за один і той самий. Див. Греков, ст. 295, 299-317.
54. Це один із найпопулярніших списків серед учених і дослідників Руської Правди. Вперше опублікував його Калачов (*Текст* 1846) і він уміщується майже в кожній хрестоматії з історії російського права. У Грекова (ст. 345-362) подані лише варіанти цього списка.
55. Список Оболенського вперше був опублікований Н. Калачовим (*Текст* 1846). Поодинокі статті з цього списка Калачов подає паралельно до свого звідного тексту Правди (див. примітка 2: 1846, 1880). Див. Греков, ст. 267-268, і варіанти на ст. 269-272.
56. Ч. 29 у Калачова. 30-тя стаття Грекова відповідає 24-ій ст. Калачова.
57. Калачов, *Текст* 1846.
58. Калачов 1880, ст. 193.
59. Там же. Списки що в Калачова зазначені числами 33 і 34, я тут і даліше зазначаю числами: 70 і 71.
60. У Калачова 23-я (*Текст* 1846). В Троїцькому спискові Широкої Правди в цім виданні статті числяться Калачовим арабською нумерацією.
61. Нумерація звідного тексту в студії Калачова (1846, 1880) переведена римськими числами.
62. В цім прикладі я навів статтю із Синодального списка на підставі видання Грекова (ст. 124-125), щоб уникнути звідні модифікації в праці Калачова.
63. Калачов 1880, ст. 221.
64. Наводжу текст з видання Грекова, ст. 125. Див. також ст. 248 (і примітки 24, 30), ст. 269.
65. Після продажу додано на полі: **бесчестіє ємоу платити** (див. Греков, ст. 248, примітка 25).
66. Греков, ст. 248, примітка 30.
67. Греков, ст. 269.
68. Розенкамф, ст. 151-152.
69. Греков, ст. 242.
70. Калачов, *Текст* 1846.
71. Розенкамф, ст. 151-152.
72. Калачов 1880, ст. 251.
73. Там же, ст. 220.
74. Греков, ст. 231, 262-263.
75. На жаль, Кормча Книга з текстологічного становища ще недосліджена; текст її ще не опубліковано в усій повноті. Студія Г. Розенкамфа із 1839, хоч єдина але так застаріла, що про Кормчу Книгу не дає потрібного уявлення, особливо щодо її тексту, змісту, та про порядок статей. Отож тяжко щось більше сказати не мавши доступу до сховищ рукописів.

76. Мрочек-Дроздовский, ст. 2-31: Про слово *Правда*. Староруське поняття щодо права в його різних проявах. *Правда* – це право, правомірність, справедливість.
77. Тихомиров 1953, ст. 25-26.
78. Див. про це: (1) Н. Загоскин, *Уставныя грамоты XIV-XVI ст.*, вип. I-II, Казань 1875-1876; (2) Владимирский-Буданов 1907, ст. 217-222; (3) М. Дьяконов, *Очерки общественного и государственного строя Древней Руси*, СПб 1908, ст. 207-215.
79. Н. Павлов-Сильванский, *Феодализм у древней Руси* (Сочинения, т. III), СПб 1910, ст. 192.
80. Згадані праці Владимирського-Буданова і Дьяконова (див. прим. 78).
81. А. Сергеевич, *Русскія юридическія древности*, т. I, СПб 1902, ст. 99-169, 179-189, 190-204, 205-272. Павлов-Сильванский 1910. Н. Павлов-Сильванский, „Людие кабальные и докладные“, *Журнал Министерства Народного Просвещения*, 1895 р., н. I.
82. Про давніші грошові розміри, див. Тихомиров 1953, ст. 22, 24, 82.
83. Калачов 1880, ст. 93-116.
84. Калайдович і Строев 1815, ст. 20 сл. (Передмова Калайдовича). Див. Греков, ст. 121-122.
85. Греков, ст. 137-147.
86. Там же, ст. 163.
87. Калачов 1880, ст. 97-103. Греков, ст. 146, 242.
88. Дубенский, ст. 3-4.
89. Я наводжу лише деякі варіанти, щоб не перевантажувати надмірно цю студію текстом із Правди.
90. Я тут розумію під *архетипом* найстарший текст тих багатьох ще для науки не знаних списків Правди. Свого часу, Строев нараховував до 300 таких списків (Греков, ст. 15). Коли вони дійсно існують в архівних сховищах, то багато кілець цілого ланцюгу розвитку Правди ще залишаються невідкритими; але правдоподібне місце цих списків можна відгадати під час студіювання тексту.
91. Греков, ст. 142.
92. Там же, ст. 100.
93. Любимов 1929, ст. 112.
94. Див. прим. 46.
95. Розенкамф, ст. 7.
96. Калачов 1880, ст. 96.
97. Карский, ст. 21.
98. E.S. Tobien, *Die Prawda Russkaja, das älteste Rechtsbuch Russlands*, S. Petersburg 1844, pp. 23-24.
99. Переписано цей список у Новгороді з наказу князя новгородського Дмитрія Александровича засобами архієпископа новгородського Климента і покладено в Софійській соборній церкві 1282 р. Після завоювання Новгороду 1471 р. цей список опинився в Москві, і вже в часи великого князя Василя Івановича останній вручив його архієпископові Макарію коли його відпустив до Новгороду 1526 р. наказавши цей список знова покласти в Софії.

100. Калачов 1880, ст. 65-66.
101. Tobien 1844.
102. Калачов 1880, ст. 66.
103. Мрочек-Дроздовский, ст. XXXIII-XXXIV.
104. Там же.
105. Сергеевич 1910, ст. 64.
106. Чернов, ст. 8.
107. Карский, ст. 21.
108. В списку 3 в дійсності написано так: то ти имь, а зверху дописано гда да і тоді виходило тогда дати имь (див. Греков, ст. 106, примітка (2а) 3 цією припискою Калачов прийняв цей вислів до свого тексту, як найпоправніший; так само прийняли і всі інші дослідники; але Любимов 1929 р. розкрив (див. прим. 42), що приписка гда да дуже пізнього часу (XVIII-XIX ст.). Первісний вислів сп. 3 тотожний із сп. 8.
109. Покищо не пояснюю, чому я вважаю їх старшими; про це докладніше буде далі. Загально: старший варіант є той, що правильно передає сенс статті Правди, і заховує кращу і старшу форму мови.
110. Карский, ст. 8-9.
111. С. Шелухін, *До вивчення Руської Правди*, Прага 1930, ст. 1.
112. Сергеевич 1910, ст. 82, примітка 1.
113. Розенкамф, ст. 56.
114. Н. Суворов, *Учебник церковного права*, изд. 5, Москва 1913, ст. 172-173.
115. К. Калайдович, П. Строев, *Законы великаго князя Іоанна Васильевича*, Москва 1819, ст. XI, XII, і примітка. Див. також Тихомиров 1953, ст. 17.
116. К. Калайдович, П. Строев, *Словесный указатель для обозрѣнія Московской Синодальной (Патріяршей) бібліотеки архієпископа Саввы*, ст. 212.
117. Любимов 1929, ст. 56.
118. *Сосфійский Временник*, Москва 1820.
119. *Полное собраніе русских лѣтописей*, т. V і VI.
120. Юшков 1935. Це його т.зв. 3-тя редакція: див. вище, ст. 24. У Грекова див. ст. 343-391.
121. Греков, ст. 347, 371.
122. Калачов 1880, ст. 114-115.
123. Заголовок: „Правда Русская, или законы Вел. кн. Ярослава Владимировича и Владимира Всеволодовича Мономаха съ преложенимъ древнего оных нарѣчія на употребительныя нынѣ, и съ объясненіемъ словъ и названій, изъ употребленія вышедших“, СПб 1792 г. Оцінку цього видання дав Н. Калачов (1880, ст. 5-6).
124. Дубенский 1843, ст. 120-121. Там же на стор. XI-XII Дубенський дав оцінку видання Болтіна.
125. Калачов 1880: варіанти тексту „Царського V“ під звідним текстом Правди. Див. Греков, ст. 13, примітка 6, і ст. 61.
126. Див. студію О. Соболевського, „Язык Русской Правды“, *Журнал Министерства Народного Просвещения*, 1886, IV, ст. 374-375.

127. Цей пропуск у тексті сп. 75 ввів Є. Карського в блуд і є доказом, що вчений не досить уважно лагодив текст Правди до видання. В тексті сп. 8, в цій самій статті якої кінець я навів у 3-ім прикладі читається: то платити емоу 3 гривны и по 30 коунь а оу него же погыбли (див. Греков, ст. 126, примітка /в/) боудеть ли ихъ много то всѣмъ по 3 гривны и по 30 коунь платити. Підкреслений мною вислів Карський бере в дужки й у відповідній примітці додає: „взяте в дужки А...погыбли перекреслене в оригіналі переписувачем; нема цього і в інших списках... (3, 4, 82, 45 – Л.Б.); одначе в А (себто в списку 75 – Л.Б.) мається і то в розширеній формі а у него же погыбло аже будеть лице лицемъ възметь а за лѣто пополу гривнѣ възметь... і т.д., Карський наводить дещо із статті 45. А далі автор додає: „очевидно при кодифікації Руської Правди в матеріялах були дані для подібної вставки“. В дійсності, ніякої вставки в тексті списку 75 немає і в матеріялах ніяких даних у переписувача 75-ого списку не було, а сталося ось що. Переписувач тексту сп. 75 пропустив статті 42, 43 і дещо статті 44 аж до вислову а оу него же погыбло то оже боудеть лице. І тоді він цей кінець 44-ої статті, починаючи з вищенаведеного вислову прилучає до статті 41-ої; звідси стаття 41 з кінцем статті 44-ої склали ніби розширену статтю, яку Карський і прийняв за статтю 41 поширену новою вставкою, не завваживши, що там у тексті сп. 75 бракувало майже при статті (42, 43, 44). Так від неухажности дослідника повстають нові теорії і гіпотези з приводу нових „даних для подібної вставки“. Див. також у Грекова, ст. 305 і примітка 29.
128. Див. про це докладну студію С. Шелухіна, *До вивчення Руської Правди*, зшиток 2-гий, Прага 1935, ст. 2-57.
129. А. Шахматов, *Разысканія о древнѣйших русских лѣтописных сводах*, СПб 1908, ст. 215-216, 380-382.
130. Там же, ст. 507.
131. Там же, ст. 216, примітка 1.
132. Карский 1930, ст. 36, примітка до тексту.
133. С. Юшков цілком помилково текст списку 78 приплів до Пушкінського; тоді як він є вже контамінований, а в варіантах є посередний між текстом списків 73 і 80, 84. Див. Греков, ст. 58, 323-341.
134. Дубенский 1843, ст. 120.
135. Мрочек-Дроздовский, ст. 163-164.
136. Владимирский-Буданов 1899, ст. 71-72, та примітки 134, 135, 136.
137. Карский 1930, примітка до тексту.
138. Максимейко, „Про смердів Руської Правди“ (див. прим. 37), ст. 71-72.
139. *Новгородская лѣтопись по Синодальному харатейному списку*, СПб 1888, ст. 459.
140. Статті 91 та 98. Див. нижче ст. 138.
141. *Новгородская лѣтопись...* 1888, ст. 484.
142. *Полное собрание русских лѣтописей*, т. XV, 1885, ст. 141-142.
143. С. Кулбакин, *Грамматика древного церковнославянскаго языка*, Харьков 1918, ст. 187. Приклади у нього: доушя; ноуждя.

144. Поправлено із первісного вѣрнѣи. Див. Греков, ст. 71, примітка л.
145. Ця стаття міститься у всіх списках Короткої Правди і лише в одному спискові (ч. 72) Широкої, як остання його стаття.
146. Мрочек-Дроздовский, цит. праця.
147. Сергеевич 1910, ст. 99.
148. Максимейко, „Система Руської Правди в її поширеній редакції“, 1926, ст. 52.
149. Владимирский-Буданов 1899, ст. 35, примітка 22.
150. Там же, ст. 39-40, примітка 14.
151. Див. прим. 145.
152. Розенкампф, ст. 149-150.
153. Н. Полевой, *Исторія русского народа*, т. I, Москва 1830, ст. 256-257, 271-272; т. II, ст. 191.
154. Калачов 1880, ст. 55.
155. Карский, ст. 8-9.
156. J. Ph. Ewers et al., *Studien zur gründlichen Kenntniss der Vorzeit Ruslands*, Dorpat 1830.
157. За розподілом Грекова на статті, це буде стат. 2-га, а пізніше 53-я. Сергеевич числить за своїм власним розподілом статей Правди.
158. Сергеевич 1910, ст. 62-63.
159. Розенкампф, ст. 141-151.
160. Г. Истрин, *Хроника Георгия Амартоля*, Тт. I-II, Ленинград 1922-1923.
161. Карский, ст. 20.
162. М. Приселков, *Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X-XII вв.*, СПб 1913, ст. 324.
163. Там же, ст. 330.
164. Там же, ст. 332.
165. Там же, ст. 335.
166. М. Грушевський, *Исторія України-Руси*, т. II, вид. 2-ге, Львів 1905, ст. 118.
167. Там же, ст. 119.
168. Про це докладно: (1) О. Попов, *Русская Правда в отношении к уголовному праву*, Москва 1841; (2) E. Tobien, *Die Prawda Russkaja, das älteste Rechtsbuch Russlands*, S. Petersburg 1844.
169. Про це докладніше у Приселкова, ст. 318-327. Див. також А. Шахматов, *Повесть временных лѣт*, т. I, СПб 1916.
170. Див. про це працю Т. Флоринського, „Древнѣиший памятник болгарского права“, *Сборник статей по истории права, посвящ. М.Ф. Владимирскому-Буданову*, Киев 1904, ст. 404-429.
171. Шахматов, *Разысканія...*, ст. 381.
172. *Новгородская лѣтопись...* 1888, ст. 83.
173. Калачов, *Текст*, ст. 1-5.
174. Лазаревський і Утін (див. прим. 46), ст. 47-51.
175. Н. Аристов, *Христоматія по Русской истории*, Варшава 1870, ст. 691-695.
176. Н. Irechek, *Zvod zakonuv slovanskich*, Praha 1880.
177. Владимирский-Буданов 1899, ст. 23-35.
178. Шахматов, *Разысканія...*, ст. 380.

179. Мову цього списку дослідив Б. Ляпунов, *Исследование о языкѣ Синодального списка I-ей Новгородской летописи*, СПб 1900. Про цю працю я часто згадую в шостій частині своєї студії. Автор у ній обмежився лише фонетикою і то тільки про ъ і ь в різних позиціях у слові.
180. Шахматов, *Разысканія...*, ст. 379-380.
181. Там же, ст. 515.
182. Владимирский-Буданов 1899, ст. 32, примітка 9.
183. Владимирский-Буданов 1907, ст. 96.
184. Сергеевич 1910, ст. 56-60.
185. Там же, ст. 61.
186. Там же, ст. 88-89.
187. Мрочек-Дроздовский, цит. праця.
188. Сергеевич, ст. 58-59.
189. Шахматов, *Разысканія...*, ст. 505.
190. Там же, ст. 506-507.
191. Там же, ст. 507. Див. теж його примітку ч. 1.
192. Там же, ст. 508. Див. теж примітку ч. 1.
193. Там же, ст. 507-508.
194. Там же, ст. 508-509.
195. Там же, ст. 619.
196. Там же, ст. 620.
197. Там же, ст. 616-620.
198. (а) "Beiträge zur russischen Grammatik", *Archiv für Slavische Philologie*, VII (1884); (б) *Исследование в области русской фонетики*, Москва 1894; (в) *К истории звуков русского языка*, СПб 1903; (г) *Очерк древнѣйшего периода истории русского языка*, Петроград 1915.
199. „Исследование о языкѣ новгородских грамот“, *Исследование по русскому языку*, т. I. СПб 1885.
200. (а) *Исследование в области русской грамматики*, Варшава 1881; (б) *Лекции по истории русского языка*, изд. 4, СПб 1907.
201. (а) *Критическія замѣтки по истории русского языка*, СПб 1889; (б) "Litauisch te: Slavisch тѣ, атѣ", *Archiv für Slavische Philologie*, VI (1882).
202. Див. прим. 179.
203. *К истории звуков русского языка*, тт. I-II, Харьков 1876-1880.
204. *Русскія достопамятности*, т. I, Москва 1815.
205. Див. прим. 28.
206. „Изыясненіе нѣкоторых выражений Русской Правды“, *Журнал Министерства Народного Просвещения*, 1839, кн. V.
207. Див. прим. 1.
208. „Язык Русской Правды“, *Журнал Министерства Народного Просвещения*, 1886, кн. IV, ст. 374-382.
209. Цей список Русскої Правди надрукований у XVI т. *Полное собрание русских летописей*. Студія Є. Карського друкувалась у *Варшавские университетские известия*, 1899, III, ст. 1-44.
210. Текст цієї Правди вперше надрукував Н. Калачов: *Текст Русской Правды*, Москва 1846; потім С. Юшков: *Руська Правда*, Київ 1935, ст. 169-173; а тепер Греков, ст. 269-272.

211. Варіанти 22.27 і 22.37.
212. Варіант 22.27. Див. Греков, ст. 283, 348, 124, 106, 150, 302.
213. Варіант 22.37. Див. Греков, там же.
214. Див. Кулбакин (див. прим. 143), ст. 147; А. Лескін, *Грамматика гревне-болгарского (гревне. церковно словянского) языка*, друге видання в перекладі Н. Петровського, Казань 1915, ст. 176-177; W. Vondrak, *Altkirchenslavische Grammatik*, Zweite auflage, Berlin 1912, ст. 448-449.
215. Лескін, ст. 176, н. 99; ст. 173-174.
216. Ягіч (1899, ст. 32-33) ці обидві форми мьнє і мьнь, що давали дві форми в пам'ятках, ставить поруч жерца і жреца – від жрець, четца і чтеца – від чтець і т.д.; поруч дни (від день) вживалась і денью, льяжає і легчає і т.д., хоч інші дослідники такого зіставлення не роблять (див. Соболевський, Шахматов, Ляпунов і інш.).
217. Варіант 35.41. Див. Греков, ст. 125.
218. Варіант 22.16. Див. Греков, ст. 124.
219. Ляпунов 1900, ст. 50-52.
220. Шахматов, *Очерк...* (див. прим. 199 г), ст. 19.
221. Таких суперечностей у праці Б. Ляпунова буде більше.
222. Ця форма є також і в *Житті* Теодосія Печерського XII ст., в пам'ятці, що повстала майже одночасно із оригіналом Широкої Руської Правди.
223. *Сборник Харьковского историко-филологического общества*, 1892, т. 4, ст. XII.
224. Ляпунов 1900, ст. 53-54.
225. Шахматов, *Очерк...*, ст. 255-256, н. 396.
226. В. Ягіч, "Studien über das altslov.-glagol. Zographier Evang.", ст. 88-89, 93; В. Щепкин, „Разсуждение о языкѣ Саввины книги“, *Извѣстие Академии Наук*, т. III, кн. 2, ст. 452-458; В. Ягіч, „Маріинское Четвероевангеліе“, ст. 426, 430-431; М. Козловский, „О языку Остромирова евангелія“, *Изслѣдованіе по русскому языку*, т. I, ст. 40, 116-118; W. Vondrak, *Altkirchen-slavische grammatik*, 1912, ст. 400-401, 413-414, 419.
227. Ляпунов 1900, ст. 223.
228. Ляпунов 1900, ст. 224.
229. Ляпунов 1900, ст. 229-230; Шахматов (див. прим. 199), ст. 180-181; А. Кримський, *Українська граматики*, т. I, вип. 1, 1907, ст. 107-108; т. II, вип. 1, ст. 102. Цікаве помічення Міклошича, що вважає -мь в орудному відмінкові властивістю і для руських і для паннонських пам'яток, а не -мъ: *Сравнительная морфология словянских языков*, рос. переклад, 1884, вип. 1, ст. 17.
230. В цьому випадку Потєбня бачить не розяснення ь в е, а слоговий ь (*К історії звуків руського языка*, ст. 37).
231. Там же, ст. 37.
232. Ляпунов 1900, ст. 86-87, 103-105.
233. А. Потєбня, *Замѣтки о малорусскомъ нарѣчій*, 1870, ст. 68-69.
234. А. Соболевский, *Очерки изъ історії руського языка*, 1882, ст. 91.
235. V. Oblak, "Die Halbvokale und ihre Schicksale..." *Archiv für Slavische Philologie*, XVI, ст. 170 і далі.

236. А. Шахматов, *Изслѣдованіе въ области русской фонетики*, Варшава 1893, ст. 113.
237. Р. 1282.
238. Ляпунов 1900, ст. 65-70.
239. Карский 1930 (лист. 617 зворот. рукопису). Див. Греков, ст. 124 (варіант 24.4).
240. Шахматов, *Очерк...* 1915, ст. 211.
241. W. Vondrak, *Altkirchenslavische grammatik*, ст. 83.
242. Соболевский 1882, ст. 3, 21, 27, 90; Шахматов, *Очерк...*, ст. 300.
243. Шахматов, *Очерк...*, ст. 299.
244. Там же, ст. 5-6, 299-300.
245. Ляпунов 1900, ст. 58; Шахматов, *Очерк...*, ст. 117.
246. С. Северьянов, *Супрасльская рукопись*, т. I СПб 1904, ст. 36.
247. Ляпунов 1900, ст. 58.
248. С. Кулбакин, *Исторія русского языка*, ч. I, „краткая фонетика“, Харьков 1909/1910, ст. 19.
249. А. Соболевский, *Статьи по славяно-русскому языку*, 1883, ст. 31; Ляпунов 1900, ст. 59; Соболевский, *Лекции по исторіи русского языка*, 1907, ст. 145.
250. “Altslovenische Studien”, див. *Sitzungsberichte*, 1900 р. т. 122. Про це також позитивна згадка в С. Кульбакіна (праця цит. у прим. 143), ст. 42. Міклошіч гадає, що Супрасльський рукопис довго переховувався „в Росії“, і поправлений „безсумніня русской рукой“: див. *Сравнительная морфология славянских языков*, 1884, в. I, ст. 17.
251. Соболевский, *Лекции...* 1907, ст. 113.
252. Про здрібнілі ймення на -о див.: (1) С. Смаль-Стоцький і Т. Гартнер, *Grammatik D. Ruthen. (Ukr.) Sprache*, Wien 1913, ст. 215; (2) А. Кримський, *Украинская грамматика*, т. II, вип. I, 1907, ст. 53-57; (3) А. Шахматов, *Курс исторіи русского языка*, т. III, літер. вид., 1910/11, ст. 65.
253. С. Кулбакин, *Украинский язык, краткий очерк исторической фонетики и морфологии*, Харків 1919, ст. 50. Ту саму думку заступає і В. Сімович: „Українські іменники чоловічого роду на -о в історичнім розвитку й освітленні“, *Науковий збірник Українського Вищого Педагогічного Інституту*, т. I, Прага 1929, ст. 311-312. А. Кримський заступає іншу думку: найстарші є форми Павло і Петро (*Нариси з історії української мови*, ст. 102). Цей погляд підтримують: (1) Ів. Огієнко, *Курс украинского языка*, Київ 1918, ст. 169; (2) К. Німчинов, *Український язык у минулому і тепер*, Харків 1926, ст. 62.
254. Греков, ст. 127. Варіант 56.7.
255. Греков, ст. 130. Варіант 61.5.
256. Там же. Варіант 63.3.
257. Там же. Варіант 64.30.
258. Греков, ст. 132. Варіант 110.5.
259. Греков, ст. 223, примітка 9: списки Троїцький III, Музейський I, і Забелінський.
260. Ізм. Срезневский, *Матеріяльї для словаря древне-русского языка*.
261. В. Даль, *Толковий словарь живого великорусского языка*.

262. Див. прим. 1.
263. *Русскія юридическія древности*, т. I, СПб 1902, ст. 99.
264. 1907, ст. 407; 1899, ст. 60.
265. *Очерки...* (див. прим. 78), ст. 102-104.
266. Див. прим. 208.
267. *До вивчення Руської Правди*, Прага 1930, ст. 34-44.
268. Там же, ст. 34.
269. Там же, ст. 37.
270. *До вивчення Руської Правди*, зшиток II, Прага 1934, ст. 56-63.
271. Карский 1930. Див. його словник Руської Правди.
272. Див. прим. 28.
273. Дубенский, ст. 85, примітка 158.
274. Там же, ст. 86, примітка 161.
275. Там же, ст. 89, примітка 178.
276. Там же, ст. 89, примітка 184.
277. *Русскія юридическія древности*, 1902, т. I, ст. 99.
278. „Закупы Русской Правды и памятников западно-русского права“, *Сборник в честь М. Владимировского-Буданова*, Киев 1904, ст. 10.
279. Leopold K. Goetz, *Das russische Recht, t. III*, Stuttgart 1912, ст. 270.
280. Ягич 1889 (див. прим. 201 а).
281. Vondrak 1912, ст. 279.
282. Там же, ст. 185.
283. Лескін 1915 (див. прим. 214), ст. 104, н. 51.VIII. Див. там же, ст. 216-217, н. 137.
284. Про це також Ягич 1889, ст. 67; Соболевский, *Лекции...*, ст. 143, 147-148.
285. *Лекції по фонетикѣ старословянського языка*, 1888, ст. 201-202; також Ляпунов 1900, ст. 172-174, 286-287.

ПРИМІТКИ РЕДАКТОРА

- а. За академічним виданням Грекова, це стаття ч. 53.
- б. У Грекова: стаття ч. 110.
- в. У Грекова: стаття ч. 52.
- г. У Грекова: перші 18 статтей.
- г. „Нарешті р. 1935-ого... ..розбору цієї проблеми в наступних відповідних розділах.“ – Текст дописаний 1949-го р. Л.Б. прочитав поправлений варіант Першої Частини своєї студії (ст. 15-25) на закритій академічній сесії УВАН, 23-го вересня 1949-го р.: див. *Книга протоколів Української Вільної Академії Наук 1949-1953*, ст. 51 (Архів УВАН у Канаді).
- д. Пізніша праця Юшкова грішить подібною довільністю: див. *Русская Правда*, Москва 1950, ст. 16-18 і сл. IV-та редакція 1935-го р. тут числиться V-тою (а V-та – VI-тою). „Пушкінський звід Ш-тої редакції“ (за схемою 1935-го р.) перетворюється в окрему редакцію – IV-ту, до якої теж зараховується список Тройцький IV (ч. 78 у Грекова).
- е. За остаточним пляном автора, тут мали бути додані короткі перегляди й оцінки новіших советських праць про Руську Правду: Б.Д. Греков, ред., *Правда Русская*, тт. I, II, Москва-Ленинград 1940-1947; М.Н. Тихомиров, *Исследование о Русской Правде*, Москва-Ленинград 1941; Л.В. Черепнин, *Русские феодальные архивы XIV-XV вв.*, Москва-Ленинград 1948; С.В. Юшков, *Русская Правда*, Москва 1950; М.Н. Тихомиров, *Пособие для изучения Русской Правды*, Москва 1953. Л.Б. високо оцінив *джерелознавче* значіння академічного видання текстів Руської Правди виконане колективом советських науковців, що його очолив Б. Греков. Див. лист Білецького до Шевельова 27-го липня 1954-го р.: „Сьогодні вислав Вам Грекова „Правда Русская“. Кожний том окремо і кожний том заасекурований на \$100.00. Може запізнився на кілька день, то сердечно прошу Вас вибачити. І половини не використав, бо дуже багато матеріалу. Але й за цю Вашу неоцінену услугу глибоко Вам дякую. Якби я міг дістати в продажі то з останнього купив би щоб мати в себе під руками. Але, мабуть, це неможливо. Якби Вам випадково вдалося в Нью Йорку де наглянути, зараз би Вам вислав гроші. ...“ (Архів Ю. Шевельова в Колумбійському університеті, Нью Йорк).

Одночасно, Л.Б. виявив сильний сумнів щодо наукової вартості советських текстологічних і історичних *інтерпретацій* Руської Правди. Див. лист Шевельова до Білецького 27-го червня 1954-го р.: „Про текстологію в СССР маєте рацію. Взагалі філологічні методи там у повному занепаді...“ (Архів Л. Білецького в посіданні п-ні К. Лазор, Торонто).

В записках літа 1954-го р., Л.Б. відмітив неточність і недосконалість класифікації списків Руської Правди переведеної В. Любимовим для академічного видання Грекова.

- є. Точніше: 110-ти (до липня 1954-го р.) В академічному виданні Грекова надруковано (повністю або у формі вибраних варіантів) 39 додаткових списків Широкої Правди. Більшість цих списків вже згадувалася (йї варіанти частинно передавалися) в праці С. Юшкова 1935-го р. За класифікацією Білецького, 34 із цих списків належать до головних угруповань тексту Руської Правди Кормчих Книг: 19 до групи Є, 12 до групи Б, і 3 до групи Г. Один список (Рогожський, XVI-го стол.) представляє текст перехідний до груп Софійського Временника, хоч і включений до Кормчої Книги. Інші списки відносяться до угруповань Софійського Временника (два), і до окремих законодавчих збірників (також два). Всі ці новонайдені списки (як і подальші спорадичні відкриття) належать до пізнішої епохи в еволюції Руської Правди (XV-XVII стол.), і їхні варіанти цілком підтверджують основну правильність текстологічної схеми Білецького.
- ж. Числа списків всюди подані мною за системою академічного видання Грекова, що згідне з остаточним наміром Л.Б., який до 1954-го р. користувався в своїм рукописі старшою нумерацією Калачова і др.
- з. Апарат варіантів тексту Широкої Руської Правди (в цьому апараті Л.Б. вмістив не менше як 1129 звідних приміток різночитань), був підготовлений автором 1932-1934 рр. на підставі усіх опублікованих до того часу матеріялів, як основна прилога до його текстологічної студії. Хоч цей апарат затримав герменевтичну вартість донині (особливо щодо найстарших рукописів XIII-XV стол.), він являється *формально* неповний, бо автор не встиг втягнути до нього текстологічні інформації подані в працях Юшкова (1935) і Грекова (1940, 1947), які значно розширили джерельну базу доступних *тізних* варіантів тексту Широкої Правди. Зрештою, новіші текстологічні дані Юшкова, Грекова і інш., є цікаві перш за все для *російських* правників і фільольогів. Вони відносяться до дальших перерібок і перекручень нашої пам'ятки на російським ґрунті, під впливом російських правно-політичних установ і реалій. Вони взагалі не заторкують важніші висновки Л.Б. про раніші контексти існування Руської Правди. Тому, що первісний апарат автора залишився формально недоповнений в рукописі, я вирішив його зовсім не друкувати, а замінити наведення варіантів в праці простішою системою. Отож замість нпр. оригінального виразу „варіант 178“ рукопису Л.Б., що відсилав до примітки різночитань ч. 178 в приложнім апараті, подається „варіант 29.22“ і т.п. Перше число („29“) відноситься до 29-ої *статті* Пушкінського списку Широкої Правди (див. нижче ст. 133). Друге число („22“) відноситься до 22-го *слова* цієї статті (гривни) з яким Л.Б. узалежнював ідентифікацію цілого варіанта в своїм апараті, прикріпивши якраз до цього слова вищезгадане число „178“. Різночитання з інших рукописів, подані Л.Б. в своїм приложнім апараті (але не все в основному тексті студії) треба шукати у відповідних паралельних контекстах видань Юшкова чи Грекова. Букви рукописних текстів передаються мною за системою новіших студій про Руську

Правду: Зіміна (1965, див. нижче прим. х), Черепніна (1965, див. нижче прим. аа), Щапова (1984, там же), і Свердлов (1988, там же).

- і. „Повстав новий кодекс... ..московського суспільства“. – Текст дописаний 1954-го р.
- й. „З цього всього випливає... ..або на півночі“. – Текст дописаний 1954-го р.
- к. Див. Н. Максимейко, „Московская редакция Русской Правды“, *Проблемы источниковедения*, сборн. 3, Москва-Ленинград 1940, ст. 162. Стаття Є. Количевой („Русская Правда и обычное право о полных холопах XV-XVI вв.“, *Исторические записки* 85 (1970), ст. 268-306) в основному теж підтверджує пізне, московське походження Скороченої Правди (див. там же, ст. 271-272). Дослідниця не запримітила текстуальні особливості списка ч. 58, які уможливили Білецькому його точніше датування. Зате подала вона цікаву думку щодо причини відмирання статті ч. 65 в московській державі XVI-го стол.: „бійка була до такої міри звичайним суспільним явищем, що суд не надавав її жодного значіння, і не розглядав її як образу, навіть якщо удари завдавав холоп“. (ст. 275)

Взагалі правильність Празкої аналізи Білецького була в короткому часі остаточно підтверджена. Советський дослідник В.П. Любимов віднайшов пізній список Руської Правди, т.зв. Никифорівський II. Цей список, ферапонтівського виду за класифікацією Любимова, відповідає Кормчим „типу 58-го списку“, а точніше підгрупі Є Кормчих за класифікацією Білецького, і датується Любимовим не раніше 60-их рр. XVI-го стол. або першою половиною XVII-го („Новые списки Правды Русской“, у Грекова, т. II, 1947, ст. 859). Цікаво, що в Никифорівському тексті Правди взагалі не було статті аще придеть кровавъ мужь, а тільки відсилач до окремої глави Кормчої „о послухах“ (там же, ст. 844, 853-854). Цим відсилачем повністю вияснюється творча робота автора Скороченої Правди у статтях 2-4 своєї праці.

- л. „Йду прямою... ..Скороченої Правди“. – Текст дописаний 1954-го р.
- м. Див ст. 76.
- н. С. Юшков, 1935, ст. 95 примітка 6.
- о. Чи не криється тут якесь непорозуміння? В описах списків академічного видання Грекова вислів сия книги мѣрило праведное зазначений тільки в зв'язку з рукописами чч. 3-7, цебто з відомими п'ятьма списками Мірила Правдивого. Поза тим занотовано ще відносно т.зв. розенкампфського виду Широкої Правди (за Білецьким, пізнішого виду підгрупи Є), що його „списки заховалися в складі Кормчих Книг об'єднаних з Мірилом Правдивим“ (Греков, т. I, ст. 203), і таких списків вчисляється не шість, а сімнадцять. Властивий Розенкампфський список (ч. 35 у Грекова, невідомий Білецькому 1932-го р.) „представляє собою другу частину Кормчої, починаючи із 68-ої глави“ (там же, ст. 204), але заголовок згаданий Любимовим в 1929-ому році (хоч не в 1940-ому р.!) редакторами цього списку в

академічному виданні Грекова (М. Тихомиров, Г. Гейерманс) не подається. Отже це питання можна розяснити лише після повної перевірки всіх рукописів Кормчих Книг в дотичних місцях. На всякий випадок треба підкреслити, що аргументація Білецького спирається на власних текстологічних підставах, цілком незалежних від правильності чи неправильності нотатки Любимова.

- п. Додаток без дѣтти не віднотований ані в Юшкова (ст. 89), ані в Грекова (ст. 114).
- р. Див. ст. 72, 76, 79.
- с. У Грекова: 110-ої. Див. вище, примітки редактора 1 і 2.
- т. Теорія С. Юшкова про *суздальське* походження цього правничого збірника (в рр. 1250-1274: *Русская Правда* 1950, ст. 151-152) являється довільною і недоказаною комбінацією, хоч пізніше переписування й доповнювання збірника Мірило Правдиве не лише можливе але й правдоподібне. Сам Юшков признає, що матеріали збірника почали складатися в першій половині 12-ого століття (там же, ст. 34-37, 150, 344-345). Подібну думку висунув пізніше М. Тихомиров (*Мерило праведное по рукописи XIV века*, Москва: изд. АН СССР, 1961), пробуючи її доказати тим, що мовляв, частина матеріалу яка ввійшла до Мірила Троїцького списка (нпр. „Слово“ Симеона Тверського) повстала щойно при кінці XIII-го стол. Очевидно, Тихомиров не взяв до уваги правдоподібність різних редакцій Мірила Правдивого.
- у. Примітка Білецького відноситься до першого (рукописного) варіанту праці Сергія Шелухіна. Цей другий зшиток *До вивчення Руської Правди* мав друкуватися щойно 1935-го р. Суперечка про термін обелъ яка виринула між ученими весною 1934-го р. прискіпшила процес друку праці Шелухіна: див. нижче, ст. 127.
- ф. Мабуть не окрема „редакція“, а випадкова комбінація текстів типу Б (перша частина) і Є (друга частина): див. у Грекова, т. I, ст. 146, 242. Такі комбінації виявлені і в інших пізніх списках Широкої Правди: див. у Грекова, т. I, ст. 144-145 і 242; ст. 183 і 296.
- х. Не зрозумівши стилістичну суть цього паки, советський дослідник А. Зімін викомбінував фантастичну теорію про законодавчу діяльність молодих Ярославичів ще *перед* смертю їхнього батька: див. А.А. Зимин, „Феодалная государственность и Русская Правда“, *Исторические записки*, 76 (1965), ст. 248-249, 254-255. Стаття Зіміна (він же відповідальний редактор I-го тому серії *Памятники Русского Права* – головний редактор серії: відомий С. Юшков – I-ий том, п.н. „Памятники Права Киевского Государства“, виданий у Москві 1952-го р.), не дивлячись на ряд помилок та неухильне російське шовіністичне забарвлення, містить цікаві, хоч мабуть і несвідомі, потвердження багатьох наукових позицій Білецького.
- ч. У Грекова: стаття ч. 9.
- ш. Архаїчність мови Короткої Правди в порівнанні до мови Широкої Правди переконливо, хоч і з помітною дозою російського

шовінізму, довів С. Обнорський: див. його *Очерки по истории русского литературного языка старшего периода*, Москва-Ленинград 1946, ст. 30.

щ. У Грекова: статті чч. 4 і 65.

ю. Новіші дослідники схиляються до думки, що властивий Пушкінський збірник був уформлений в Новгороді не раніше другої половини XIII-го стол., і що ширша рецензія Судебника Царя Константина (т.зв. „Закон Судний Людям“) яка знаходиться в цьому збірнику, це витвір монгольської доби: див. нпр. С. Юшков, *Русская Правда*, 1950, ст. 42-43, 109-110; М. Тихомиров, ред., *Закон Судный Людям, пространной и сводной редакций*, Москва: изд. АН СССР 1961, ст. 6-9; Я.Н. Щапов, *Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI-XIII вв.*, Москва: Наука 1978, ст. 154-155. Ці уточнення не порушують правдоподібність основної теорії Білецького. Існування більшості матеріалів Пушкінського збірника в раніших рецензіях часів Мономаха цілком ймовірна.

я. „...у Києві, а може навіть...“ – Текст поправлений 1949-го р., після обговорення справи авторства Широкої Правди з професорами Оглоблином (Прага, 1944) та Окіншевичем (Мюнхен, 1948). Обидва професори спочатку ставилися досить критично до теорії Л.Б. про авторство Сильвестра. В своїх архівних записках, Білецький віднотував такі завваги: „проф. Окиншевич: не погоджується з авторством Сильвестра. Переконано мовив, що Сильвестр не міг бути. Дуже сумнівно, щоб церковний діяч став на місце світської влади. Особа самого князя Володимира Мономаха. – проф. Оглоблін: про Сильвестра бракує біографічних даних і доказів. Бракує спеціальної праці. Порівняти Широку Правду і Повість Временних Літ Сильвестра. Сильвестр: духовна особа. Цікаво би було порівняти в Широкій Правді Сильвестра як церковного діяча. Варта би було пошукати світського діяча біля Володимира Мономаха як кандидат для кодифікатора.“ (*Рукопис Руської Правди*, ст. 135 звор., запис 1954-го р.) Цікаво, що проф. Окіншевич дуже скоро злагіднив свою первісну критику концепції Білецького. Див. його *Вступ до науки про право і державу*, Мюнхен: УВУ 1987 (передрук видання 1949 р.), ст. 174: „Руська Правда, як ми вже мали нагоду вказати, була написана якоюсь приватною особою чи приватними особами (*можливо з духівництва*)...“ (підкреслення моє – Ю.К.)

аа. При кінці травня 1954-го р., простудіювавши нові матеріали подані російським дослідником М. Тихомировим (*Пособие для изучения Русской Правды*, Москва 1953), Білецький вирішив доповнити четверту й п'яту частину своєї праці ширшою критичною аналізою „новгородської теорії“ походження Руської Правди. Деякі елементи наміченого проєкту збереглися в його архівних записках. Л.Б. підкреслював, що хоч Тихомиров спочатку признавав, що остаточне вирішення проблеми місцєпоходження Короткої Руської Правди можливе тільки після лінгвістичних і історичних студій, то „все таки далі Тихомиров бере Новгород вже як реальний факт“. Отже Л.Б. вважав, що

советський історик висунув свою концепцію голосливо, і не зумів її належно доказати. Дальшу думку Тихомирова, що гіпотеза про новгородське походження Широкої Правди має право на існування поки не виясниться факт неприязності Руської Правди в тексті пам'ятоків неновгородських, Л.Б. окреслив як „дивний спосіб доказу“, і очевидно науково неприйнятний. З пізніших важніших дослідників Руської Правди, Л.В. Черепнін підтримав „новгородські міркування“ Тихомирова, хоч мусів признати, що матеріяли Широкої Правди які „остаточно“ редагувалися в Новгороді були переважно українського походження (див. його „Общественно-Политические отношения в древней Руси и Русская Правда“, в В.Т. Пашуто, Л.В. Черепнин, ред., *Древнерусское государство и его международное значение*, Москва: Наука 1965, ст. 141 і сл.) Натомість А. Зімін об'єктивно погодився з основними тезами Білецького про місцепоходження Широкої Правди (= Київ, близько 1116-го р. Див. його вищезитована стаття в примітці х, 1965, ст. 262-3). Нещодавно, теорія новгородського походження Короткої і Широкої Правд була рішучо й остаточно відкинута російськими текстологами: див. Я.Н. Щапов, „Русская Правда – Введение“, в В.Л. Янин, ред., *Законодательство Древней Руси*, Москва: изд. Юридическая литература 1984, ст. 38-43; М.Б. Свердлов, *От Закона Русского к Русской Правде*, Москва: изд. Юридическая литература 1988, ст. 32, 166, 172-173.

- бб. Деякі новіші дослідники поставили під серйозний сумнів, або й взагалі відкинули теорії Шахматова про існування новгородських літописів першої половини XI-го стол. Див. М.Х. Алешковський, *Повесть временных лет*, Москва: Наука 1971; А.Г. Кузьмин, *Начальные этапы древнерусского летописания*, Москва: изд. Московского университета 1977.
- вв. Теорія Білецького вимагає деякого уточнення. Кодекс Короткої Правди списків Академічного і Археографічного це безперечно твір староукраїнський, але твір дуже своєрідний, підготовлений у київській великокнязівській канцелярії близько 1078-го р. для вжитку у *судах новгородської провінції*, де вже діяла раніше прийнята Правда Ярослава. Отже це по суті документ української імперіальної адміністрації. В ньому нема згадки про відміну кривавої пімсти тому, що цей давний інститут, скасований на центральних українських землях, *продовжував своє існування на васальних територіях іншонаціональної периферії*, тоді ще справді культурно нижчої (Новгород, Суздаль, та інш.) Легальність кривавої пімсти в Новгороді припинилася щойно з прийняттям Широкої Правди незадовго після 1116-го р.
- гг. Час прийняття Правди Ярослава в Новгороді остаточно ще не вияснений. Новгородська традиція середини XV-го стол. не мала надійних інформацій про цю подію і вагалася між суперечливими датами (pp. 1016, 1019, 1036); див. G. Knysh, *Rus and Ukraine in Mediaeval Times*, Winnipeg: Ukrainian Academy of Arts & Sciences in Canada 1991, p. 34 note 44.

гг. Питання найстаршого писаного кодексу староукраїнських законів постійно обговорюється в науковій літературі, і залишається до нині спірне. З новіших дослідників, Л. Черепнін признавав, що писаний київський збірник існував вже з початку 10-го стол., і що цей збірник цитувався в українсько-грецьких договорах (*Древнерусское государство...*, ст. 143). А. Зімін говорив про писані закони київських князів першої половини 10-го століття, і давав цінні текстологічні вказівки відносно ранніх переробок деяких статей („Феодальная государственность...“, ст. 231-234). Протівно, М. Свердлов сумнівався в існуванні писаних київських правничих текстів „дохристиянської доби“, і хоч був готовий визнати стародавність „закону руського“ з 9-го стол., то уявляв собі його існування лише у формі усного а не писаного права (*От Закона Русского...*, ст. 81). Думку Свердлова можна легко опрокинути вже самим фактом, що християнство ширилося в Україні на найвищому державному рівні задовго до т.зв. „офіційного хрещення“ Києва Володимиром. А з християнством співіснували і церковне письменство і певний вид адміністративно-державної грамотности. Ця грамотність виявлялася не лише в староукраїнській (слов'янській) мові, і не лише в недавно імпортованих глаголицьких і кирилицьких азбуках. Спиралася вона теж на сильні місцеві іранські та (почасти) жидівські культурні традиції, вирощені в контактах з потужними цивілізаційними центрами хозарського каганату. „Руські письмена“ (іраномовна та іраноформна літературна стихія) залишили певний слід в українсько-грецьких договорах і в старих українських епічних піснях. Простежується цей слід також і в старому українському праві. Текстологічна аналіза першої (найцікавішої, найстаршої, і найбільш скомплікованої) статті Короткої Правди виявляє співіснування цілого ряду історичних нашарувань:

Убъеть мужь мужа, то мьстить брату брата, или сынови отца, любо отцю сына, или братучаду, любо сестрину сынови; аще не будеть кто мьстя, то 40 гривен за голову; аще будеть русин, любо гридин, любо купчина, любо ябетник, любо мечник, аще изьгой будеть, любо словенин, то 40 гривен положить за нь.

Остаточна редакція цієї статті напевно була оформлена задовго до її перепису в Короткій Правді кінця XI-го стол., і походить на думку величезної більшості дослідників від „Правди Роської“ Ярослава Володимирича. Ціла стаття природно складається з двох частин. У першій мається до діла з правом на пімсту чи грошеву компенсацію чітко визначених членів староукраїнської політичної громади (убъеть... за голову). У другій (аще будеть русин ... положить на нь) устійнюється право княжої каси до отримування додаткової фінансової компенсації у випадках вбивств певних осіб. Всі назви перелічені у другій частині відносяться до адміністративно-військового апарату держави. Найпізніша вставка: аще изьгой будеть вказує на т.зв. утікачів з „общини“, які служили в спеціальних мілітарних загонах для оборони Києва (та інших міст центральної України) проти печенізьких нападів, починаючи з доби Володимира Великого.

Існування цих загонів і їхня важна державна роля при Ярославі підкреслювалася в праці німецького історика Дітмара з Мерзебургу (помер 1018-го р.)

Раніша вставка перелічувала співробітників київського князя в справах судових, фінансових, та охорони його особистої безпеки: їх вбивство вважалося особливо шкідливим для інтересів держави. *Скандинавські* корені деяких функцій (гридин, ябетник) спрямовують увагу дослідника на часи помітних впливів таких елементів в Україні. *Повість минулих літ* розповідає про широке вживання скандинавських пришельців Володимиром Великим у державній адміністрації, як перед так і після „офіційного хрещення“, згадуючи з підкресленням про його київські „гридниці“. На можливого автора довшої вставки: любо гридин, любо купчина, любо ябетник, любо мечник, вказує ще й таке помічення. Грошева скрута яка примусила Володимира відкликати новозаснований (за порадою візантійських церковників) інститут смертної кари, і відновити традиційну українську „виру“ („закон отця і діда“ за висловом *Повісти*), могла також його спонукати до *подрібного* вичислення державних службовців вбивство яких автоматично інтересувало княжу касу. Без такої вставки відновлений закон міг і не простягатися до функцій вищезгаданих службовців. У первісній формі закон установлював: **аще будеть русин любо словенин, то 40 гривен положити за нь.** Терміни „русин“ і „словенин“ означували в тих часах (9-10 стол.) „вижчу“ і „нижчу“ аристократію військову київсько-української держави. В тотожному розумінні ці терміни вживалися в синхронній давним законам епічній дружинній поезії, нпр. в славній пісні про Олегів похід на Константинопіль. Я вже натякнув в іншій праці (див. *Тамнища початкової Русі в Києві*, Вінніпег: УВАН 1991) про тісний зв'язок термінів „русь“, „русин“ тощо, з іранською політичною лексикою хозарського каганату, що її перенесли до раннього Києва адміністративні представники цього багатоетнічного імперіяльного комплексу. Цю лексику перебрали й присвоїли скандинавські династи які з допомогою місцевих сил (іранських і словянських) захопили верховну владу київської землі в середині 9-го стол., та утворили тут фундамент української середньовічної великодержавности. Багато статей і точок т.зв. „закону руського“ (про який згадують українсько-грецькі договори 911-го і 944-го рр.) напевно появилися у висліді державної діяльності цієї нової київської „руси“ (панівної аристократії). Але дещо напевно успадкувалося нею від давнішої ірано-хозарської „руси“. В політичній поезії Київщини збережена пам'ять про знаменну подію: а саме, що якраз ця первісна „русь“ мала принести спокій і порядок ворогуючим родам „великої і обильної землі“. Якщо звернеться увагу на цікаву точку першої статті Короткої Правди, де строго *обмежувалася* хаотичне родове право кривавої пімсти („війна всіх проти всіх“ *Повісти*), то легко зрозуміється що київська епічна пісня мала реальну історичну підставу. За реконс-

трукцією Зіміна, найстарша форма першої частини першої статті Короткої Правди могла бути така: *убьеть мужь мужа то мьститъ брату брата или сынови отца любо отцю сына или братучада любо сестрину сынови; аще nebudeть кто мьстя ту тому конецъ.* Хозарські „руси“ мали своє письмо. Отже існує можливість а навіть правдоподібність *писаного* а не лише усного раннього кийського законодавства. Еволюція правових відносин (під впливом скандинавців?) скоро дійшла до „грошевої альтернативи“ (40 гривень за голову). Тому що Грекам було потрібно знати точні норми „руського закону“ затвердженого як інтернаціональне право в їхніх договорах з Києвом (починаючи від загубленого договору 866-го р.), мусимо прийняти очевидну й невідкличну закономірність писаних варіантів „закону руського“ задовго до появи новгородської грамоти князя Ярослава. Питання точнішої дати установаження підставової форми другої частини першої статті Короткої Правди (аще *будеть русин і т.д.*) залишається відкрите. Можна припустити, що існувала певна проблема в реальному житті, яка спонукала княжу адміністрацію видати такий „урок“ населенню Київщини. Перша Новгородська літопис затримала скупе повідомлення про велике повстання „Уличів“ (правдиве історичне ім'я кийських „Полян“) проти адміністрації Ігоря приблизно в рр. 945-948. Чи не звязана постанова тяжкої додаткової 40-гривенної „вири“ за вбивство княжих воїнів обох категорій (русин, словенин) якраз із цією подією? На всякий випадок, треба прийняти, що цей додаток ввійшов до діючого *писаного* кодексу.

- дд. Останний розділ 5-ої частини рукопису Білецького („Висновки“) появилвся друком ще перед 2-гою світовою війною (п.н. „Руська Правда та її історія“: див. *Наша Культура*, 1935, кн. VII, ст. 553-562). „Висновки“ були поновно читані Білецьким на закритій академічній сесії УВАН 30-го вересня 1949-го р.: див. *Книга протоколів Української Вільної Академії Наук 1949-1953*, ст. 53. Л.Б. мав намір ґрунтовно поправити й переробити ці раніші позиції на підставі власних новіших міркувань. Кінцеві параграфи первісних „Висновків“ подаються нижче: див. ст. 130.
- ее. Шовіністична праця С. Обнорського („Русская Правда, как памятник русского литературного языка“, *Известия Академии Наук СССР: отделение общественных наук*, 1934, ст. 749-776) залишилася поза увагою Білецького. Обнорський мусів визнати наявність українських мовних рис в Синодальному списку Широкої Правди 1282-го р. (див. *цит. праця*, ст. 757, 758, 759, 763, 772, 773). Він це пояснив тим, що первоосновна „русская“ Руська Правда, яка нібито виникла в Новгороді в 10-ому столітті, була дещо пізніше передана в Києві, де й набула ряд мовних українізмів. Список 1282-го р. мав би походити з цього кийського „українського“ варіанту, який все таки затримав „русскую“ первооснову тексту. Наукова голослівність і безпорадність такої конструкції цілком очевидна. Вона не була підтримана навіть більшістю російських істориків і текстологів.

єє. Пор. подібну оцінку *текстології* Руської Правди, вижче, ст. 24.

жж. В своїм апараті варіантів, Л.Б. залишив таке важне помічення: „(Списки) 4, 58, 6, К-21, 54, 41, 64, К-30, 43, 78, 61, 60, 55, 7 – замість сь матерью є смерт/ь/ію, а список 4 замінив первісний вислів сь матерью пізнішою „поправкою“ смртью. У списку ч. 3 первісний вислів смртью змінений пізнішим почерком на смтрью (див. Любимов, 1929, ст. 113.)“ Всупереч палеографічній аналізі Любимова, Я.Н. Щапов представив с матерью як *первісне читання* (!) Троїцького рукопису (див. В.Л. Янин, ред., *Законодательство Древней Руси*, 1984, ст. 71). Таке явне фальшування джерел пояснюється мабуть „політичною“ потребою оборонити за всяку ціну первозначність мнимого суздальського варіанту Руської Правди. Щапов пише, що всі відомі рукописи Широкої Руської Правди походять від „північно-східної редакції старого київського тексту кінця XII-початку XIII стол., редакції яка збереглася у володимиро-суздальській, новгородській, і московській рукописній традиції“ (*цит. праця*, ст. 43.) Троїцький список XIV-го стол. (ч. 3 у Грекова), за Щаповим, „добре зберіг архетипний текст“. Щапов нігде не пояснює чому Новгород, який мав власну традицію Руської Правди отриману безпосередно від Києва, і далеко ранішу від суздальської, потребував текстологічного посередництва „Північно-Східної Руси“ в цій справі.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

- Алешковський, М.....159
 Андрієвський, О.....11
 Аристов, Н.....104, 175
 Бардін, А.....28
 Білецька-Козоріс, О.....12
 Білецький, Л.....1-4, 6, 7, 11, 14,
 20, 31, 58, 77, 92, 93, 95, 113,
 131, 148, 154-159, 162
 Болтін, І.....28, 73, 147
 Борис і Гліб Володимиричі.....65, 99
 Борковський, І.....11
 Брандт, Р.....14
 Василь Іванович.....146
 Блазимирський-Буданов, М.....15
 23, 25, 69, 77, 81, 92, 104, 108,
 110, 127, 143, 144, 146, 148-150
 Володимир Всеволодич.....13, 22,
 60, 63, 94-100, 102, 130, 135, 158
 Володимир Святославич.....13, 50,
 51, 96, 99, 160, 161
 Володимир Ярославич.....104
 Вондрак, В.....125, 126, 129, 151-153
 Всеволод Ярославич.....84, 90, 98, 131
 Георгій Амарголь.....96
 Герман Воята.....104
 Грушевський, М.....97, 149
 Губе, Р.....142
 Гартнер, Т.....152
 Гейрманс, Г.....156
 Гец, Л.....128, 142, 153
 Греков, Б.....58, 143-152, 154-158, 163
 Даль, В.....152
 Данічіч, Дж.....125
 Данилевич, В.....8, 20, 24, 142
 Дієв, М.....117
 Дітмар Мерзебургський.....160
 Димитрій Олександрович.....64,
 80, 146
 Дністрянський, С.....11
 Дубенський, Д.....20, 25, 73, 77, 78,
 81, 117, 128, 143, 144, 146-148,
 153
 Дювернуа, Н.....142
 Дьяконов, М.....24, 127, 146
 Еверс, Й.....25, 81, 104, 110, 144, 149
 Загоскін, Н.....146
 Зімін, А.....155, 157, 159, 160
 Іван Егзарх Болгарський.....127
 Іванко Чюдинич.....135
 Ізяслав Ярославич.....84, 85, 90, 94
 112, 131
 Іоаким Новгородський.....104
 Іречек, Г.....14, 104, 149
 Істрін, Г.....46, 149
 Калайдович, К.....57, 64, 65, 78,
 117, 143, 144, 146, 147
 Калачов, Н.....8, 15-21, 24, 25, 28,
 30, 31, 37, 38, 57, 58, 73, 81, 94,
 104, 142-147, 149, 150, 155
 Карамзін, Н.....20, 81, 143
 Карський, Є.....8, 15, 21-23, 25, 57,
 60, 62, 63, 76, 77, 81, 92, 95, 96,
 117, 125, 128, 143-150, 152, 153
 Климент Новгородський.....64,
 80, 146
 Ключевський, В.....8, 20, 25, 81,
 92, 143
 Книш, І.....12
 Книш, Ю.....2-4, 11, 12, 159, 161
 Козловський, М.....151
 Количева, Є.....156
 Константин Добринич.....114, 115
 Коснячко.....9, 84, 88, 90, 131
 Кравчук, Л.....5
 Крестинін, В.....144
 Кримський, А.....151, 152
 Кузьмін, А.....159
 Кульбакін, С.....14, 126, 127, 129,
 148, 151, 152
 Кухарські, А.....144
 Лазаревський, І.....104, 143, 149
 Лазор-Кандиба, К.....12, 154
 Ланге, Н.....104
 Лащенко, Р.....144
 Лескін, А.....129, 151, 153
 Лука Новгородський.....104
 Любимов, В.....8, 23-25, 51, 65, 143,
 144, 146, 147, 154, 156, 157, 163
 Ляпунов, Б.....117, 120, 121, 125,
 126, 150-153
 Мазепа, Іван.....17
 Макарій Новгородський.....146
 Максимейко, М.....8, 15, 22, 23, 25,
 77, 81, 82, 88, 127, 142, 143, 148,
 149, 156
 Марунчак, М.....12
 Міклошіч, Ф.....151, 152
 Микита Київський.....99

Микула	84	Сімович, В.	127, 152
Миколай Київський	99	Сильвестр	99, 100, 102, 158
Михайло Всеволодич	114	Смаль-Стоцький, С.	152
Монислав	135	Соболевський, О.	8, 14, 15, 20-22, 25, 81, 92, 117, 125, 127, 142, 143, 147, 151-153
Мрочек-Дроздовський, П.	8, 15, 17, 18, 20, 22-25, 58, 60, 62, 63, 77, 81, 88, 95, 104, 111, 117, 127, 142-144, 146-150	Срезневський, І.	127-129, 144, 152
Мулик-Луцик, Ю.	12	Станіслав	135
Мушинка, М.	12	Строєв, П.	57, 64, 65, 117, 143, 144, 146, 147
Нейман, К.	104	Суворов, Н.	64, 147
Нестор	99	Татищев, В.	103, 104, 110, 144
Німчинов, К.	152	Тихомирів, М.	144, 146, 147, 154, 156-159
Никифор Київський	99	Тобін, Е.	17, 24, 25, 58-60, 81, 104, 142, 146, 147, 149
Никифор (Микифор) Киянин ..	84, 88, 90, 131	Утін, Я.	104, 143, 149
Никольський, Б.	144	Флоринський, Т.	149
Облак, В.	125, 126, 151	Фортунатов, Ф.	129
Обнорський, О.	157, 162	Халанський, М.	125
Огієнко, І.	11, 125, 152	Черепнін, Л.	154, 155, 159
Оглоблин, О.	158	Чернов, В.	8, 23, 25, 60, 62, 81, 88, 143, 147
Окіншевич, Л.	158	Чюдин	84
Олег Святославич	97, 135	Шахматов, О.	9, 14, 75, 103, 104, 112-115, 117, 120, 121, 125, 148- 152
Павлов-Сильванський, Н.	146	Шевельов, Ю.	12, 154
Пашуто, В.	159	Шевченко, Т.	12
Переніг	84, 88, 90, 131	Шелухін, С.	11, 63, 127, 128, 147, 148, 157
Перетц, В.	7	Шлєцер, А.	144
Петровський, Н.	151	Шапов, Я.	155, 158, 159, 163
Погодін, М.	81, 94, 104	Щепкін, С.	151
Полевой, Н.	94, 149	Юшков, С.	8, 24, 25, 65, 143, 144, 147, 148, 150, 154-158
Попов, О.	149	Ягіч, В.	117, 151, 153
Потєбня, О.	117, 124-126, 151	Янін, В.	159, 163
Пріселков, М.	149	Ярослав Всеволодич	114
Пріцак, О.	12	Ярослав Володимирич	9, 13, 20-22, 25, 33, 59, 64, 65, 84, 87- 90, 92, 94-96, 99, 103, 104, 108- 116, 130-132, 136, 160, 162
Прокопій	141	Ярославичі	13, 18, 59, 88, 89, 95, 99, 104, 110-113, 157
Ратибор	135	Ясінський, М.	128
Розенкамф, Г.	20, 25, 31, 57, 81, 94, 96, 143, 145-147, 149		
Ростислав Мстиславич	97		
Рудницький, Я.	12		
Савваїтов, П.	144		
Свердлов, М.	155, 159, 160		
Святополк Володимирич ..	103, 113		
Святополк Ізяславич	97, 97, 98, 135		
Святослав Ярославич ..	84, 90, 112, 131		
Северьянов, С.	152		
Сергєєвич, В.	8, 15, 16, 18-20, 22-25, 37, 59, 60, 63, 64, 81, 88, 105, 110, 112, 113, 127, 128, 142, 146, 147, 149, 150		

10/10/10

.

..

1

1

